

ISSN 2520-2855 (Print)
ISSN 2520-2863 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА

BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований у 1996 році

Випуск 19

Київ – 2020

УДК 016:929(477)(066)

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біограф. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: М. Г. Палієнко (голов. ред.) та ін. – Київ, 2020. – Вип. 19. – 308 с.

Збірник наукових праць присвячений теоретичним і методичним засадам вітчизняної біографістики як окремої спеціальної історичної дисципліни, сучасним проблемам, тенденціям і перспективам розвитку української та світової біографіки та біобібліографії, питанням формування електронних біобібліографічних ресурсів, висвітленню життєвого та творчого шляху відомих діячів науки, освіти та культури України.

Розраховано на вчених, викладачів, студентів і аспірантів закладів вищої освіти, працівників музейних, архівних і бібліотечних установ, краєзнавців.

НАУКОВА РАДА: Г. В. Боряк, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; Т. С. Вінцьковський, д-р іст. наук; Л. А. Дубровіна, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; С. О. Єкельчик, Ph.D. (Канада); Т. І. Ківшар, д-р іст. наук, проф. (Канада); І. І. Лиман, д-р іст. наук, проф.; К. М. Манолаке, д-р політ. наук (Молдова); С. Нарбутас, д-р гуманітар. наук (Литва); К. Тахіров, д-р філософії, проф. (Азербайджан).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: М. Г. Палієнко, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); В. І. Попик, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України (заступник головного редактора); Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф. (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); Г. А. Александрова, д-р філол. наук; Л. Є. Василік, д-р наук із соц. комунікацій; Т. Л. Вілкул, д-р іст. наук; О. Я. Дуднік, канд. іст. наук; С. І. Жук, д-р іст. наук, Ph.D. (США); М. Замжицька, д-р гуманітар. наук (Польща); С. Г. Іваницька, д-р іст. наук; С. С. Кіраль, д-р філол. наук, проф.; О. М. Кобелев, д-р наук із соц. комунікацій; Х. Колман, Ph.D. (Канада); С. І. Кравченко, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Г. І. Липак, канд. наук із соц. комунікацій; С. М. Ляшко, канд. іст. наук; Т. Мареш, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Н. П. Марченко, канд. іст. наук; Ж. В. Мина, канд. іст. наук; М. Новак, д-р габ. гуманітар. наук (Польща); Е. І. Огар, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Ю. М. Половинчак, д-р наук із соц. комунікацій; С. І. Посохов, д-р іст. наук, проф.; О. М. Рижко, д-р наук із соц. комунікацій; Л. В. Сніцарчук, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; Л. М. Яременко, канд. іст. наук.

Рецензенти:

Ковальчук Галина Іванівна, доктор історичних наук, професор

Новацька Тетяна Василівна, доктор історичних наук, професор

Друкуються за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Протокол № 5 від 14.09.2020 р.

У разі передрукування публікації посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographistics” collection.

Наказом МОН України від 24.09.2020 р. № 1188 збірник включено до Реєстру наукових фахових видань України як видання категорії «Б» в галузі історичних наук та соціальних комунікацій зі спеціальностей 029 – Інформаційна, бібліотечна та архівна справа і 032 – Історія та археологія.

Видання індексується науково-інформаційними системами *Google Scholar, CrossRef, DOAJ, BASE, OpenAIRE, ERIH PLUS, Index Copernicus, WorldCat, ResearchBib, CiteFactor, SIS, IZOR*, «Україніка наукова», «Наукова періодика України».

© Національна академія наук України, 2020

© Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

Від редакційної колегії 9

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

Попик В. І.

Біографіка як феномен науки і культури 15

Буряк Л. І.

Українська біографіка «плинних часів»: пропозиція осмислення 33

Марченко Н. П.

Презентація біографічного знання в сучасних українських біографічних виданнях для дітей і підлітків 53

Іваницька С. Г.

Поколіннева пам'ять як біографічний концепт: Марко Кропивницький у публіцистичних текстах Сергія Єфремова 70

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ БІОГРАФІКИ

Бугасєва О. В., Марченко Н. П.

Новітні українські музично-біографічні видання для дітей і юнацтва 86

Любовець Н. І.

Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій 101

Литвинюк Л. В.

Біографіка в післядипломній педагогічній освіті 121

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Belov O., Shapovalov H.

Hetman Ivan Mazepa's coat of arms as the object of potestary imagoLOGY 135

ДВАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ В ОБЛИЧЧЯХ І ДОКУМЕНТАХ

Кіраль С. С.

Протоколи допитів Івана Дзюби та персональна справа Івана Чендея як джерела вивчення їх громадянської позиції за доби шістдесятництва 145

КДБ проти Івана Дзюби: до історії передачі в Чехословаччину праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (документи кримінальної справи № 55) Публікацію підготував С. С. Кіраль175
--	----------

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

<i>Александрова Г. А.</i> Постать М. І. Стороженка в ювілейних матеріалах: біографічний та історико-культурний контекст212
<i>Яблонська О. В.</i> Модест Левицький: творчість крізь призму біографії231
<i>Яблонський М. Р.</i> Редакційно-видавнича діяльність Петра Волиняка243
<i>Перга Т. Ю.</i> Видатні українські художники в Австралії: Василь Цибульський259
<i>Томозова Н. М.</i> Штрихи до біографії актора та режисера Валерія Васильєва269

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

<i>Стамбол І. І.</i> Черговий аргумент у дебатах про Дмитра Донцова [Рецензія на видання: Зайцев О. Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова. 1922–1939 роки : начерк інтелектуальної біографії. – Київ : Критика, 2019. – 344 с.]278
<i>Александрова Г. А.</i> Складний і славний шлях розвитку [Рецензія на видання: Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : персоналії і факти : у 2 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка, Філол. ф-т ; авт. вступ. ст. та ідеї В. П. Саєнко ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, Т. С. Кара ; гол. ред. І. М. Коваль ; наук. ред. Є. М. Черноіваненко ; відп. ред. М. О. Подрезова. – Одеса, 2018. – Т. 1. – 606 с. ; Т. 2. – 618 с. – (Розвиток науки в Одеському національному університеті ; Філологія)].282

Іваницька С. Г.

«Ідеї мусять надихати народ на чин»

[Рецензія на видання: Гирич І. В'ячеслав Липинський:

хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і

консервативного в його історіософії) : монографія. –

Київ : Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського, 2019. – 312 с.]286

Демченко Т. П.

Свідчення неупередженого очевидця: 1920–1940-ті рр.

у спогадах та публіцистиці В. Дубровського

[Рецензія на видання: Дубровський В.

«Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів

та публіцистики / авт. передм. та упоряд. В. А. Казимір. –

Харків ; Чернігів : Видавець Олександр Савчук,

2020. – 352 с. ; 37 іл.]293

Котлярова Т. В.

Біографіка та біобібліографія

як інформаційно-комунікативний ресурс

суспільно-політичних і культурних трансформацій.

Секція Міжнародної наукової конференції

«Бібліотека. Наука. Комунікація:

Актуальні тенденції в цифрову епоху»

(Київ, 8–10 жовтня 2019 р.)299

До уваги авторів307

CONTENTS

Editorial message	9
--------------------------------	---

THEORY AND METHODOLOGY OF MODERN BIOGRAPHY

<i>Popyk Volodymyr.</i> Biography as a phenomenon of science and culture	15
<i>Buriak Larysa.</i> Ukrainian biography of «liquid modernity»: a proposal for reflection	33
<i>Marchenko Nataliia.</i> Presentation of biographical knowledge in contemporary Ukrainian biographical publications for children and adolescents	53
<i>Ivanytska Svitlana.</i> Generational memory as a biographical concept: Marko Kropyvnytsky in Yefremov's publicistic texts	70

ACTUAL ISSUES OF BIOGRAPHY STUDY

<i>Bugaeva Olena, Marchenko Nataliia.</i> The latest Ukrainian biographical publications for children and youth about musicians	86
<i>Lyubovets Nadiia.</i> Publishing series of Ukrainian memoirs in the context social communications	101
<i>Lytvyniuk Liudmyla.</i> Biographical study in postgraduate pedagogical education	121

SOURCES OF BIOGRAPHICAL RESEARCH

<i>Belov Olexandr; Shapovalov Heorhii.</i> Hetman Ivan Mazepa's coat of arms as the object of potestary imagology	135
---	-----

TWENTIETH CENTURY IN PERSONALITIES AND DOCUMENTS

<i>Kiral Sydir.</i> Interrogations protocols of Ivan Dzyuba and personal case of Ivan Chendey as sources of studying their civil position during the sixties	145
---	-----

KGB vs Ivan Dzyuba: to the history of the transmission of the piece “Internationalism or russification?” to Czechoslovakia (documents of the criminal case No. 55). <i>Published by Sydir Kiral</i>	175
--	-----

BIOGRAPHICAL STUDIES

<i>Aleksandrova Halyna.</i> Personality of N. I. Storozhenko in the anniversary collections: a biographical and historical-cultural context	212
<i>Yablonska Olha.</i> Modest Levytskyi: creativity through the prism of biography	231
<i>Yablonskyi Maksym.</i> Editorial and publishing activity of Petro Volyniak	243
<i>Perga Tetiana.</i> Outstanding Ukrainian artists in Australia: Vasil Tsybulsky	259
<i>Tomozova Nataliia.</i> Details from biography of actor and stage director Valerii Vasyliiev	269

REVIEWS, INFORMATION

<i>Stambol Ihor.</i> Another argument in the debates about Dmytro Dontsov [Publication review: Zaitsev O. The Nationalist in Fascism era. Dmytro Dontsov’s Lviv period. 1922–1939 : an outline of an intellectual biography. – Kyiv : Crytyka, 2019. – 344 p.]	278
<i>Aleksandrova Halyna.</i> A complex and glorious path of development [Publication review: History of the Department of Ukrainian Literature of Odessa National University: personalities and facts : in 2 vols. / Odessa I. I. Mechnikov Nat. Univ., Science library, Philol. faculty; introduction art. and idea of V. P. Saienko; comps. and bibliogr. ed.: V. P. Pruzhyna, T. S. Kara; goal. ed. I. M. Koval; science ed. Ye. M. Chernoiivanenko; resp. ed. M. O. Podrezova. – Odessa, 2018. – Vol. 1. – 606 p. ; Vol. 2. – 618 p. – (Development of science at Odessa National University ; Philology)]	282

Ivanytska Svitlana.

“Ideas should inspire people to action”

[Publication review: Hyrych I. Vyacheslav Lypynsky:

farmer and soldier (The ratio of democratic

and conservative in his historiosophy) : monograph. – Kyiv :

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography

and Source Studies, 2019. – 312 p.]286

Demchenko Tamara.

The evidences of indifferent witness: 1920–1940s

in V. Dubrovskiy’s memoirs and journalism

[Publication review: Dubrovskiy V.

“Small notes on important topics”:

Pages of memoirs and journalism /

preparation for printing by V. Kazymir. – Kharkiv ;

Chernihiv : Publisher Oleksandr Savchuk,

2020. – 352 p. ; 37 il.)]293

Kotliarova Tetiana.

Biographical studies and biobibliography

as an information and communication resource

of socio-political and cultural transformations.

Section of the International scientific conference “Library.

Science. Communication: Current trends in the digital age”

(Kyiv, October 8-10, 2019)299

For authors307

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Сучасний етап розвитку історико-біографічних досліджень в Україні позначений стрімким розширенням проблемно-тематичного діапазону біографічних студій та зростанням числа публікацій найрізноманітніших жанрів і форматів, залученням нових видів джерел і творчим освоєнням сучасних дослідницьких методів, вироблених європейською та світовою наукою. Швидко зростають обсяги електронних ресурсів біографічної інформації, упроваджуються новітні технології комунікації для поширення біографічних знань. За таких умов стан, завдання та перспективи подальшого поступу української біографіки потребують постійного глибокого наукового аналізу, розгортання творчих дискусій із багатьох актуальних для дослідників, видавців та працівників бібліотечно-інформаційної сфери питань.

Збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського «Українська біографістика», єдине в нашій державі спеціалізоване академічне видання, присвячене проблемам теорії і методики біографічних досліджень, прагне на своїх сторінках висвітлювати здобутки вітчизняної біографіки, а також аналізувати нерозв'язані проблеми, пропагувати запропоновані вченими нові методологічні підходи, практичні досягнення наукових колективів у інтеграції та поширенні історико-біографічної інформації.

Інститут біографічних досліджень засновує свою теоретичну й практичну діяльність на широкому комплексному розумінні української біографіки як важливого явища національної науки і культури, що міцно увійшло в духовне життя сучасного суспільства. Таке бачення значно виходить за межі традиційних дисциплінарних класифікацій, успадкованих від науки минулих століть. Адже біографіка в наш час переросла уявлення про неї як про історичну наукову дисципліну й метод пізнання минулого та відчутно потребує оновлення теоретичних засад.

У розділах збірника яскраво відображені вектори наукового пошуку вітчизняних дослідників-біографістів. У першій рубриці «**Теорія і методологія сучасної біографії**» вміщено

статті, у яких ідеться про суть і призначення біографіки, її функціонування в інтелектуальному та духовному житті суспільства, у світі науки, культури, освіти, соціальних комунікацій. У найбільш узагальненому плані біографіку, на думку члена-кореспондента НАН України **В. І. Попика**, варто розглядати як важливий феномен інтелектуальної і духовної культури суспільства, що охоплює сферу наукових досліджень, різноманітні спрямування та форми літературної й аматорської біографічно/автобіографічної творчості, видавничої та інформаційної роботи, біографічний складник соціальних комунікацій, простір поширення біографічних знань. Автор демонструє цілісний погляд на новітню біографіку, аналізує її окремі вузлові, визначальні проблеми та сучасний стан, а також ситуації навколо неї, завдання й перспективи її розвитку, розмірковує про теоретичне осмислення та науково-методичне забезпечення, обґрунтовує потребу широких і комплексних міждисциплінарних підходів до її проблем та поширення біографічних знань.

Одним із пріоритетних напрямів соціогуманітаристики є модернізація концепції національної біографіки, адже світ, який кардинально змінюється протягом останніх десятиліть, потребує переосмислення відносин між гуманітарною наукою та соціумом. Цьому присвячена стаття доктора історичних наук **Л. І. Буряк** «Українська біографіка „плинних часів”: пропозиція осмислення». Необхідною умовою трансформації біографічного дослідження, на думку авторки, є актуалізація його темпоральних і просторових характеристик, що передбачає критичне ставлення до лінійності як домінанти в біографіці, тематичну варіативність, різноманітність персоналії зі «складною» біографією, актуалізацію біографії «іншого», подолання стереотипів, імплементацію інноваційних дослідницьких методів сучасних «гуманітарних поворотів». У статті порушується низка суперечливих питань, що наразі не мають однозначної відповіді, а отже, потребують подальшого обговорення в середовищі гуманітаріїв. Стаття за своїм форматом є запрошенням до наукової дискусії, на яку сподівається і якої очікує «Українська біографістика».

Н. П. Марченко, кандидат історичних наук, аналізує типові зразки українських біографічних видань fiction та non-fiction для дітей і підлітків 2014–2020 рр., які репрезентують найпоширеніші стратегії вітчизняного біографічного письма.

Біографічне знання авторка розглядає як засіб формування біографічної свідомості та одну з «м'яких соціальних технологій», що можуть бути використані в межах біополітики як корекційні щодо постколоніального травматичного досвіду. Авторка доходить висновку, що новітній біографічний книзі для дітей в Україні притаманна жанрова та формальна різноманітність і тяжіння до все більшої візуалізації.

Біографічний концепт «покоління пам'ять» у методологічному та конкретно-історичному аспектах розглядає доктор історичних наук **С. Г. Іваницька**. Авторка аналізує в публіцистичних текстах Сергія Єфремова процес конструювання меморіального образу актора й драматурга Марка Кропивницького, 180-річчя від дня народження якого відзначається цього року. У пам'яті «покоління 1890-х», публічним голосом якого можна вважати Сергія Єфремова, ця постать функціонувала як символ «переступної доби» українського руху, персоніфікувала живий зв'язок генерацій, «культурний код» біографічної комунікації.

У наступній рубриці «**Актуальні питання біографіки**» в статті кандидатів історичних наук **О. В. Бугаєвої** та **Н. П. Марченко** йдеться про новітні українські музично-біографічні видання для дітей і юнацтва, які відкривають молодшим поколінням світ життя та діяльності славетних українських музикантів. Аналіз дитячої музично-біографічної книги, котру автори розглядають як маркер трансформації культурно-історичної пам'яті, фактично є першою спробою дослідження цієї теми у вітчизняній гуманітаристиці як історичної й теоретичної проблеми. Доведено, що звичними в дитячому музично-біографічному читанні стають раніше відсутні в ньому мотивуючі оповіді про сучасних кумирів молоді (Кузьма Скрябін) і представників українства, які реалізували себе за межами країни та є всесвітньо знайомими (Роксолана, Квітка Цісик та інші), гендерно акцентовані видання, книжки-картинки тощо.

Стаття кандидата історичних наук **Н. І. Любовець** присвячена видавничим серіям українських мемуарів. Дослідниця аналізує місце та роль мемуарів як унікального ресурсу в системі соціальних комунікацій, зазначає їх комунікаційну важливість, здатність впливати на формування особистості, індивідуальної та колективної історичної пам'яті, надавати імпульс для самореалізації та саморозвитку через засвоєння до-

свіду Іншого. Аналіз проведено на матеріалах трьох видавничих серій: показані інтенції, авторський склад, читацька аудиторія, змістове наповнення, форми репрезентації.

Про використання надбань біографіки для формування дослідницької та біографічної компетентностей педагогів у системі післядипломної освіти, про застосування біографічного методу навчання як однієї із форм особистісно зорієнтованої та контекстної освіти йдеться в статті кандидата педагогічних наук **Л. В. Литвинюк**.

У рубриці «Джерела біографічних досліджень» уміщено статтю «Hetman Ivan Mazepa's coat of arms as the object of potestary itagology» («Герб гетьмана Івана Мазепи як об'єкт дослідження потестарної імагології») заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України **О. Ф. Белова** та доктора історичних наук **Г. І. Шаповалова**, у якій застосовано методи та підходи потестарної імагології до вивчення біографій видатних історичних особистостей в історії України, зокрема гетьмана Івана Мазепи. Автори досліджують гетьманський герб із його ставрографічним складником, який походить від святокліментівського символу у вигляді хреста-якоря.

Рубрику «Двадцять століття в обличчях і документах» представляють стаття доктора філологічних наук **С. С. Кіраля** «Протоколи допитів Івана Дзюби та персональна справа Івана Чендея як джерела вивчення їх громадянської позиції за доби шістдесятництва» і першопублікація документів кримінальної справи «КДБ проти Івана Дзюби: до історії передачі в Чехословаччину праці „Інтернаціоналізм чи русифікація?“», до яких, окрім архівних джерел, залучено спогади, епістолярій учасників і свідків тих подій, розкрито маловідомі сторінки біографії підсудних-шістдесятників, подано об'єктивний нефальшивий колективний портрет української інтелігенції ХХ століття.

Чимало місця на сторінках збірника відведено рубриці «Біографічні студії». Ювілейні збірники, присвячені науковцям минулого, – це джерела, нині мало залучені до наукового обігу, які містять багато цінної інформації, зокрема елементи спогадів, стверджує доктор філологічних наук **Г. А. Александрова**. На матеріалі збірника, присвяченого відомому літературознавцю, професорові Московського університету родом із Полтавщини **М. І. Стороженку (1836–1906)**, та спогадів про відзначення його ювілеїв авторка вивчає атмосферу

в науці та суспільстві початку ХХ ст., з'ясовує коло наукових і особистих контактів ученого.

Увагу кандидата філологічних наук **О. В. Яблонської** привернула творчість письменника «другого ряду» М. Левицького (1866–1932), а також його громадська, просвітницька, педагогічна робота й лікарська практика. Варто нагадати, що нещодавно за участі дослідниці з'явилося видання творів цього напівзабутого автора (Левицький М. Вибране / упоряд. Н. Пушкар, О. Яблонська, Т. Данилюк-Терещук ; вступ. ст. і прим. О. Яблонської. Луцьк : Терези, 2016. 462 с.). Авторка статті доводить взаємозв'язок біографії М. Левицького з його творчістю, простежує «лікарські» сюжети, які постали на основі власного професійного досвіду письменника (цим він продовжував традиції С. Руданського, В. Стефаніка, А. Чехова, І. Липи, М. Булгакова та ін.). Робота в Луцькій гімназії сформувала потребу М. Левицького писати для дітей. Проаналізовані дослідницею тексти продемонстрували вплив життєпису цього діяча на проблематику, місце дії, вибір героїв, жанрові особливості творів.

У центрі уваги статті кандидата наук із соціальних комунікацій **М. Р. Яблонського** – редакційно-видавнича діяльність Петра Волиняка (псевдонім Петра Кузьмовича Чечета (1907–1969)) в Австрії та Канаді й аналіз книжкової продукції видавництва «Нові Дні», де друкувалися редаговані ним однойменний журнал, місячник для дітей «Соняшник». Автор наголошує, що досвід україноцентричних осередків у діаспорі важливий для сучасного медіапростору.

У статті кандидата історичних наук **Т. Ю. Перги** представлена докладна біографія художника Василя Євгеновича Цибульського (Цибулька) (1904–1992) – видатного представника української діаспори в Австралії на основі аналізу статей у періодичних виданнях та довідкових матеріалів української діаспори в Австралії, а також матеріалів і задокументованих джерел особистого фонду художника в Україні (Ф. 67 Центрального державного архіву зарубіжної україніки). Окрім реконструкції біографії художника, зроблено короткий огляд творчої діяльності в Україні та Австралії цього митця, який гідно представляв українську культуру в світі і цим зробив нерересічний внесок у її збереження і розвиток.

Спробу реконструювати біографію відомого українського актора, режисера і театрального діяча Валерія Васильєва (1891–1954) на основі документів особової справи (фонд Державного

польського театру в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України) зроблено в статті **Н. М. Томозової**. Простежено роль митця у створенні таких славнозвісних театральних колективів, як Молодий театр та Новий драматичний театр імені Івана Франка.

Рубрика «**Рецензії, огляди, інформація**» містить відгуки доктора історичних наук **С. Г. Іваницької** на монографію І. Гирича «В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії)» (Київ, 2019) та кандидата історичних наук **І. І. Стамбола** на книжку О. Зайцева «Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова. 1922–1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії» (Київ, 2019), яка увійшла в Топ-10 номінації «Життєписи» Всеукраїнського бібліотечного «Бібліографічного рейтингу – 2019». Доктор філологічних наук **Г. А. Александрова** рецензує видання «Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти: у 2 т.» (Одеса, 2018), яке посіло III місце в номінації «Збірник бібліографічних матеріалів» на Всеукраїнському бібліотечному «Бібліографічному рейтингу – 2018». **Т. В. Котлярова** подає звіт про роботу секції «Біографіка та біобіографія як інформаційно-комунікативний ресурс суспільно-політичних і культурних трансформацій» (Київ, 10 жовтня 2019 р.), що була організована Інститутом біографічних досліджень у межах Міжнародної наукової конференції НБУВ «Бібліотека. Наука. Комунікація: Актуальні тенденції в цифрову епоху».

Редакційна колегія висловлює сподівання, що матеріали збірника викличуть інтерес дослідників, розширюватимуть діапазон та вдосконалюватимуть методи біографічних досліджень і сприятимуть подальшому згуртуванню науковців та аматорів-біографістів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Також запрошуємо наукові установи, заклади освіти, бібліотеки, музеї, архіви, інформаційні центри, громадські дослідницькі осередки, окремих спеціалістів до співпраці в розгортанні роботи всеукраїнської Віртуальної дослідницької лабораторії для розбудови електронного науково-інформаційного проекту «Український національний біографічний архів» та проведення Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу».

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ БІОГРАФІЇ

УДК 929+001.2:[008+37

<https://doi.org/10.15407/ub.19.015>

*Володимир Іванович ПОПИК,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8746-1026>*

БІОГРАФІКА ЯК ФЕНОМЕН НАУКИ І КУЛЬТУРИ

У статті запропоновано нове узагальнююче концептуальне бачення біографіки як феномена інтелектуальної і духовної культури суспільства, що охоплює сфери наукових досліджень, видавничої та інформаційної роботи, соціальних комунікацій та поширення біографічних знань. Таке синтетичне розуміння більш повно визначає сутність біографіки, яка в наш час переросла уявлення про неї лише як про наукову дисципліну, метод історичного пізнання та потребує оновлення теоретичних уявлень.

Ключові слова: biography, біографіка, біографістика, Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, гуманітарна культура, біографічне знання.

Усе більший інтерес до біографічної літератури, а також біографічної інформації в найрізноманітніших формах її репрезентації (преса, інтернет-ресурси, телебачення, кіно, соціальні мережі, блогосфера тощо), а особливо розгортання поряд із професійними дослідницькими біографічними студіями численних аматорських розшуків документів та матеріалів, автобіографічної та мемуарної творчості свідчить про принципово нове місце й значення біографіки в інтелектуальній і духовній культурі, суспільній свідомості, внутрішньому особистісному світові культури окремої людини.

Особливо відчувається, що біографіка швидко переміщується зі сфери наукової й літературної діяльності, професійних і читацьких інтересів для вузького кола фахівців та поціновувачів у центр соці-

ально-культурних комунікацій, посідає вагоміше місце в масовій свідомості. Ця тенденція є загальносвітовою; вона пов'язана із загальним піднесенням освітнього і культурного рівня, формуванням людини нового типу — із розвинутими інтелектуальними і духовними запитами, індивідуальним самоусвідомленням, готовністю до дій в умовах швидкоплинних змін, прагненням до самореалізації в глобалізованому й високотехнологічному суспільстві. Вона все більше проявляється нині й в Україні.

Своєрідність процесу трансформації місця і значення біографіки, біографічних знань у вітчизняних реаліях обумовлена досить швидким його розгортанням. Упродовж років незалежності українській біографіці довелося відроджуватися заново після десятиліть ідеологічних та цензурних утисків і заборон, розв'язувати чимало проблем, які у світі давно вже вирішені.

Зрозуміло, що і практична робота дослідників-біографістів, і теоретичне осмислення набутого досвіду, і визначення методичних та організаційних підходів підпорядковувалися на кожному етапі руху вперед насамперед постановці та реалізації першочергових завдань. Здобутки на цьому шляху очевидні, але й коло нерозв'язаних, іноді зовсім майже не осмислених ще співтовариством вітчизняних дослідників проблем, виявляється щоразу все більшим і складнішим. Аналізу ситуації у сфері біографічної дослідницької, видавничої та інформаційної роботи впродовж останніх років присвячено низку статей В. І. Попика [14; 16], В. В. Бездрабко [1], Л. Д. Березівської [2], Н. П. Марченко [11], розділи в колективних монографіях учених Інституту біографічних досліджень НБУВ [5; 9]. Теоретичні питання розвитку біографіки та біографістики як спеціальної наукової дисципліни знайшли відображення в ґрунтовних працях Т. М. Попової [18; 19]. Водночас відчувається, що методологічні підходи, які пропонуються в багатьох публікаціях із цієї проблематики, засновані незрідка на стереотипах минулого і вже далеко не повною мірою відповідають реаліям сьогодення.

Говорити нині про проблеми сучасної біографіки, спираючись на теоретичні уявлення, вироблені для неї наукою ХХ ст. у межах окремих розрізнених і на практиці мало сполучених між собою наукових дискурсів — історичного, філософського, літературознавчого, культурологічного, соціологічного, політологічного, психологічного тощо, стає все важче. Визначені ними досить різнохарактерні підходи до біографіки то як до історичної дисципліни, що вивчає теорію і методологію біографічних досліджень, «біографічний метод» пізнання історії та культури минулих епох, то як до дисципліни загальногуманітарного значення, більше не в змозі забезпечити цілісний погляд

на сучасну біографіку як важливий напрям науки і культури, стати надійним орієнтиром для розуміння її завдань та перспектив подальшого розвитку.

У кращому випадку вони зберігають своє значення з погляду дослідницьких завдань окремих наукових дисциплін. Однак закономірно постає питання: чи не перетворюються часом такі вузькодисциплінарні уявлення на гальмо для загального оновлення теорії і методології біографіки, постановки принципово нових широких дослідницьких та інформаційних завдань, які можна розв'язувати лише об'єднуючи зусилля представників різних галузей знань із зусиллями тих, хто працює поза межами суто наукових практик.

У цій статті автор ставить за мету проаналізувати деякі вузлові, визначальні проблеми стану сучасної української біографіки, ситуації навколо неї, завдань та перспектив її розвитку, а також рівня й напрямів їх теоретичного осмислення, науково-методичного забезпечення, з дещо нових і у чомусь незвичних для широкого кола фахівців позицій. Ідеться про потребу багато в чому відійти від усталених уявлень, які нині вже відчутно перешкоджають розумінню живої практики наукової та літературно-художньої біографічної творчості, соціальних комунікацій, піднесення культури поширення біографічних знань.

Власне, це є запрошенням до дискусії, що торкається як безпосередніх завдань дослідників-біографістів, так і загалом деяких актуальних проблем функціонування сфер соціогуманітарних наук та гуманітарної сфери в сучасному суспільстві.

Нашою метою є обґрунтування потреби освоєння більш широких і комплексних підходів до проблем біографіки та поширення біографічних знань, ніж це можуть забезпечити нині значною мірою розрізнені, нескоординовані між собою дослідницькі зусилля вчених-істориків, політологів, літературознавців, культурологів, філософів, соціологів, психологів, наукознавців, педагогів та представників інших суспільних і гуманітарних дисциплін, а також тісно пов'язані з ними новітні інформаційно-комунікативні практики.

Найпершим питанням, яке потребує відповіді, є походження та смисл уявлень про біографіку як дослідницький напрям, що належить насамперед (чи майже виключно) історичній науці. Наскільки вони зберігають своє значення в сучасних умовах, та чи не буде корисно поглянути на проблеми біографіки під іншими кутами зору? Слід зазначити, що ці уявлення мають у нас давні корені в працях учених ХІХ ст. та радянських дослідників. Джерела їх — у тривалому пануванні в науці догматів «історичного мислення», що витіснили «на узбіччя» більш широкі альтернативні погляди філософів, культурологів,

літературознавців та літературних критиків, які завжди вважали біографіку надбанням гуманітарної науки й культури в цілому.

Але в нинішньому вигляді «історичне» розуміння біографіки усталалося в Україні в роки незалежності не тільки як данина цій традиції і домінуючому в сучасній науці дисциплінарному принципу організації знання, а й значною мірою під впливом багатьох суб'єктивних чинників і людських інтересів. На це так само варто звернути увагу.

На початку 1990-х рр. у вітчизняному науковому співтоваристві, насамперед серед фахівців-істориків, визріло прагнення до інституціоналізації пошукової й теоретичної роботи в галузі біографічних студій. Оскільки відродження біографічної дослідницької та видавничої роботи відбувалося після тривалої й болісної для національної науки й культури перерви, закономірно виникла ідея створення базового спеціалізованого наукового осередку, який би розгорнув і координував роботу в галузі біографіки. Основним завданням у цій сфері на той час вважалося створення фундаментального Українського біографічного словника. Організований у складі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 1994 р. Інститут біографічних досліджень, започаткований у 1996 р. його друкований орган — збірник наукових праць «Українська біографістика» швидко утвердилися в пріоритетності історико-біографічної спрямованості своєї діяльності та публікацій. Значною мірою це відбулося не лише через переважання в них фахівців-істориків із притаманними їм професійними інтересами, теоретичними й методичними уявленнями та дослідницькими підходами, а й через офіційне зарахування загальних напрямів наукової діяльності НБУВ, дисертаційних праць її фахівців, за тодішньою номенклатурою спеціальностей ВАК України, до історичних наук, поряд із «соціальними комунікаціями».

Принагідно зауважимо, що в державах, які суверенізувалися після розпаду СРСР, дисциплінарна приналежність бібліотечних досліджень визначилася по-різному. В Україні вона теж нині переглядається, що може в майбутньому опосередковано вплинути й на офіційні вимоги щодо дисциплінарної визначеності біографічних досліджень, розробок із бібліографії й біобібліографії в бібліотечних установах.

Якби не згадані вище обставини, то можна зробити припущення, що справа з інституціоналізацією спеціалізованого осередку біографічних досліджень у НБУВ, зосередженого насамперед на проблемах біографічної та біобібліографічної інформації й визначенням їх дисциплінарного профілю могла б розвиватися й іншим шляхом, зокрема поза межами власне історичних дисциплін.

Офіційне закріплення історичного профілю як провідного для біографічної справи спрямувало зусилля засновника й першого директора Інституту біографічних досліджень доктора історичних наук, професора В. С. Чижка (1951–2003) на те, щоби теоретичний науковий напрям соціогуманітаристики, покликаний вивчати проблеми розвитку біографіки, позиціонувався й утвердився в Україні саме як спеціальна історична дисципліна — «біографістика». Из його праць цей термін і поширився в 1990-і роки в науковому обігу, хоча сам він не був новим, а застосовувався й раніше в радянській науці, але в дещо іншому розумінні.

Отже, у всьому цьому, поряд із об'єктивними обставинами, значною мірою спрацював і суб'єктивний чинник. Визначення профілю біографічних досліджень як насамперед історичних, серед розмаїтого діапазону соціогуманітарних наук, вважалося тоді найбільш доцільним, оскільки відповідало формальним критеріям дисциплінарної організації наукового знання. Хоча багатьом ученим і на той час уже було зрозуміло, що справжні обшири біографіки є міждисциплінарними і навіть виходять далеко за межі власне наукових дисциплін — у сферу творчого літературного й мистецького пошуку.

Варто, однак, звернути увагу на те, що означене «унормування» на цілі десятиліття наперед визначило переважну спрямованість теоретичних розробок у галузі біографічних досліджень саме в межах історичного дискурсу. На користь, але значною мірою й на шкоду іншим напрямам гуманітарних наук, а загалом — комплексному розумінню проблем біографіки. Из цього приводу варто згадати відоме прислів'я: «Як корабель назвеш, так він і попливе». Зауважимо, зокрема, що в «Українській біографістиці» через цю обставину, особливо впродовж останнього десятиліття, коли дисциплінарні напрями публікацій були визначені для фахових видань досить жорстко, відчутно недостатньо друкувалися вчені-літературознавці, мистецтвознавці, філософи, психологи, педагоги: збірник, на жаль, не відповідав визначеному для них за фахом профілю публікацій. А вони могли б внести чимало нового й корисного в розвиток теорії і практики біографічних досліджень. Їхні змістовні, оригінальні виступи на конференціях і щорічних Біографічних читаннях, які незмінно виходили далеко за межі, окреслені історичним профілем, є красномовним тому свідченням.

Зрозуміло, що важливу роль у закріпленні дисциплінарного статусу біографічних досліджень відіграв традиційно притаманний історичній науці високий рівень теоретичних напрацювань. Українські історики, насамперед історіографи, джерелознавці, а разом із ними також і бібліографи, праця яких в Україні до останнього часу стосувалася галузі історичної науки, спираючись на здобутки попередніх

десятиліть, зокрема, матеріали дискусій про біографіку та наукову біографію початку 70-х рр. ХХ ст., виявилися на першому етапі розгортання роботи найбільш готовими до обговорення методологічних і методичних проблем біографічних досліджень, зокрема, їх світоглядних засад, понятійного ряду, термінологічної системи, а також творчого інструментарію історико-біографічних студій, який, зрозуміло, багато в чому спирається саме на загальний інструментарій історичної науки, хоча й далеко не зводиться до нього.

Це принесло біографістам чималу користь, але й певні обмеження теоретико-методологічних засад їхніх досліджень. Формальна приналежність біографістики до спеціальних історичних дисциплін визначила й розгляд теоретичних та методологічних проблем біографічних досліджень суто крізь призму усталених канонів історичної науки. Тому біографіка й нині розуміється переважно як метод пізнання минулого через індивідуальне, а не осмислення людської особистості. Саме таку ситуацію засвідчили численні розробки, публікації, а також виступи українських вчених на рубежі ХХ — ХХІ ст. на конференціях у Харкові, Львові, Одесі та за кордоном. Як наслідок, справжнього творчого діалогу між вітчизняними істориками-біографістами й представниками інших гуманітарних наук і творчих професій, за великим рахунком, не відбулося. У них — інше бачення завдань біографіки, постановка принципово відмінних від усталених в історичній науці проблем, свій дослідницький інструментарій, інші форми й методи біографічних реконструкцій. Між іншим, варто звернути увагу на те, що часто вживане істориками поняття «біографічний метод» (як такий, що спрямований на дослідження історії), широко застосовують і представники інших наук — соціології, психології, психіатрії тощо. Але там його змістове наповнення є абсолютно протилежним: він слугує вивченню людини, особистості в багатьох її як позитивних, творчих, так і кризових виявах.

Вітчизняні філософи та літературознавці, культурологи, наукознавці, плідно працюючи в галузі біографічних досліджень і збагачуючи їх теоретичні засади й творчий арсенал як власними відкриттями, так і здобутками світової гуманітаристики, що далеко виходять за межі історичного пізнання, значно меншою мірою переймалися проблемами самоідентифікації в дисциплінарному просторі. Для них, як також і для всіх власне не-науковців, причетних своєю творчою діяльністю до біографіки (літераторів, журналістів, митців, видавців, фахівців соціальних комунікацій) було і є цілком очевидним, що біографіка є навіть не міждисциплінарною галуззю знань, а особливою сферою, багатоаспектним явищем науки і культури, ушпінний розвиток якого потребує цілісних, синтетичних підходів.

Зазначимо у зв'язку з цим, що, на нашу думку, світова наука не випадково не послуговується поняттям «біографістика» для виокремлення особливої дисципліни, тим більше, спеціально-історичної, як «монополюсно» відповідальної за біографічні дослідження. У системі наукової культури Заходу (а тепер вже і Сходу) і тематичний напрям публікацій, і дослідницька діяльність, і теоретичні студії над нею позначаються здебільшого одним синтетичним за своїм змістовим наповненням терміном «*biography*», що відповідає усталеній традиції їх комплексного, всебічного розгляду з використанням теоретичних напрацювань і творчого інструментарію найрізноманітніших наукових дисциплін [15]. Більше того — такі підходи показують, що немає різкого розмежування між науковою біографією, художньою творчістю й інформаційною сферою, однаково причетними до нагромадження, опрацювання (лише різними методами, у різних формах) та поширення біографічних знань.

Саме з урахуванням цього й відомий український дослідник А. Л. Валевський, який ще наприкінці ХХ ст. одним з перших звернувся до проблематики біографіки й зробив значний теоретичний внесок у філософське осмислення сутності біографічного знання, у своїх працях, опублікованих в Україні і в Росії, послуговувався терміном «біографіка (або наука про біографію)», наголошуючи на загальногуманітарному значенні її як наукової дисципліни, що розробляє теорію і методологію біографічного письма, вивчає особливості його різноманітних практик [3; 4]. Більше того, А. Л. Валевський розглядав біографіку як особливий тип гуманітарного знання, метод пізнання культури інших епох [4, с. 32–33], що зближує його погляди з європейськими і світовими уявленнями про «*biography*».

У зв'язку з викладеними міркуваннями доречним буде повернутися до опублікованої в середині 90-х років ХХ ст. першої великої теоретичної праці, підготовленої в Інституті біографічних досліджень НБУВ — монографії В. С. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» [21]. Варто зазначити, що вона так само, як і праці А. Л. Валевського, стала спробою окреслити проблеми біографічної традиції у науці і культурі не лише в межах історичного дискурсу, але в значно більш широкому розумінні. У ній було закладено ідею необхідності аналізу закономірностей і етапів розвитку вітчизняної біографіки в загальному контексті становлення й еволюції європейської та світової як наукової, так і художньої, перш за все — літературної біографічної творчості. В. С. Чишко розглядав біографіку як науку про людину, що залежно від різної мети створення біографії може інтегрувати у собі дані різних галузей знань [21, с. 10]. Інша справа, що праця, позначена дуже широкою постановкою про-

блем, які належать до різних галузей гуманітарних і соціальних наук, з'явилася на світ в «оболонці» докторського дисертаційного дослідження, написаного за історичною спеціальністю.

Неспішне прочитання згаданої книжки В. С. Чишка, на жаль, єдиної, яку йому судилося написати, може засвідчити: у ній йдеться не лише про завдання осмислювати історію за допомогою біографічних досліджень, а й про розвиток і збагачення вироблених упродовж віків традицій осягнення феномена людського життя, й відповідно — форм і методів творення біографій у світовій і вітчизняній науці та культурі. В останні роки життя думки В. С. Чишка були зосереджені навколо проблематики дослідження людської долі, особистості, індивідуальності у вирі історії. Це той напрям, який зближує історичне пізнання з філософським.

На жаль, особливо після передчасної смерті В. С. Чишка у 2003 р., у науковій думці все більше давала про себе знати тенденція до максимальної «історизації» біографічних досліджень, навіть певного протиставлення праць, підготовлених відповідно до канонів історичної науки, творам представників інших напрямів соціогуманітаристики, а тим більше — літераторів, краєзнавців, журналістів. За нашою оцінкою, саме з цим явищем було пов'язане й стрімке поширення в українській науці на всю сферу біографічних досліджень — історичних, літературознавчих тощо, або й взагалі здійснюваних поза межами наукових розробок, — поняття «біографістика». Воно ж, як уже йшлося раніше, було запроваджене В. С. Чишком до наукового вжитку насамперед для означення спеціальної історичної дисципліни теоретичного й методичного спрямування, хоча і в його працях теж траплялося певне «розширене» трактування біографістики, ототожнення її з біографікою.

Сьогодні в Україні існує кілька наукових видань, у назві яких позиціонується термін «біографістика». Однак серед них насправді лише збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень НБУВ «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica» друкує матеріали з теорії та методики історико-біографічних досліджень. Але його профіль насправді набагато ширший й більше відповідає комплексній проблематиці біографіки — *biography* в європейському й світовому розумінні. До речі, саме в цьому зв'язку провідні вітчизняні культурологи не раз порушували питання про перейменування збірника на «Українську біографіку». Але назва збірника вже встигла стати своєрідним брендом, увійшла до бібліотечних каталогів та численних світових наукометричних баз. Змінити її нелегко було б і за чинними в Україні формально-бюрократичними процедурами. Однак проблема залишається...

Загалом упродовж останнього десятиліття в українській історичній науці було чимало зроблено для осмислення можливостей застосування нових цікавих форм і напрямів біографічних студій, зокрема «нової біографіки», «нової біографічної історії» [17, с. 194], біоісторіографії, для вивчення минулого. Важливим теоретичним проривом у цьому плані став підготовлений Інститутом історії України НАН України спеціальний випуск альманаха теорії та історії історичної науки «Ейдос» за 2014–2015 рр., повністю присвячений різноманітним вимірам сучасних історико-біографічних досліджень [10]. Але, на жаль, далі ця творча ініціатива не розгорнулася в ширший міждисциплінарний діалог за участю представників інших напрямів соціогуманітаристики.

І нині спостерігаємо, як термін «біографістика» використовується в Україні й поза її межами як синонім біографічних досліджень та біографіки, до того ж у його найбільш «монопольному» потрактуванні, тобто майже виключно в межах історичного дискурсу. Найновішим за часом свідченням цього стало, зокрема, проведення 2019 р. у Чебоксарах (РФ) наукової конференції «Парадигми російської історії крізь призму біографістики». Але й поняття «біографіка» у напрацюваннях провідних російських дослідників — І. Л. Беленького, Л. П. Репіної, О. Б. Вахрамєєвої, опублікованих упродовж останніх десятиліть уже в багатьох варіантах, майже не виходить за межі його усталеного суто історичного розуміння. І все було б нічого, якби таке вузькодисциплінарне бачення не поширювалося істориками на всі інші сфери й напрями біографічних досліджень. Ці суперечливі впливи виразно відчуються й у працях сучасних українських істориків. У пошуках виходу із цієї ситуації відома авторитетна дослідниця Т. М. Попова (Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова) визнає, що «ймовірно, слід розмежовувати біографію як тип гуманітарного знання та соціокультурний феномен і форми біографічної рефлексії, які все більше спрямовуються по шляху дисциплінаризації» [17, с. 193]. У новітніх своїх ґрунтовних монографіях — «Життєпис вченого-історика на перехресті історіографічних традицій. Теорія. Методологія. Практика» (2017) [18] та «Дисциплінарний образ науки: підходи й поняття» (2019) [19] — Т. М. Попова, окреслюючи проблеми сучасної біографіки, не раз наголошує, що йдеться саме про історичну науку, історико-біографічні студії. І в цьому вона абсолютно права — теоретичні розбудови і, відповідно, термінологія, що використовується в працях істориків, стосуються насамперед методологічного арсеналу їхніх досліджень і мало виходять за межі власне історичної проблематики.

Загалом же варто звернути увагу на те, що попри значну теоретичну глибину й професійну майстерність новітніх студій дисциплінарних проблем біографічних досліджень, нових напрямів і течій в історичній біографіці, прагнення провідних учених-істориків до творчого освоєння арсеналу ідей світової історичної науки, її «поворотів» до біографічної проблематики, загальна спрямованість цих напрацювань позначена певною замкненістю на тому, що належить власне до «ремесла історика» і не виходить за коло академічних інтересів вузького фахового співтовариства.

Заради справедливості варто зазначити вагомий позитивний вплив теоретичних напрацювань останніх років на розвиток вітчизняної біографіки. Здійснений Інститутом біографічних досліджень НБУВ комплексний аналіз її стану, проблем та перспектив розвитку засвідчує, що вона збагатилася численними працями першорядного значення. За своїм розмахом, проблемно-тематичним діапазоном, жанровою різноманітністю, теоретико-методологічними підходами українська історична біографіка набагато перевершує зроблене впродовж усього ХХ століття [9].

Водночас загальною проблемою розвитку біографічних досліджень в Україні, яка виходить за межі історичної біографіки і охоплює весь її тематичний діапазон, є її відчутні розбіжності зі світоглядними орієнтирами та загальними спрямуваннями світової і європейської біографіки. Світова біографіка, власне — *biography*, у своєму розвитку далеко відійшла від зосередженості на напрямках, визначених принципами історичної науки. Вона застосовує широкі універсальні теоретичні підходи, обумовлені багатомірністю завдань дослідження людського життя. Особливо це проявляється в її нових спрямуваннях, насамперед таких як «Life writing» — *писання чи записування життя*, дослідження біографічної та автобіографічної творчості, позначених інтересом до життя й досвіду звичайних людей, осмислення ними свого шляху (що є знаменням і найхарактернішою рисою сучасної гуманітаристики).

Тому не можна не звернути увагу на те, що зосередження вітчизняних фахівців-істориків на своїх професійних проблемах призвело до певної «самоізоляції» їх від надзвичайно цікавих і результативних творчих пошуків колег — філософів, літературознавців, мистецтвознавців, наукознавців, майстрів літературно-художньої біографіки й біографічної публіцистики, хоча за багатьма напрямками «пальма першості» нерідко перебуває нині саме в останніх. Іноді доводиться навіть визнавати, що «розмова йде різними мовами». Упродовж останніх десятиліть поза межами, визначеними вітчизняною історико-біографічною наукою — філософами І. В. Голубович [7],

В. І. Менжуліним [12], літературознавцями І. М. Дзюбою [8], М. В. Поповичем [19], Л. С. Генералюк [6], Є. К. Нахліком [13] зроблено вагомий внесок у теоретичне осмислення проблем біографічного знання, створення першорядних біографічних досліджень. Праці цих та інших вчених до цього часу залишаються широко згадуваними в дослідженнях істориків, але реально їх дуже мало використовують у теоретико-методологічному плані. На нашу думку, багато в чому й консервація елементів «лінійного життєпису» в біографічних працях непоодиноких українських істориків, а також структурна побудова їх за зразками дисертаційних робіт, що вже не сприймається у наш час вимогливими читачами, пов'язана саме із замкненістю на канонах, успадкованих від історичної науки попередніх десятиліть.

Варто звернути увагу також і на те, що в сучасних дискусіях, у теоретичних працях учені-історики не ставлять під сумнів думки своїх колег-філософів щодо широкого загальногуманітарного профілю біографіки. На них посилаються, їх охоче цитують, однак, очевидним є те, що таке цитування має здебільшого «ритуальний» характер. Але через численні міждисциплінарні перегороджі згадані філософські загальнометодичні напрацювання так і не стали основою для реальної розбудови синтетичних дослідницьких спрямувань, комплексних підходів, становлення нових змістовних дискурсів, які б відповідали сучасному діапазону, проблемам і завданням не лише біографічних досліджень, а й інтеграції та поширення біографічних знань у тому вигляді, у якому вони постають нині і відповідають запитам суспільства.

Для прикладу: і в Україні, і у сусідніх країнах нині захищається чимало дисертацій із біографічної проблематики. Водночас не лише ці кваліфікаційні праці, а й усі попередні журнальні публікації до них мають бути жорстко припасовані до паспортних вимог відповідних спеціальностей, публікуватися в зареєстрованих за ними фахових виданнях. Можна стверджувати, що якби не це, то значною мірою й сама постановка проблем, і ракурси розгляду постатей минулого в багатьох дослідженнях могли б бути іншими, можливо — набагато цікавішими. Як швидко відбудуться назрілі позитивні зрушення — поки що важко сказати. На практиці ж нинішня ситуація все більшою мірою сприятиме переміщенню справді оригінальних біографічних студій у простір вільної від дисциплінарних обмежень інтелектуальної біографіки: як *non fiction*, так і літературної, літературно-публіцистичної.

Тому серйозні, написані за всіма науковими канонами праці теоретичного спрямування створюються і обговорюються у високопрофесійному, але занадто вузькому колі наукового співтовариства самі

по собі, а величезний обшир біографічних досліджень різноманітної спрямованості, форм і жанрів живе й розвивається поряд, цілком незалежно, значною мірою стихійно — теж сам по собі. І дає вагомі результати.

За таких умов, усе частіше твори біографічної літератури високого інтелектуального рівня, написані не-істориками, а отже, вільні від заформалізованості відповідно до обов'язкових вимог і правил історичної науки, посідають перші місця серед симпатій освіченої читацької публіки. Хоч і для історичної науки в цьому теж є відчутний позитивний елемент, тому що така конкуренція стимулює й високопрофесійних істориків швидше відмовлятися від створення «лінійних» біографій, шукати й знаходити нові теми, опановувати сучасні творчі підходи, яскраві і переконливі форми біографічного письма. Прикладів цьому чимало. Вітчизняна історична біографіка змінюється останніми роками буквально на очах.

Окреслені нами проблеми добре відомі вченим, але до останнього часу майже не посідали належне місце в працях та дискусіях фахівців, які вивчають теоретико-методологічні проблеми біографічних досліджень.

Вихід з цієї колізії, очевидно, слід шукати в дещо іншій площині, ніж пропонують прибічники суто історичної, з погляду дисциплінарної класифікації, належності біографіки. Ключем, на наш погляд, має стати визнання того, що біографіка в її сучасних реаліях більше не може розглядатися лише як науковий напрям, «приписаний» до однієї з наук, спосіб пізнання історичного минулого. Тобто, біографіка (або «біографістика») має право називатися історичною дисципліною в межах самої історичної науки, відповідно до її дослідницьких інтересів. Однак ці визначення не відображають її характеру загалом.

Сучасна біографіка не може вважатися і загальногуманітарною дисципліною — цей вимір для неї нині теж є завузьким. Вона є багатовимірним явищем, яке об'єднує не лише дослідницькі, а й творчі практики, видавничу та інформаційну роботу, глибоко пронизує всі напрями науки (не лише соціогуманітарної) і культури, впливає на суспільну свідомість, сферу освіти й виховання, художню творчість. До неї належить і діяльність бібліотек у галузі інтеграції й опрацювання джерел біографічної та біобібліографічної інформації, формування електронних історико-біографічних ресурсів — колекцій, архівів, цифрових бібліотек.

У найбільш узагальненому плані біографіку, на наш погляд, варто розглядати як важливий феномен інтелектуальної і духовної культури суспільства, що охоплює разом сферу наукових досліджень, різноманітні спрямування та форми літературної й аматорської

біографічно/автобіографічної творчості, видавничої та інформаційної роботи, біографічний складник соціальних комунікацій, простір поширення/пропаганди біографічних знань.

Таке широке, комплексне розуміння біографіки виходить далеко за межі існуючих наукових уявлень і класифікацій. Воно може бути незвичним для багатьох учених, перш за все, зрозуміло, істориків. Але саме такі підходи найбільше відповідають реаліям сучасного життя, суті й призначенню біографіки, її функціонуванню в інтелектуальному й духовному житті суспільства, у світі науки, культури, освіти, соціальних комунікацій. І саме тому Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського давно вже ґрунтує свою теоретичну й практичну діяльність на такому комплексному розумінні.

Осмислення нових наукових, культурних та соціокомунікативних проблем, постановка в їх межах дослідницьких, організаційних та інформаційних завдань, вироблення й застосування для їх розв'язання широких міждисциплінарних і міжгалузевих наукових та культурологічних підходів — усе це перебуває в руках учених, працівників культури та інформаційної сфери. Оновлення теоретичних уявлень про біографіку є конче важливим для адекватного сучасним реаліям розуміння її місця й значення в сучасному світі, а також для освоєння нових форм біографічної творчості й поширення біографічних знань як важливої частини гуманітарної культури суспільства.

1. Бездрабко В. В. Сучасний стан і перспективи розвитку вітчизняної біографістики / В. В. Бездрабко // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біоґр. дослідж. – Київ, 2016. – Вип. 14. – С. 29–49. <https://doi.org/10.15407/ub.14.029>
2. Березівська Л. Д. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського як інтегратор і поширювач педагогічного біографічного знання / Л. Д. Березівська // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. Ін-ту біоґр. дослідж. – Київ, 2015. – Вип. 12. – С. 283–295. <https://doi.org/10.15407/ub.12.283>
3. Валевский А. Л. Основания биографии / А. Л. Валевский. – Киев : Наук. думка, 1993. – 111 с.
4. Валевский А. Л. Биография как дисциплина гуманитарного цикла / А. Л. Валевский // Лица : Биоґр. альманах. 6. – М. ; СПб. : Феникс ; Atheneum, 1995. – С. 32–68.
5. Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання : колективна монографія / С. М. Ляшко, Н. І. Любовець, Н. П. Марченко, О. М. Яценко та ін. ; В. І. Попик (кер. проекту). – Київ : НБУВ, 2016. – 272 с. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002121>

6. Генералюк Л. Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва / Леся Генералюк. – Київ : Наук. думка, 2008. – 544 с.
7. Голубович И. В. Биография: силуэт на фоне Humanities : методология анализа в социогуманитарном знании / И. В. Голубович. – Одесса : Фридман А. С., 2008. – 367 с.
8. Дзюба І. М. Тарас Шевченко : життя і творчість / І. М. Дзюба. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – 720 с.
9. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; редкол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. – Київ : НБУВ, 2019. – 364 с.
10. Колесник І. Передмова. «Нова біографічна історія» як метод / І. Колесник // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Київ, 2014/2015. – Вип. 8. – С. 7–13. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=pjuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8
11. Марченко Н. П. «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica»: фіксація та трансформація біографічного дискурсу в Україні / Н. П. Марченко, В. В. Патик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біоіст. дослідж. – Київ, 2019. – Вип. 17. – С. 165–195. <http://doi.org/10.15407/ub.17.165>
12. Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні : монографія / Вадим Менжулін. – Київ : НаУКМА : Аграр Медіа Груп, 2010. – 455 с. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10979>
13. Нахлік С. К. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / С. К. Нахлік. – Київ : Український письменник, 2007. – Т. 1 – 463 с. ; Т. 2 – 462 с.
14. Попик В. І. Досвід першого десятиліття діяльності Інституту біографічних досліджень НБУВ на тлі розвитку сучасної біографістики / В. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біоіст. дослідж. – Київ, 2011. – Вип. 8. – С. 7–26. – Режим доступу: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2011_8_2
15. Попик В. І. Biography — Біографіка — Біографістика — Біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень / В. І. Попик // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 124–138. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=UIJ_2015_3_10
16. Попик В. І. Здобутки і завдання провідного осередку вітчизняної біографістики: до 25-річчя Інституту біографічних досліджень /

- В. І. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2019. – Вип. 18. – С. 27–53. <https://doi.org/10.15407/ub.18.027>
17. Попова Т. Н. Биоисториография в структуре современного биографизма / Т. Н. Попова // Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2017. – Вип. 16. – С. 192–207. – Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/historiography/article/view/11888/11257>
 18. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика / Т. Н. Попова. – Одесса : Бондаренко М. А., 2017. – 456 с.
 19. Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия / Т. Н. Попова. – Одесса : Бондаренко М. А., 2019. – 392 с.
 20. Попович М. В. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. В. Попович. – Київ : Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.
 21. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. – Київ : БМТ, 1996. – 239 с.

REFERENCES

1. Bezdrabko, V. V. (2016). Suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku vitchyznianoï biohrafistyky [Current state and prospects of development of domestic biographer science]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 14, 29-49. <https://doi.org/10.15407/ub.14.029> [In Ukrainian].
2. Berezivska, L. D. (2015). Derzhavna naukovo-pedahohichna biblioteka Ukrainy imeni V. O. Sukhomlynskogo yak intehtrator i poshyriuvach pedahohichnogo biohrafichnogo znannia [V. O. Sukhomlynsky State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine as an integrator and disseminator of pedagogical biographical knowledge]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 12, 283-295. <https://doi.org/10.15407/ub.12.283> [In Ukrainian].
3. Valevskii, A. L. (1993). *Osnovaniia biografiki* [Fundamentals of biography]. Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Russian].
4. Valevskii, A. L. (1995). Biografika kak distsiplina gumanitarnogo teikla [Biography as a discipline of the humanities]. In *Litca: Biogr. almanakh*, 6, 32-68. [In Russian].
5. Popyk, V. I. (Ed.). (2016). *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii: problemy formuvannia y vykorystannia* [Domestic resources of biographical and biobibliographic information: problems of formation and use]. Kyiv, Ukraine: VNLU. [In Ukrainian].
6. Heneraliuk, L. (2008). *Universalizm Shevchenka: vzaïemodiia literatury i mystetstva* [Shevchenko's universalism: the interaction of literature and art]. Kyiv, Ukraine: Nauk. dumka. [In Ukrainian].
7. Golubovich, I. V. (2008). *Biografiia: siluet na fone Humanities: metodologiia analiza v sotciogumanitarnom znanii* [Biography: silhouette on the background of Humanities]. Odessa, Ukraine: Frydman A. S. [In Russian].

8. Dziuba, I. M. (2008). *Taras Shevchenko: zhyttia i tvorchist* [Taras Shevchenko: life and work]. Kyiv, Ukraine: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].
9. Popyk, V. I. (Ed.). (2019). *Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty* [Historical biography in Ukraine: problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and informational work]. Kyiv, Ukraine: VNLU. [In Ukrainian].
10. Kolesnyk, I. (2014-2015). Peredmova. “Nova biohrafichna istoriia” yak metod [Preface. “New bibliographic history” as a method]. In *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky*, 8, 7-13. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=eidos/2014/8 [In Ukrainian].
11. Marchenko, N. P., & Patyk, V. V. (2019). “Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica”: fiksatsiia ta transformatsiia biohrafichnoho dyskursu v Ukraini [“Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica”: fixation and transformation of biographical discourse in Ukraine]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 17, 165-195. <https://doi.org/10.15407/ub.17.165> [In Ukrainian].
12. Menzhulin, V. I. (2010). *Biohrafichnyi pidkhid v istoryko-filosofskomu piznanni* [Biographical approach in historical and philosophical cognition]. Kyiv, Ukraine: NaUKMA. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10979> [In Ukrainian].
13. Nakhlik, Ye. K. (2007). *Panteleimon Kulish: osobystist, pysmennyk, myslytel* [Panteleimon Kulish: personality, writer, thinker] (Vols. 1-2). Kyiv, Ukraine: Ukrainskyi pysmennyk. [In Ukrainian].
14. Popyk, V. I. (2011). Dosvid pershoho desiatylittia diialnosti Instytutu biohrafichnykh doslidzhen NBUV na tli rozvytku suchasnoi biohrafistyky [Experience of the first decade of Institute of Biographical Researches of VNLU activity against the background of modern biographical science development]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 8, 7-26. URL: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2011_8_2 [In Ukrainian].
15. Popyk, V. I. (2015). Biography – Biohrafika – Biohrafistyka – Biobibliohrafiia: poniatiinyi arsenal istoryko-biohrafichnykh doslidzhen [Biography – Biographical Studies – Biographical Research – Biobibliography: conceptual arsenal of historical and biographical research]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 124-138. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=UIJ_2015_3_10 [In Ukrainian].

16. Popyk, V. I. (2019). Zdobutky i zavdannia providnoho oseredku vitchyznia-noi biohrafistyky: do 25-richchia Instytutu biohrafichnykh doslidzhen [Achievements and tasks of the leading center of domestic biography: to the 25th anniversary of the Institute of Biographical Research]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 18, 27-53. <https://doi.org/10.15407/ub.18.027> [In Ukrainian].
17. Popova, T. N. (2017). Bioistoriografiia v strukture sovremennogo biografizma [Biohistoriography in the structure of modern biography]. In *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*, 16, 192-207. [In Russian].
18. Popova, T. N. (2017). *Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsii. Teoriia. Metodologiya. Praktika* [Biography of a Scientist-Historian at the Crossroads of Historiographic Traditions. Theory. Methodology. Practice]. Odessa, Ukraine: Bondarenko M. A. [In Russian].
19. Popova, T. N. (2019). *Distciplinarnyi obraz nauki: podkhody i poniatii* [The disciplinary image of science: approaches and concepts]. Odessa, Ukraine: Bondarenko M. A. [In Russian].
20. Popovych, M. V. (2008). *Hrygorii Skovoroda: filosofii svobody* [Gregory Skovoroda: philosophy of freedom]. Kyiv, Ukraine: Maisternia Biletskykh. [In Ukrainian].
21. Chyshko, V. S. (1996). *Biohrafichna tradytsiia ta naukova biohrafiiia v istorii i suchasnosti Ukrainy* [Biographical tradition and scientific biography in the history and present of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: BMT. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 25.06.2020 р.

Volodymyr POPYK, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Director of the Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Biography as a phenomenon of science and culture.

The article offers a new generalizing conceptual vision of biography as an intellectual and spiritual cultural phenomenon. This vision unites scientific research, biographical side in social communication, distribution of biographical knowledge, informational and publishing work, in particular, libraries' activities in processing and integrating biographical and biobibliographical sources. It also includes various forms and directions of biographical/autobiographical work, literary and amateur. Developed in the course of research activities of the Institute of Biographical Research of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, such a synthetic view allows a holistic understanding of the essence of biographical research. As for today the latter, in its quality and scope, does not fit into the theoretical frame formed for it within certain discourses in the 20th century. It was presented, most notably in history, philosophy, literary and cultural studies, as mainly a study of theory and method of biographical research, a biographical approach to history and culture, or as a special humanities branch. These theoretical approaches, vaguely connected, retain some significance in terms of research objectives in separate branches but are no longer able to provide a view of modern

biography, its aims and prospects, as a whole. Updating the ideas about biographical research is extremely important in understanding its modern significance, as well as for adopting new forms of biographical work, and distribution of biographical knowledge as a valuable cultural part.

Key words: biography, biographical research, biographical studies theory and methods, Institute of Biographical Research of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, humanities, biographical knowledge.

УДК 929-055.2:930.1

<https://doi.org/10.15407/ub.19.033>

*Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-4631-844X>*

УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІКА «ПЛИННИХ ЧАСІВ»: ПРОПОЗИЦІЯ ОСМИСЛЕННЯ

Сучасну українську біографіку розглянуто як знаннєвий та комунікативний ресурс, що потребує подальшого критичного осмислення та модернізації. Стратегії модернізації біографіки проаналізовано в контексті імплементації інноваційної методології, відмови від лінійності та стереотипів, розширення діапазону студій, орієнтованих на розмаїття персоналій зі «складною» біографією, актуалізацію біографії «Іншого». Обґрунтовано необхідність пошуку оптимальних алгоритмів біографічних досліджень, суголосних глобальним викликам та інтелектуальним запитам доби «плинної модерності».

Ключові слова: біографіка, методологія біографічних досліджень, «плинні часи», лінійність, стереотипи, «складна» біографія, гуманітарні «повороти».

«Плинні часи» («Liquid times») — формула, яку запропонував для означення сучасності британсько-польський філософ, один із чільних інтелектуалів ХХ ст. Зигмунт Бауман у книзі «Liquid times: living in an Age of Uncertainty» (Cambridge, 2007)¹. Автор концепції «плинної модерності» стверджує, що останнім часом з'явилася серія викликів, із якими раніше не доводилося стикатися. Насамперед ідеться про перехід від «твердої» до «плинної» фази сучасного буття, тобто до обставин, за яких соціальні форми (структури, що обмежують індивідуальний вибір, організації, що дбають про збереження чинного порядку, моделі усталеної поведінки) не спроможні надалі зберігати своєї конструкції: «Формам, чи то вже наявним, а чи тільки наміченим, бракує часу, аби затверднути, тож через короткість власного іс-

¹ Українською мовою книжка вийшла у видавництві «Критика» у 2013 році.

нування не можуть вони правити за систему відліку для людських і тривалих життєвих стратегій» [1, с. 7]. Час, що минув від моменту появи книжки, не лише підтвердив, а й поглибив думки, висловлені вченим. На початку 2020 р. він запропонував гіпотезу, яка, по суті, стала логічним продовженням попередньої. Цього разу Зигмунт Бауман зробив спробу обґрунтувати ідею щодо «кінця світу», означивши її як сучасний стан соціуму в сенсі, що попередній світ, у якому перебувало суспільство, припинив своє існування². Те, що перебувало в його основі, наразі не існує. Утім, характерно й те, що люди здебільшого говорять не про появу нового світу, а про той, який відійшов у небуття. І це означає, стверджує філософ, що, відчуваючи кінець чогось, ми не знаємо, що починається, перебуваючи в «порожньому просторі», дрейфуючи з одного стану в інший [2].

Історики та соціологи для означення сучасності оперують іншими поняттями, які, проте, за сутністю та змістом суголосні з філософськими есхатологічними метафорами. Перебування світу «в пункті системної біфуркації» (І. Валлерстайн), у новому «режимі історичності» (Ф. Артоґ) маркується означеннями на кшталт «криза культури», «криза соціуму», «час кризи» (Я. Грицак)³.

Відомий британський та американський історик Тоні Джадт у трактаті «Роздуми про ХХ століття»⁴, вербалізуючи власні відчуття, наголошував, що нинішнє століття здається йому «століттям чимраз більшої непевності». Аналізуючи головні фактори (надмірна економічна свобода, кліматичні зміни), що спровокували загальний модус глобальної суспільної нестабільності, Тоні Джадт у своїх міркуваннях

² Апеляція вчених до термінології есхатологічного характеру набувала час від часу актуальності упродовж минулого століття. Його початок був позначений появою праці О. Шпенглера «Присмерк Європи» (1918–1922). Новим поштовхом до дискусій про «кінець історії» стали публікації американського вченого Ф. Фукуями, зокрема його книжка «Кінець історії та остання людина» (1992), що з'явилися після розпаду Радянського Союзу, на завершальному етапі ХХ століття. З початком ХХІ ст. ця дискусія продовжилась, що підтверджують праці Іммануїла Валлерстайна, Зигмунта Баумана, Тоні Джадта. Новий сплеск міркувань на цю тему був спричинений, передусім, кардинальними соціокультурними змінами глобального масштабу та глобальною всеохопною кризою, свідком яких є сучасний світ.

³ У цьому контексті варто звернути увагу на дискусію за участю американської дослідниці Марсі Шор та українського історика Ярослава Грицака, що мала промовисту назву «Читаючи Джадта: як зберегти ясність погляду у час кризи» і яка відбулась у рамках презентації книги Тоні Джадта «Роздуми про ХХ століття» під час Форуму видавців у Львові 21 вересня 2018 р.

⁴ Роздуми Тоні Джадта (1948–2010) «Thinking the Twentieth Century», записані Тімоті Снайдером, були завершені за кілька тижнів до смерті історика. Українською мовою книжка «Роздуми про ХХ століття» вийшла 2019 року. У передмові Тімоті Снайдер окреслив її як історичний, біографічний та етичний трактат.

актуалізував і, певною мірою, спрогнозував такий знаковий чинник, як «непередбачуваний перебіг подій», що здатний значно загострити вже існуючу невизначеність та непевність. Як глибокий аналітик, він реально оцінював світові тенденції, визначаючи місію гуманітарної еліти в цих умовах, яка має «не увяляти собі кращі світи, а дбати про те, аби запобігти постанню гірших». «Інтелектуал, котрий змальовує великі картини зідеалізованих і дедалі кращих ситуацій, може виявлятися зовсім не тією особою, якої варто найбільше дослухатися» [4], — підсумовував учений.

Заклик до переосмислення стосунків між гуманітарною наукою і соціумом пролунав ще наприкінці минулого століття в спеціальному маніфесті, підготовленому комісією на чолі з Іммануїлом Валлерстайном. Американський соціолог, вивчаючи масштаб та прояви глобальної кризи, так само зафіксував «кінець знайомого світу» («The End of the World As We Know it», 1999). За умов критичного зростання «невизначеності» ключовий меседж і основна ідея, запропонована вчнем, полягала в тому, що зі зміною світу змінюється світ знань про суспільство. Серед завдань першого ряду пропонувалось урахувати історичні явища, з акцентом на їхню складність, темпоральність та нестабільність, переосмислення базових дихотомій соціогуманітаристики, таких як одиничне/загальне, універсальне/особливе, індивідуальне/колективне, мікро/макро [6, с. 4].

Отже, виникає цілком закономірне питання — який вигляд за умов сучасних радикальних соціокультурних змін мусить мати національний біографічний простір. Світ кардинально змінився, а отже, наразі доводиться шукати відповіді щодо реорганізації біографічного простору з метою його подальшого дослідження та публічного використання. Чи спроможна біографіка як знанневий та комунікативний ресурс і надалі впливати на суспільну свідомість, сприяти формуванню світоглядних переконань, етичних уявлень та громадсько-політичних ідеалів соціуму, його інтелектуальної та духовної культури?

Метою цієї публікації є розгляд актуальних проблем вітчизняного біографічного простору, пошуку оптимальних алгоритмів біографічних досліджень, які були би концептуально та контекстуально суголосні суспільним змінам, глобальним викликам, інтелектуальним запитам доби «плинності», «непевності», «кінця знайомого світу». Зауважимо, що запропоновані для наукового осмислення проблеми мають дискусійний характер. За допомогою методів критичної аналітики та компаративістики обґрунтовується потреба модернізації біографічного дискурсу, що передбачає критичний погляд на домінуючий лінійний формат біографіки, розширення діапазону студій, орієнтованих на розмаїття персоналій, подолання стереотипних уявлень, актуа-

лізацію сучасних дослідницьких методів та механізмів для розкриття складного, суперечливого біографічного світу людини, який не завжди відповідає канонам, що привносяться політичними ідеологемами.

Відмова від лінійності?

За останні десятиліття вітчизняна біографіка пройшла у своєму розвитку непростий еволюційний шлях і являє собою багатовимірне явище. Утім, варіативність біографічних модифікацій та велика кількість досліджень не виключають у просторі біографічного знання ознак кризи як процесу, характерного для сучасної гуманітарної сфери в цілому.

У контексті трансформацій глобального світу криза біографічного знання сприймається не інакше як даність і, як не дивно, нормальний стан науки (зокрема, у розумінні французьких істориків)⁵. Так само усвідомлення кризи є підґрунтям для критичного погляду на вітчизняну біографіку, ключем до розуміння плюсів і мінусів, усіх «за» і «проти», і водночас поштовхом до її оновлення та виходу на якісно нові рівні відповідно до викликів сучасності та радикальних суспільних трансформацій.

Однією з давніх і гострих проблем сучасних біографічних практик в Україні є тяжіння більшості з них до лінійного та описового викладу життя людини в площині темпорально-просторового переказу подій. Результатом такого спрощеного підходу стає біографічне дослідження, яке скоріше нагадує статтю з енциклопедичного видання, тільки в більш розширеному форматі. На перший погляд, це парадоксально. Здавалось би, вибір «героя», умотивований неординарністю постаті, карколомністю чи драматичністю його долі, колізіями, що трапилися в житті, має викликати цілком виправдане захоплення науковця. Утім, із текстів, що виходять з-під пера, зазвичай важко зрозуміти, що надихнуло автора на вибір «об'єкта» і чим зумовлений науковий інтерес до особи. І «герой», і текст перетворюються на дещо безбарвне, позбавлене внутрішньої енергії. А отже, навряд чи здатні в такому вигляді зацікавити сучасного читача, який стає все вибагливішим до біографічних контекстів та форм їх презентації.

⁵ Гіпотезу Ф. Броделя, на переконання якого, наука, котра не відчуває кризи, перебуває в стані стагнації, підтримує відома українська вчена Ірина Колесник. Наголошуючи на кризі сучасної історичної науки в Україні, вона зазначає, що історія «являє собою перехідну добу, що характеризується існуванням протилежностей: старого і нового, емпіричного й теоретичного, логічного та образного, уявного й реального, досягнень і вад» (Колесник Ірина. *Українська історіографія: концептуальна історія*. К., 2013. С. 106).

Які причини такої ситуації, що склалася в просторі українських біографічних студій, і чому переважає цей сталий потяг до лінійності? Відповідь на це питання лише на перший погляд видається простою. Насправді лінійність біографічного наративу багато про що може свідчити. Може демонструвати «втому» гуманітарної науки від постмодерних експериментів і її рух «назад до позитивізму». Може також свідчити про принципову послідовну прихильність до однієї з найпоширеніших класичних форм життєписів ⁶.

Але в сучасних вітчизняних біографічних практиках лінійність зберігається, імовірно, як своєрідне «місце пам'яті» радянських часів, нагадування про тогочасну традицію біографічного письма. Оскільки на біографічний жанр покладалася важлива місія у вихованні радянських людей, то концептуально він, не лише за змістом, а й за формою, мав відповідати канону: простіше — зрозуміліше — ефективніше. Біографія «героя», перш за все, мала надихати на служіння комуністичним ідеалам, радянській батьківщині, партії, народові тощо. Віра, жертвовність, а основне, відсутність критичного мислення були стратегічними орієнтирами лінійної біографії. З огляду на це визначалось, що біографія людини не мала бути складною, інтригуючою, загадковою. Від початку в біографії, як і в самій людині, мало бути все зрозумілим, прозорим, а отже, передбачуваним.

Чи ефективна така концепція формування біографічного простору? Можна визнати, що на певному етапі — так. Але крах радянської системи, що розпочався з середини 1980-х, виявив глибоку кризу гуманітарного знання радянського зразка, підтверджуючи тим самим неефективність і біографічних стратегій.

Панівна лінійність сучасної вітчизняної біографіки значно обмежує перспективи біографіки як комунікативного ресурсу.

Але, попри загальну тенденцію, біографічний простір, хоча й повільно, змінює свою конфігурацію. Він поступово втрачає вигляд єдиного «лінійного моноліту». У ньому з'являються поодинокі «спалахи», які свідчать про експериментування науковців із різними моделями біографічних реконструкцій.

Точкою відліку для появи нових тенденцій, що спостерігаються останнім часом, стала зміна погляду на людину, світ людини та світ навколо людини. Усвідомлення, що життя людини за своєю сутністю далеке від «лінійності» і нагадує скоріше заплутаний лабіринт, незва-

⁶ Укоріненість лінійності в біографічних текстах має давню традицію, що свідчить про її тяглість. Сягаючи біблійних часів, вона бере початок від появи наративів, присвячених життю та діянням апостолів. Спрощений формат життєписів зумовлювався їхньою спрямованістю на якомога краще запам'ятовування і вірування як необхідний складник релігійного учення.

жаючи на те, чи пересічна, чи знана постать, не лише артикулюється, а й втілюється в дослідницьких практиках. Соціогуманітаристика дедалі впевненіше акцентує увагу на «багатовекторності людини» [10, с. 506], оперує поняттями «значущого Іншого», «узагальненого Іншого» [8], розглядаючи «іншість» як одну з базових категорій людської ідентичності. З огляду на це, біографічне дослідження розглядається як багатовимірна конструкція (мозаїчне полотно, «пазл»), елементами якої є калейдоскоп дій та вчинків людини, важливих, напівважливих, буденних, міркувань на теми «вічного», «величного», «повсякденного», рефлексій, емоцій, почуттів, стосунків зі світом.

Сучасна доба постмодерну водночас внесла суттєві корективи й у сприйняття світу. Серед учених все популярнішим є поняття «фрагментарність», яке поширюється на пошук нової дослідницької парадигми, біографічної зокрема. «Світ у фрагментах» стає новою картиною світу [15, с. 41].

У просторі соціогуманітарних практик відбувається пошук гнучких та динамічних підходів, завдяки яким стає можливим поєднання емпіричних та рефлексивних аспектів дослідження. Український біографічний наратив час від часу розчиняють наукові пропозиції, гармонійні з концепцією фрагментарності, які переконливо свідчать про широкі можливості відтворення невичерпної багатогранності яскравих особистостей завдяки сучасній методології. Мозаїчно-фрагментарний підхід у комплексі з проблемно-діахронічним і проблемно-орієнтовним «біо-підходами» та «біо-ідеями», запропонованими українською вченою Тетяною Поповою, демонструють наукову креативність та результативність у реконструкціях індивідуальних та корпоративного «біоісторіографічних» портретів істориків Новоросійського університету [14].

У нелінійних біографічних реконструкціях важливу роль відіграє форма презентації індивідуальної біографії. З огляду на поширення концепції «фрагментарності» в сучасній гуманітаристиці, біографічний етюд видається найбільш оптимальною жанровою формою. Невеликий за обсягом, але неодмінно віртуозно виконаний, біографічний етюд, як один із різновидів мистецького жанру, має свої переваги перед цілісною композицією або масштабним біографічним полотном. Синоніми поняття «етюд» — «шкіц», «ескіз», «студія» вказують на свідому незавершеність форми. У контексті біографічного дослідження це концептуально виправдано, оскільки біографія людини сприймається як феномен, перманентно відкритий до осмислення, який навряд чи може претендувати на абсолютно завершене чи довершене оформлення. Змінюється світ, міняються ситуації, люди, і на тлі нових вимірів та реалій переосмислюються біографії.

Крім того, ескіз орієнтується на досягнення конче потрібного комунікативного ефекту, фокусує увагу на найбільш яскравих елементах біографії. Біографія людини під кутом зору соціокультурної комунікації — це спосіб і простір спілкування з навколишнім світом, форма розуміння світу і самих себе у світі. Унікаючи моралізаторства, етюд покликаний залучати, певним способом запрошувати аудиторію до біографічного простору, стимулювати її інтерес, встановлювати сталий зворотній зв'язок, а отже, і діалог з нею.

Підхід до біографіки як до міждисциплінарного явища, зокрема перехрестя наукового та мистецького просторів, відкриває так само широкі перспективи для вдосконалення механізмів і залучення нестандартних прийомів у біографічних дослідженнях. Такі підходи, імплементовані у вітчизняні біографічні студії, дають змогу уникнути банальної лінійності, забезпечуючи біографічним реконструкціям стереоскопічність та багатогранність у площині приватного і публічного. Метод «інсталяції», передусім як мистецький прийом, спроможний відтворити полісюжетний колаж біографічної композиції, у якій біографія особи постає неодмінною складовою частиною часопростору на макро- і мікрорівнях (світ, країна, місто, родина, оточення), віддзеркаленням внутрішнього світу (емоції, рефлексії, асоціації, світоглядні цінності, уподобання), об'єктом реконструкції на відстані часу [3].

Про потребу нелінійного формату біографічних репрезентацій свідчить зміна погляду на джерела, за допомогою яких відкриваються перспективи щодо відтворення «багатовекторності» людини. Звернення до джерел для їх використання в біографічних реконструкціях не обмежується лише цитуванням. Наразі йдеться про можливу розширену інтерпретацію джерел, яка уможливує відпрацювання різних моделей біографій, зокрема й колективних / просопографічних, на новому методологічному рівні. Автобіографія, зокрема, як окремий вид джерела для реконструкції персональної та колективної біографії розглядається останнім часом у ракурсі багатосюжетної «версії життя», полівимірної «самоідентичності», нерозривно пов'язаної з різними соціальними системами (родинними, дружніми, професійними, локально-територіальними, етнополітичними, конфесійними тощо) [10, с. 493].

Отже, прагнення відійти від лінійності логічно обумовлено низкою чинників. Передусім тим, що за своєю сутністю поняття «біографічний світ» та «біографія» в сучасній інтерпретації є «нелінійними структурами», різновидом «комунікаційних моделей», «культурним простором, у якому переміщується людина» (І. Колесник). Крім того, теза «відмова від лінійності», попри неоднозначність, орієнтована на

впровадження нових підходів у моделюванні біографічних реконструкцій. Це своєрідне відлуння заклику «проти біографізму» («against biographism»), озвученого нідерландською дослідницею Міке Баль⁷, суть якого полягає в інтерпретації біографії як мистецької постмодерної конструкції [17, с. 180].

Доцільність нелінійного підходу виправдана завдяки поширенню постмодерністської мозаїчної парадигми сприйняття світу, екстрапольованої в площину біографічних досліджень, відповідно до якої розраховувати на біографічну реконструкцію в завершеному вигляді неможливо. Тому фрагментарна/мозаїчна модель має свої переваги.

І на завершення: нелінійні мозаїчні реконструкції зазвичай орієнтовані на те, аби забезпечити біографічній палітрі емоційність і різнобарвність, що постають важливими елементами біографіки як комунікативного ресурсу.

Як бути зі стереотипами?

На тлі домінантних загальних соціокультурних тенденцій сучасна українська біографіка вирізняється суперечливою природою. З одного боку, упродовж останніх трьох десятиліть відбулися позитивні зрушення, які позначилися появою концептуальних життєписів, багатоманітністю тематичних напрямів, жанровим розмаїттям, обґрунтуванням сучасних теоретичних підходів до систематизації, аналізу та творення біографічного знання, вивченням досвіду зарубіжної та вітчизняної біографіки [11]. Водночас, як соціально-орієнтований різновид гуманітарного знання, покликаний впливати на колективну свідомість та формування національної пам'яті, українська біографіка не уникла диспропорцій, шаблонів та обмежень.

Процеси, які розпочалися в гуманітарній сфері з проголошенням незалежної української держави, були схожі на ситуацію, що склалася майже за сто років перед тим, на рубежі XIX–XX ст., коли «неоромантизм» як надзвичайно популярне соціокультурне явище переживав свій ренесанс. Саме тоді, як зазначає відомий український історик Олексій Ясь, персоналізація історії спричинилася до чисельних рефлексій щодо призначення провідних героїв з відповідним переліком чеснот. Харизматичний герой був зорієнтований на втілення політичної, соціальної

⁷ Нідерландська вчена, історик і культуролог Міке Баль запропонувала концепт «автотопографія», як різновид жіночої (авто)біографії, представленої за допомогою механізмів, прийомів і форм візуального мистецтва. У такий спосіб було реконструювано біографію американської мисткині французького походження, скульптора, графіка і живописця Луїзи Буржуа. Основу «автотопографії» склали мистецькі інсталяції, за допомогою яких вдалося відобразити драматизм приватного життя, емоційну напругу, психологічну травму талановитої особи.

чи національної мрії, досягнення якої неминуче супроводжувалось героїчною чи жертвовною дією, котра освячувала та легітимізувала призначення цієї постаті на історичних теренах [16, с. 119].

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. відбулася своєрідна «реанімація» неоромантизму. Для втілення стратегічно важливих завдань увага української гуманітарної спільноти так само здебільшого зосередилася на конструюванні минулого, у якому домінував національно-патріотичний дискурс. Пріоритетні позиції в біографічних студіях посіли постаті, чий відданість та служіння національним інтересам, героїзм, жертвність та боротьба заради української держави були сенсом їхнього життя.

Результатом втілення таких стратегій стало формування національного біографічного наративу, у якому домінували матриці «герой — жертва». У більшості героїв була власна трагедія (арешти, втрати, еміграція, загибель) і життя, присвячене боротьбі, які уособлювали масштабну трагедію України ХХ ст., були її символічною проекцією, втіленням, репрезентацією. Біографії національних героїв мали сакральну-символічне значення, вмонтовувались у модель національної пам'яті, україноцентричну концепцію історії, публічний соціокультурний простір, набуваючи моралізаторського сенсу.

Такі підходи засвідчили свої переваги, сприяючи суттєвим змінам у соціокультурному ландшафті, кардинальним свідомісним і ментальним трансформаціям. З небуття були повернуті постаті та їхня спадщина (мемуарна, епістолярна, творча), що тривалий час залишалися забутими та викресленими. Доля людини відтепер репрезентувалась та осмислювалась у контексті знакових подій української історії та трагедій ХХ століття. Під впливом біографічної палітри харизматичних героїв, яка з'явилася на хвилі розбудови державної незалежності, було стимульовано інтерес суспільства до проблем самоідентифікації та національної пам'яті, радянська система почала сприйматися як один із різновидів тоталітарного режиму.

Отже, історико-біографічна проблематика, з огляду на її функціональне покликання в житті суспільства, стала «одним із першорядних складників соціально-значущої інформації, а її поширення та використання важливою частиною соціокомунікативних процесів, дієвою гуманітарною технологією підтримки інтелектуального і духовного поступу України...» [5, с. 9]. Як соціокультурний феномен вітчизняна біографіка сприяла еволюції українського суспільства, що за роки незалежності пройшло складний шлях трансформацій, визначаючи власну ідентичність, виробляючи найбільш ефективні механізми долання радянських стереотипів та культивування національних цінностей.

Але з часом все очевиднішими ставали вади та обмеження вітчизняного біографічного дискурсу, окреслилися намагання використувати історичне минуле як полігон і джерело з метою політичних спекуляцій, соціальних містифікацій, творення міфопатріотичних концепцій [8, с. 107]. У біографічних студіях поширилися спокуса до героїзації біографії, її стереотипізація, спрощена інтерпретація відповідно до умовних ідеологічних канонів, ігнорування складного внутрішнього світу людини з її психоемоційними переживаннями. Заангажованість національного біографічного наративу суспільно-політичними трансформаціями не дала змоги йому вийти на рівень теоретичних узагальнень зарубіжних досліджень та подолати методологічне відставання.

Концептуальні та методологічні розриви між вітчизняним та зарубіжним досвідом у площині біографічних студій особливо проявляються в компаративному вимірі. Суттєвим складником зарубіжного біографічного простору постає методологія, завдяки якій значно осучаснюється дослідницький інструментарій, з'являються нові актуальні сюжети, відповідним чином змінюються акценти. У фокусі зарубіжних науковців перебувають соціологічний та психологічний підходи до конструювання життєписів (концепції поколінь, міжнаціональних міграцій, автобіографічних репрезентацій, автоетнографічних ідентичностей). Особливий інтерес проявляється до біографій політичних діячів, їхнього приватного життя як значущого складника біографії, емоцій, а також етичних проблем у біографічних реконструкціях. У наукове дослідницьке поле потрапляють різні особи, зокрема неоднозначні, до певної міри одіозні. Одним із останніх прикладів є актуалізована у вимірі політики і кохання біографія революціонерки, марксистки, однієї з провідних постатей соціалістичного руху — Рози Люксембург. Її листи до Лео Йогіхеса руйнують стереотипи щодо сприйняття цієї неординарної постаті, поширені офіційною пропагандою. Дослідження, фокусуючи увагу на внутрішніх емоціях, інтимних переживаннях Рози Люксембург, пропонує біографічну реконструкцію на межі політики і кохання, у якій присутня феєрія контекстів — історичних, політологічних, культурологічних, психологічних, гендерних [21].

Найбільш цілісне уявлення про масштабність та актуальність зарубіжної біографіки дають енциклопедичні видання, представляючи розмаїття тем, методів, персоналій, форм, жанрів у вимірах гендерних та національних ідентичностей, соціальних, культурних, вікових, часових, просторових відмінностей [18; 19]. Широкий спектр міждисциплінарних методів і прийомів, що використовуються в біографічних студіях, дає змогу зарубіжній біографіці віднайти механізми висвіт-

лення багатоманітності біографічного світу людини, враховуючи суспільні трансформації [20; 22].

Серед українських видань останнього часу, що засвідчили намагання вітчизняних науковців відійти від усталеного канону, — монографія, присвячена Ользі Басараб — одній із ключових постатей національного героїчного дискурсу (О. Бежук. *Ольга Басарабова з Левицьких: життя і чин*. Львів, 2017). Тут вдало втілені завдання реконструкції жіночої біографії в екстремальних умовах українсько-польського конфлікту початку ХХ ст. Передусім, це спроба відмовитися від поширених стереотипів, реконструювати біографію «живої» Ольги Басараб з її темпераментом, вдачею, внутрішнім світом, палким коханням. Героїчно-жертвований образ молодої жінки, який домінував в історіографії, був збережений як канон, але водночас і суттєво доповнений романтичними та ліричними штрихами. Героїню репрезентовано у світлі її різноманітних інтересів, захоплень, уподобань, що вдало маркують гендерну ідентичність, якої вона була позбавлена офіціозом національно-визвольного дискурсу.

У біографічному дослідженні особливе місце належить епістолярній спадщині подружжя Басарабів. Уперше опубліковано листування Ольги та її чоловіка Дмитра в повнотекстовому обсязі. Листи Ольги Басараб розкривають особисте/приватне/інтимне в біографії героїні, передають глибину внутрішнього конфлікту, що для багатьох жінок, відомих в українській історії, було типовим явищем. З одного боку — це відданість справі, занурення у вихор громадської діяльності, відчуття власного обов'язку, з другого — мрії про щастя в розумінні банальних людських уявлень.

У приватному листуванні Ольга Басараб постає абсолютно різною — сильною і слабкою, цілісною і розгубленою, спокійною і збудженою. Її біографічний простір представлений різноманітними лініями, які разом утворюють багатогранний образ жінки — героїчної і романтичної, жертвоний і віталістичний.

Важливим елементом спроби переосмислення біографічного контенту для подолання наявних стереотипів стало нещодавнє «повернення» в соціокультурний простір інтелектуалів радянської доби (Миколи Бажана, Олесь Гончара), яких за часів української незалежності було відсунуто на маргінеси з грифом «радянський», а отже, поставлено табу на їхніх біографіях як неактуальних через стереотипні уявлення про національні пріоритети. Поява видань, героями яких стали відомі діячі культури Микола Бажан (Агеева В. *Візерунок на камені. Микола Бажан: життєпис (не)радянського поета*. Львів, 2018), Олесь Гончар (Абліцов В. *Олесь Гончар. Ілюзія і дійсність*. Київ, 2018), свідчить про початок нового, більш глибокого осмис-

лення радянської епохи і життя творчої людини, яка опиняється заручником часу, політики, обставин, оточення, власного таланту та амбіцій.

Критичне осмислення сучасної концепції вітчизняної біографіки не означає відмову від усталених національно-патріотичних пріоритетів. Біографії писалися з патріотичних міркувань і залишаються важливим чинником формування ідентичності. Але, перефразовуючи відомого польського історика Яна Поморського, варто не забувати, що біографіка, якщо вона претендує на місце в науковому просторі, має «інтелектуально змагатися з пастками або обмеженнями, які ці патріотичні мотиви можуть вносити...» [13, с. 26].

Наразі йдеться про звільнення від стереотипів та оновлення підходів до біографій «героїв», віднайдення оптимальних моделей, які б органічно поєднували елементи біографічних реконструкцій, враховуючи зокрема й таку людську ідентичність, як «іншість». Концепція вітчизняної біографіки потребує, передусім, зміщення акцентів, «переакцентації». Пріоритетні позиції мають посісти загальнолюдські цінності та усвідомлення неповторності й унікальності людського життя, реконструкція якого зазвичай виходить за межі стереотипних уявлень, патріотичних гасел, а отже, спроби героїзації чи, навпаки, демонізації не можуть бути заздалегідь визначеним біографічним алгоритмом.

Статус біографічних досліджень як інтелектуального продукту, що перебуває на вістрі очікувань соціуму та соціокультурних комунікацій, передбачає тематичне розмаїття та його оновлення, розширення кола персоналій зі «складною» біографією, актуалізацію біографії «Іншого», визначення алгоритму реконструкції біографії сучасника. Минуле постає як важлива складова частина сьогодення і майбутнього в дослідженнях, що за змістом, формою, мовою мають відповідати запитам сучасного суспільства.

«Повороти» соціогуманітаристики і простір біографічних студій

Останнім часом соціогуманітаристика пережила численні «повороти». Цим метафоричним означенням прийнято називати знакові трансформації соціогуманітарного знання ХХ століття [16, с. 108–109]. У контексті критичного погляду на сучасний біографічний простір важливим є звернення до теоретичного та емпіричного контекстів цього феномена, щоб залучити їхній методологічний потенціал до вітчизняних біографічних практик.

Для біографічних досліджень соціогуманітарні повороти відіграють роль орієнтирів у наукових пріоритетах та впровадженні сучасної методології. Вони не лише фіксують увагу на наукових проблемах, які

час від часу актуалізуються через різні обставини (соціокультурні передумови, інтелектуальні очікування, культурні рефлексії, поява книжок, що набувають вибухового розголосу), а й пропонують оновлену методологію досліджень. Пропонуючи нові ідеї, на перший погляд інколи провокативні, повороти відіграють роль певних «стимуляторів» наукової думки, відображають еволюцію поглядів та зрештою фіксують поступ соціогуманітаристики. «Поворот» — це також одна із форм самоствердження соціогуманітарного знання в «плинні часи». Актуалізуючи той чи інший новий поворот, соціогуманітаристика доводить невичерпність інтелектуального потенціалу та свою здатність адаптуватися до викликів і відповідати на них.

Палітра «поворотів» різноманітна, а їхня кількість наразі не є ustalеною. Вона коливається в межах кількох десятків [15, с. 54–55]. Серед тих, які представляють найбільший інтерес у вимірі біографічних студій — антропологічний, біографічний, візуальний, емоційний, естетичний, культурний, матеріальний, меморіальний, наративний, лінгвістичний, перформативний, тілесний. Звісно, цей перелік може бути продовжений. Він не претендує на повноту, але може розглядатися як «стартовий пакет» на етапі визначення методології біографічного дослідження.

Як інтелектуальний продукт зарубіжної гуманітаристики, повороти отримали широкий розголос у зарубіжному науковому середовищі. Але ставлення до них серед науковців не є однозначним. Усе ще залишається дискусійним розуміння того, чим є теоретичні повороти та яку роль вони відіграють у сучасній гуманітаристиці. Одні визнають їх беззаперечно велике значення, акцентуючи на тому, що культурні повороти проходять через коло дисциплін, виявляючи в них недосліджені галузі і одночасно руйнуючи усталені теоретико-методологічні канони [15, с. 68]. Інші піддають сумніву ефективність і новаторство методологічних пропозицій, розглядаючи їх не інакше, як прояв швидкоплинної інтелектуальної моди, що диктує прискорений темп постійного, як справжнього, так і вдаваного оновлення теоретичного знання сучасної західної гуманітаристики [7].

Стримані і водночас зважені погляди на феномен поворотів висловлюються в середовищі українських істориків. О. Ясь обстоює думку, що кожен із поворотів варто розглядати як «новий уявний горизонт», котрий продукує як хвилю пізнавальних новацій та креативних експериментів, так і очевидних пізнавальних викликів та загроз для певної фахової спільноти [16, с. 132]. Т. Попова, прагнучи всеохопно схарактеризувати повороти, в процесі міркувань доходить суперечливого висновку. Дослідниці симпатизує метафорична дефініція поворотів як «мисленевого фуєте», що означає пошук нового орієнтиру

заради оптимізації пізнавального процесу. Водночас вона асоціює це явище, з «безумством недовтіленості», оскільки швидкість появи нових поворотів, що збільшується, на думку вченої, не дає змогу професійній спільноті адаптуватися до них [15, с. 89]. Отже, одне з тверджень щонайменше піддає сумніву доцільність іншого⁸. Попри такий фінальний акорд, «партитура поворотів» у дослідженнях ученої звучить багатоаспектно. Прискіпливо вглядаючись у це явище, Т. Попова докладно аналізує його на теоретичному та емпіричному рівнях⁹.

Утім, останнім часом увага до поворотів концентрується довкола не так теоретичних питань, як механізмів імплементації методології в емпіричних дослідженнях. Однією з претензій, які висувуються на адресу поворотів, є так зване «перевиробництво» і знецінення «мови теорії», яка часто «продукує своєрідні концепти-симулякри, які лише умовно пов'язані з емпіричними дослідженнями. Наслідком такої ситуації стає посилення кордонів між теоретиками та практиками історіописання» [7].

Імплементація методології поворотів у практичну площину вітчизняних біографічних студій є ще більш проблематичною і скоріше винятком, аніж поширеною практикою. Утім, незважаючи на те, що поняттям «поворот» в Україні оперують одиниці дослідників, цей досвід демонструє, що ситуація не безнадійна і «повороти» поступово входять у науковий дискурс, підтверджуючи свою актуальність.

У контексті «матеріального повороту» / «повороту до матеріального» І. Колесник акцентує увагу на проблемі «люди і речі», чим

⁸ Про те, що потік інформації, який стрімко зростає в гуманітарній сфері, не дає змогу адекватно сприймати новачі, свого часу зазначалося на Форумі АНР (*The American Historical Review*. 2012. 117(3), 698–813).

⁹ Щоправда, деякі з висунутих дослідницею пропозицій є дискусійними. Зокрема, запропонований розподіл поворотів між філософією, культурологією та історією в контексті дисциплінарності потребує уточнень. Оскільки критерії такого розподілу не визначені, то не зрозуміло, чому, «антропологічний» поворот, наприклад, зараховано до історії, а не до філософії чи культурології. Так само «культурний» і «візуальний» повороти рівною мірою претендують не лише на охоплення історичної, як зазначено, а й філософської та культурологічної сфер знання. Водночас «біографічний» і «нарративний» повороти дослідниця зробила прерогативою філософів. А чому не істориків? Перформативний поворот зараховано до культурології, хоча з не меншим правом ним можуть користуватися історики, усвідомлюючи його переваги, особливо коли йдеться про залучення еґо-документів до біографічних реконструкцій. Намагання Т. Попової окреслити межі поворотів сферою дисциплінарності вносить певний дисонанс у їх розуміння, оскільки ключова ідея цього явища якраз і полягає у його міждисциплінарній значущості. Саме в контексті поворотів соціогуманітаристика постає єдиним простором, перехрестям різноманітних сфер гуманітарного знання «без кордонів», що усуває обмеження та відкриває широкі перспективи інтерпретації, реконструкції, моделювання біографічного нарративу.

актуалізує і окреслює один із важливих складників біографічних реконструкцій. Життя людини органічно і нерозривно пов'язане з матеріальним світом, а отже, невіддільне від нього. Новий напрям, на думку вченої, «встановлює рівновагу матеріального і соціального, human/unhuman — елементів, гармонію душі й тіла» [9, с. 506]. Стирання меж між духовним і матеріальним у добу постмодерну, яка загострює ставлення до речей, призводить до утворення нових соціокультурних мереж. Люди і предмети стають «елементами єдиної мережі комунікацій у сучасному суспільстві» [9, с. 499]. Отже, зовнішній матеріальний світ, що оточує людину, набуває тих самих прав на місце в біографічній реконструкції, як і світ внутрішній, духовний. Колекції (картини, фарфор, антикваріат), житло, домашні бібліотеки, меблі, одяг (стиль, колір, прикраси) у сенсі «повороту до матеріального» постають важливими елементами, із яких реконструюється дослідницька модель біографії людини, що відображає її неповторність, унікальність, а можливо, навпаки, ординарність.

Апелюючи до «тілесного» та «репрезентаційного» поворотів, В. Масненко майстерно реалізував ідею візуалізації тілесності В'ячеслава Липинського — політика, історика, державного діяча під час конструювання моделей его-презентації. Оперуючи методологією в межах цих поворотів, учений дійшов важливого висновку, вартого уваги: «Студіювання людського тіла як соціального суб'єкта відкриває нові можливості і для біографічних досліджень, особливо для розуміння інтелектуального обличчя видатних історичних постатей (мислителів), оскільки дозволяє збагнути важливі аспекти сома-психологічних основ їхньої творчості» [12, с. 129]. На переконання В. Масненка, саме завдяки таким підходам біографіка набуває справжнього «антропологічного виміру», орієнтуючись на «живу людину», а не на схематичну конструкцію, складену з анкетних даних.

У форматі науково-популярного життєпису, з акцентом на драматичні і контрастні повороти долі, О. Ясь відтворює біографічний світ М. Костомарова (*Багатоликий Микола Костомаров: До 200-річчя від дня народження Миколи Костомарова*. Київ, 2018), де геніальність, казус та іронія знакового інтелектуала XIX ст. нерозривно пов'язані між собою. Разюча багатоликість його образів і захоплива форма їх реконструкцій підтверджують віднайдення органічної моделі біографічної репрезентації, суголосної з моделями «поворотів» соціогуманістики.

Завдяки імплементації сучасної теорії та методології, що базується на концепціях та інструментарії «соціології знання», «колективної пам'яті», «місць пам'яті», «біографії поколінь», «інтелектуальній іс-

торії», С. Іваницька реконструює біографію С. Єфремова [8], яка виходить за межі поширених історіографічних стереотипів. Завдяки вдалій апробації зарубіжних практик на національному ґрунті персональна історія С. Єфремова представлена в контексті персональних історій «героїв» його текстів, де автобіографічна проекція перетинається з проекціями біографій його «значущих Інших». Як «рафінований естет і вибагливий критик» він постає значно складнішим, форматнішим і глибшим.

Актуалізовані гуманітарними поворотами поняття «генераційна ідентичність», «світоглядні константи» (фемінізм, європеїзм, націоналізм), «інтелектуальне оточення», «автопрезентація» в дослідженні А. Швець (*Жінка з хистом Аріадни. Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах*. Львів, 2018) стали маркерами відтворення біографічного світу ще однієї талановитої представниці українського жіночого письменницького середовища — Наталії Кобринської.

Прагнення вітчизняних науковців подолати усталену лінійність, обмеження та стереотипи в біографічному наративі свідчить про поступові, хоча здебільшого ситуативні, кроки в напрямі освоєння безмежного поля, що відкривають «повороти» в їхньому метафоричному та реальному сенсах.

«Плинність» усталених форм життя, радикальні суспільні та культурні трансформації останніх років, кардинальні зміни, що фіксуються в глобальному світі, змушують замислитися над багатьма, здавалось би, усталеними поняттями. Усвідомлення нового етапу стосунків між гуманітарною наукою і соціумом зумовлює критичний погляд на стратегії розвитку національної біографіки. Її модернізація є можливою за умов концептуального осмислення, імпульсом до якого може бути розгляд проблем лінійності біографічного наративу (лінійність / фрагментарна стереоскопічність / мозаїчність), його контекстуальності (канонічність / стереотипність / «складна» біографія / біографія «Іншого»), імплементації сучасних методологічних практик («поворотні» інновації / традиційність), завдяки яким відкриваються перспективи поєднання емпіричних, теоретичних та рефлексивних аспектів дослідження.

Нова модель історичного біографічного знання, формування якої відбувається в наш час «плинної модерності», націлена на те, щоб охопити всю складність біографії людини в системі координат світу, який позначений чимраз більшою «непевністю» цивілізаційного поступу, але водночас продукує унікальну калейдоскопічність пізнавальних можливостей для науки і суспільства.

1. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / Зигмунт Бауман. – Київ : Критика, 2013. – 176 с.
2. Бауман З. Конец света — это отсутствие уверенности в завтрашнем дне / Зигмунт Бауман // LB.ua. Культура. – Режим доступа: https://lb.ua/culture/2012/04/19/146824_zigmunt_bauman_konets_sveta.html – (Дата публікації 19.04.2012).
3. Буряк Л. І. Інсталяція як біографічний конструкт: Гнат Павлович Житецький / Л. І. Буряк // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 13–42. <https://doi.org/10.15407/ub.15.013>
4. Джадт Т. Інтелектуали і демократія / Тоні Джадт // Критика. – 2012. – Число 9–10 (179–180). – С. 35.
5. Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. – Київ : НБУВ, 2019. – 364 с.
6. Історики в пошуках нових перспектив : колективна монографія / под общ. ред. З. А. Чеканцевой. – М. : Аквилон, 2019. – 416 с.
7. Зазуляк Ю. Час історіографії / Юрій Зазуляк // Historians. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/diskusija/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji> – (Дата публікації 27.09.2017).
8. Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік) / Світлана Іваницька. – Херсон : Гельветика, 2018. – 596 с.
9. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. – 566 с.
10. Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук / С. М. Ляшко. – Київ : [б. в.], 2018. – 532 с.
11. Марченко Н. П. «Українська біографістика = Biographistica Ukrainica»: фіксація та трансформація біографічного дискурсу в Україні / Н. П. Марченко, В. В. Патиц // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2019. – Вип. 17. – С. 165–195. <https://doi.org/10.15407/ub.17.165>
12. Масненко В. «Різні обличчя» одного мислителя: візуалізація тілесності в самопрезентації В'ячеслава Липинського / Віталій Масненко // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – Київ, 2014–2015. – Вип. 8. – С. 129–154.
13. Поморський Я. Велика зміна: історія перед викликами... : Послання ХХ загального з'їзду істориків до істориків Центрально-Східної Європи / Ян Поморський // Український історичний журнал. – 2020. – № 1. – С. 19–30. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.019>
14. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика / Т. Н. Попова. – Одесса : Бондаренко М. А., 2017. – 456 с.
15. Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия / Т. Н. Попова. – Одесса : Бондаренко М. А., 2019. – 392 с.
16. Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історіописання ХХ ст.: українська проекція / Олексій Ясь // Український іс-

- торичний журнал. – 2018. – № 5. – С. 107–136.
<https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107>
17. Bal M. Autotopography: Loose Bourgeois as Builder / Mieke Bal // *Biography*. – 2002. – Vol. 25. – No. 1. – P. 180–202.
<https://doi.org/10.1353/bio.2002.0002>
 18. *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms* / ed. by M. Jolly. – New York : Routledge, 2013. – 1150 p.
<https://doi.org/10.4324/9780203825525>
 19. *Encyclopedia of Women's Autobiography : Vols. 1–2* / ed. by V. Boynton and J. Malin. – London : Greenwood, 2005. – 664 p.
 20. Schechner R. Performance studies: An introduction / R. Schechner. – New York : Routledge, 2002. – 376 p.
 21. Tamboukou M. Epistolary entanglements of love and politics. Reading Rosa Luxemburg's letters / Maria Tamboukou // *The Routledge international handbook on narrative and life history* / ed. by I. Goodson, A. Antikainen, P. Sikes, M. Andrews. – New York : Routledge, 2017. – P. 381–391.
 22. Thrift N. J. *Non-representational Theory: Space, Politics, Affect* / N. J. Thrift. – New York : Routledge, 2008. – 335 p.
<https://doi.org/10.4324/9780203946565>

REFERENCES

1. Bauman, Z. (2013). *Plynni chasy. Zhyttia v dobu nepevnosti* [Liquid times: living in an Age of Uncertainty]. Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
2. Bauman, Z. (2012, April 19) *Konets sveta — eto otsutstvie uverenosti v zavtrashnem dne* [The end of the world is a lack of confidence in the future]. In *LB.ua. Kultura*. Retrieved from https://lb.ua/culture/2012/04/19/146824_zigmunt_bauman_konets_sveta.html [In Russian].
3. Buriak, L. I. (2017). *Instaliatsiia yak biohrafichnyi konstrukt: Hnat Pavlovych Zhytetskyi* [Installation as a biographical construct: Hnat Pavlovych Zhytetskyi]. In *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica, 15*, 13–42. <https://doi.org/10.15407/ub.15.013> [In Ukrainian].
4. Dzhadt, T. (2012). *Intelektualy i demokratsiia* [Intellectuals and democracy]. *Krytyka, 9-10 (179-180)*, 35. [In Ukrainian].
5. Popyk, V. I. (Ed.). (2019). *Istorychna biohrafika v Ukraini: problemy, zavdannia i perspektyvy rozvytku doslidzhen, vydavnychoi ta informatsiinoi roboty* [Historical biography in Ukraine: problems, tasks and prospects for the development of research, publishing and informational work]. Kyiv, Ukraine: VNLU. [In Ukrainian].
6. Chekantseva, Z. A. (Ed.). (2019). *Istoriki v poiskakh novykh perspektiv* [Historians in search of new perspectives]. Moscow, Russia: Akvilon. [In Russian].
7. Zazuliak, Yu. (2017, September 27). *Chas istoriohrafii*. In *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2289-yurij-zazulyak-chas-istoriografiji> [In Ukrainian].
8. Ivanytska, S. (2018). *Publitsystychna spadshchyna Serhii Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets 19 st. – 1920 rik)* [Serhiy Yefremov's journalistic legacy in the context of social transformations: historical and biographical aspects (the end of the 19th century - 1920)]. Kherson, Ukraine: Helvetyka. [In Ukrainian].

9. Kolesnyk, I. (2013). *Ukrainska istoriografii: kontseptualna istoriia* [Ukrainian historiography: conceptual history]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
10. Liashko, S. M. (2018). *Avtobiografichni dzherela Postiinoi komisii dlia skladannia Biografichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy (1918-1933) Vseukrainskoi akademii nauk* [Autobiographical sources of the Standing Commission for compiling the Biographical Dictionary of Ukrainian figures (1918–1933) of the All-Ukrainian Academy of Sciences]. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
11. Marchenko, N. P., & Patyk, V. V. (2019). “Ukrainska biorafistyka = Biographistica Ukrainica”: fiksatsiia ta transformatsiia biohrafichnoho dyskursu v Ukraini [“Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica”: fixation and transformation of biographical discourse in Ukraine]. In *Ukrainska Biohafistyka = Biographistica Ukrainica*, 17, 165-195. <https://doi.org/10.15407/ub.17.165> [In Ukrainian].
12. Masnenko, V. (2014-2015). “Rizni oblychchia” odnogo myslytelia: vizualizatsiia tilesnosti v samoprezentatsii Viacheslava Lypynskoho [“Different faces” of one thinker: visualization of corporeality in Vyacheslav Lypynsky’s self-presentation]. *Eidos*, 8, 129-154. [In Ukrainian].
13. Pomorskyi, Ya. (2020). Velyka zmina: istoriia pered vyklykamy... Poslannia XX zahalnoho zizdu istorykiv do istorykiv Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [The Great Change: A History before Challenges: Message of 20 General Assemble of Polish Historians to Central-East Europe’s Historians]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 19-30. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.019> [In Ukrainian].
14. Popova, T. N. (2017). *Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh traditsii. Teoriia. Metodologiya. Praktika* [Biography of the Historian at the Crossroads of Historiographic Traditions. Theory. Methodology. Practice]. Odessa, Ukraine: Bondarenko M. A. [In Russian].
15. Popova, T. N. (2019). *Distciplinaryni obraz nauki: podkhody i poniatia* [The disciplinary image of science: approaches and concepts]. Odessa, Ukraine: Bondarenko M. A. [In Russian].
16. Yas, O. (2018). “Velyki povoroty” sotsiohumanitarnoho znannia v istorii istoriopysanniakh XX st.: ukrainska proektsiia [“Great turns” of socio-humanitarian knowledge in the history of the history writing 20th century: Ukrainian projection]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 107-136. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107> [In Ukrainian].
17. Bal, M. (2002). Autotopography: Louise Bourgeois as Builder. In *Biography*, 25(1), 180-202. <https://doi.org/10.1353/bio.2002.0002> [In English].
18. Jolly, M. (Ed.). (2013). *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203825525> [In English].
19. Boynton, V., & Malin, J. (Ed.). (2005). *Encyclopedia of Women’s Autobiography (Vols. 1-2)*. London, UK: Greenwood. [In English].
20. Tamboukou, M. (2017). Epistolary entanglements of love and politics. Reading Rosa Luxemburg’s letters. In I. Goodson, & A. Antikainen, P. Sikes, & M. Andrews (Eds.). *The Routledge international handbook on narrative and life history* (pp. 381-391). New York, NY: Routledge. [In English].
21. Schechner, R. (2002). *Performance studies: An introduction*. New York, NY: Routledge. [In English].

22. Thrift, N. J. (2008). *Non-representational Theory: Space, Politics, Affect*. – New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203946565> [In English].

Стаття надійшла 25.05.2020 р.

Larysa BURIAK, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Associate of the Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Ukrainian biography of «liquid modernity»: a proposal for reflection.

The world, which has changed dramatically over the past three decades, puts on the agenda the need to rethink the relationship between humanities and society. In this regard, the modernization of the concept of national biography is one of the priority areas of humanities.

The publication deals with debatable issues and formulates questions for scientific reflection. Modern Ukrainian biography is analyzed as a phenomenon, as well as cognitive and communicative resource, characterized by a natural contradictions. On the one hand, it has obvious successes and at the same time – imbalances, limitations, and stereotypes. Of particular relevance is the search for optimal biographical research algorithms that are in tune with the global challenges and intellectual demands of today's «liquid modernity» (Zygmunt Bauman), «uncertainty» (Tony Judt), «the end of the world as we know it» (Immanuel Wallerstein).

The modern concept of Ukrainian biography, based on the interpretation of a person's biography as a «non-linear structure», is oriented towards revealing a complex «biographical world» of a person. To achieve this goal, it is proposed to use a variety of reconstructions in the format of mosaic fragmentation, focused on effective communication with society. Remaining an important factor in the formation of identity, biography at the same time aims to overcome the limitations and «unscientific traps», the appearance of which is inevitable in the wake of patriotic moods.

A necessary condition for the transformation of a biographical studies is the updating of its temporal and spatial characteristics, which implies a critical view to linearity as a dominant biography format, a variety of personalities with a «complex» biography, actualizing the biography of «Other», overcoming stereotypes, and the implementation of innovative research methods of «humanitarian turns» that open up prospects for combining empirical, theoretical and reflective aspects of research.

Key words: biography, methodology of biographical research, «liquid modernity», linearity, stereotypes, «complex» biography, humanitarian «turns».

*Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9814-0826>*

ПРЕЗЕНТАЦІЯ БІОГРАФІЧНОГО ЗНАННЯ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ БІОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ

Проаналізовано типові зразки українських біографічних видань fiction та non-fiction для дітей і підлітків 2014–2020 рр., які репрезентують найпоширеніші стратегії вітчизняного біографічного письма. Біографічне знання розглядається як засіб формування біографічної свідомості та одна з «м'яких соціальних технологій». Означені типові риси біографічних книг-картинок, біографічної прози, синтетичних довідкових видань, зокрема домінування ілюстративного ряду та мотивуючої складової частини біографії.

Ключові слова: біографічні видання для дітей і юнацтва, книга для дітей і юнацтва, біографістика, біографічна прагматика.

Біографічне знання як сукупність усталених на даний момент у конкретній спільноті біографічних фактів і наративів у дискурсі книги для дітей і юнацтва може розглядатися в кількох площинах: 1) воно є одним із найпотужніших засобів формування біографічної свідомості особистості, що прямо пов'язано зі становленням її ідентичності та здатністю формувати суспільно прийнятні життєві стратегії; 2) інтерпретація та презентація біографічного знання для користувачів-дітей як складова частина біографіки та біографічної прагматики є однією з найпоширеніших «м'яких соціальних технологій»; 3) а також вони — джерельна база дослідження історії конструювання смислів у соціокультурному бутті спільнот та 4) яскраві маркери трансформації культурно-історичної пам'яті.

В Україні після переломних подій 2014 р. потреба формування культурно-національної ідентичності та виходу за межі пострадян-

ської (постколоніальної, посттоталітарної) свідомості викликала до життя концептуально нові біографічні проекти. Поряд зі стрімким зростанням появи на ринку перекладної біографічної книжки стрибкоподібно зросло видання власне українських біографічних книг для дітей [2]. Важливо також, що авторами новітніх біографічних книжок для дітей в Україні здебільшого є представники покоління, сформованого протестними акціями останніх десятиліть, які мислять себе лише і тільки вільними людьми незалежної держави з великим минулим і перспективним майбуттям, акцентовано протиставляючи себе «людині радянській».

Водночас класична теза М. О. Рибнікова («Биографии и их изучение», 1920) про виняткове виховне значення в становленні особистості художньої біографії, котра у прочитанні дитини набуває пізнавального значення, оскільки містить відомості про історичні факти, побут і культуру певної епохи і тим сприяє розвиткові читача, поглиблює його знання, втратила актуальність. Бо новітня біографія для дітей часто присвячена негативному досвіду чи постатям, які жодним чином не є «зразковими», або не містить жодного іншого фактажу, окрім «міток», що роблять героя біографічного нарративу впізнаваним симулякром. Такий хід біографіки для дітей цілком закономірний, оскільки екзистенційні й нарративні виміри нашого буття постійно взаємопроникні (за Ю. Лотманом) і тому подальший розвиток української спільноти і кожного окремо насамперед залежить від того, настільки якісно й повно ми «проговоримо» ВСІ відомі нам життєві сценарії (зокрема й травматичні, замовчувані чи міфологізовані). Переповідання їх дітям підсвідомо видається більш простим і легітимним нарративом, бо йдеться, фактично, про прийняття суспільною свідомістю соціальних проблем і конфліктів через письменника як посередника між дитиною та її соціалізацією. Цю функцію літератури для дітей і юнацтва дуже точно окреслила свого часу Ольга Папуша: «У кожному разі ідеальна, віртуальна за своєю природою, література з дитинства, як і будь-який інший мистецький феномен, до певної міри є «практикою себе» (М. Фуко), способом індивідуального самопозиціонування, утворення Я-концепції, тобто специфічним механізмом формування культурно обумовлених сценаріїв поведінки людини та формою їхнього засвоєння. Крім того, з дитячою літературою, безумовно, пов'язана ідеологія й політика — теорія і практика маніфестації дитинства у суспільстві, де вона — література — відіграє роль маркера соціальної динаміки та процесуальності, особливого конституанта й каталізатора образу дитинства, його місця та ролі у мінливому світі смислів і форм» [3, с. 108]. Нині до цього додається також факт, що твори для дітей та юнацтва загалом відчутно «дорос-

лішають», пропонуючи лише оновлені форми для комунікації на відповідному віковому рівні («картина безвікового світу» Ж. Дерріди). Тому «дитячий» біографічний дискурс часто є носієм «дорослих» сенсів, тем і проблематики. Ось чому так важливо нині з'ясувати ресурсний потенціал біографіки для дітей як зразка «життєвого сценарію» та спробувати розглянути біографічне читання як корекційну технологію, спрямовану на виокремлення деструктивних сценарних установок у дитячому віці, сформованих під впливом заборон і драйверів батьків.

Метою нашої статті є попередній аналіз біографічної прагматики (зокрема моделей біографічної реконструкції) на прикладі типових зразків українських біографічних видань fiction та non-fiction для дітей 2014–2020 рр., які репрезентують найпоширеніші стратегії вітчизняного біографічного письма (видання «ІРІО», «Видавництва», «Видавництва Старого Лева», Неллі Топської, Христини Лукашук та ін.).

Задля цього ми скористаємося методами відбору, типологічного (зіставлення, аналогія, систематизація, узагальнення), герменевтичного, наративного аналізу, а також низкою концептів «соціокультурної семіотики» (М. Бахтін та Ю. Лотман) та поняттям «життєвого сценарію» Е. Берна.

Джерельну базу дослідження становить вибірка *de visu* з репертуару книг, представлених у фондах НБУВ та НБУ для дітей на 1.02.2020 р.

Герменевтичність біографічного знання зазначали Д. Леві (герменевтичний тип біографії) та Ю. Хабермас (концепція «життєвого світу» індивіда), поняття «біографічної герменевтики» як «можливість розуміння, інтерпретації життєвого шляху особи в контексті історії та культури» широко застосовує С. Іконнікова та І. Голубович (концепція соціокультурного та соціофілософського аналізу біографії). Текстуальність вважав обов'язковою умовою осмислення та динаміки біографії як жанру, особливого типу нарації О. Валєвський, який розглядав біографіку як пізнавально-рефлексивну галузь і процес міждисциплінарного відтворення / описування взаємодії особистості та суспільства.

Для нашого дослідження важливо також встановити принципову межу зіставлення персони та персонажа в художньому тексті дитячої книги (тут — біографічної). Цікавий підхід пропонують Малін Алкестранд (Malin Alkestrand) та Кристофер Оуен (Christopher Owen), обґрунтовуючи, що ні умовний автор, ні умовна чи реальна читацька рецепція не є необхідною умовою когнітивного аналізу та підставою розуміння літературного тексту, оскільки в кожному разі він сам де-

монструє, як когнітивне втілення кожного персонажу та їхнє позиціонування впливають на сюжет і теми. Тому, аналізуючи міметичні, синтетичні та тематичні аспекти характеру, ми зберігаємо онтологічну різницю між персонами та персонажами — необхідну умову застосування когнітивних теорій [4]. Як наслідок, маємо змогу аналізувати і наратив життя, висловлений автором у тексті, і реальний «життєвий сценарій», відтворений і репрезентований цим наративом. (Поняття «життєвий сценарій» запропоноване основоположником транзактного аналізу Е. Берном у 60-х рр. ХХ ст. для означення не-свідомого плану життя й нині використовується в різних галузях науки здебільшого задля впорядкування «часової лінії» (минуле, сучасне й майбутнє) індивіда. Ми розуміємо його як специфічний наратив, здатний до відтворення в біографічній практиці дитини.)

Щодо досліджень безпосередньо біографіки для дітей і юнацтва, то їй присвячений розлогий розділ відомого американського посібника «Charlotte Huck's Children's Literature: A Brief Guide» (2013) [7, с. 535–557]. Авторки наголошують, що сучасний дитячий біографічний non-fiction здебільшого «дотримується тих самих правил, що й серйозні наукові роботи для дорослих», але в доборі персоналій орієнтується на тренди соціальних досліджень, які вивчають інтереси дітей, тому коло героїв значно розширилося завдяки життєписам тих, хто не став знаменитим чи й антигероїв, випадкових представників поп-культури тощо. Також вони засвідчують стрибкоподібне зростання ілюстративних матеріалів у виданнях і домінування формату «книги в малюнках». Саме цей тип видань, зокрема й біографічних, глибоко аналізує в своїй статті для спеціалізованого наукового часопису «Дитяча література в освіті» Тед Кеслер (Ted Kesler), намагаючись окреслити типологію, жанрово-стильову специфіку та читацьку рецепцію книжки-картинки non-fiction для дітей. Дослідник відзначає важливість синергії тексту та малюнка в кращих зразках таких видань, котра забезпечує динаміку їх читання та різноманітність читацьких практик, які вони уможливають [6]. Докладний аналіз кращих американських біографічних книжок-картинок, а також причин їх появи та стрімкого поширення містить ґрунтовне дослідження Барбари Бадер (Barbara Vader), проведене 2013 р. для найстарішого американського щомісячного журналу, присвяченого оглядові дитячої літератури «The Horn Book Magazine» (заснований у Бостоні 1924 р.) [5].

В Україні окремі аспекти художньої біографіки для дітей висвітлені в розділі «Образи дітей у біографічній прозі для юних» монографічного дослідження Т. Качак [1, с. 200–207]. У цій статті, розглядаючи жанрово-стильові особливості біографічної прози для дітей і юнацтва,

ми звертаємося здебільшого до запропонованої нею класифікації, що вирізняє три основні групи: реалістична проза (оповідання та його різновиди; реалістична, соціально-психологічна, детективна повість; автобіографічний, психологічний, соціально-побутовий роман), реалістично-фантастична проза (літературна казка, повість-казка, пригодницька повість та її різновиди, казкова хроніка), фантастична проза (фантастична казка, повість, роман, роман-фентезі). У межах кожної групи дослідниця вирізняє класичні, синтетичні та модифіковані жанрові форми. Також вона визнає, що жанрову систему літератури для дітей можна вибудовувати, зокрема, на основі функціонального аспекту (пізнавальні, пригодницькі, повчальні та розважальні жанри) чи через «зв'язок твору з іншими науками» (історичний, науково-фантастичний, фольклорний, біографічний, психологічний різновиди прози для дітей і юнацтва) [1, с. 110].

Отже, серед масиву новітньої української біографічної книжки для дітей і юнацтва чітко вирізняються *книжки-картинки* (ілюстративний ряд, дизайн видання має таке саме, чи й більше смислове навантаження, що й текст), *біографічна проза* (смислове навантаження зосереджене в тексті книжки) та *синтетичні довідкові видання* (ілюстрації та дизайн зазвичай відіграють промоційно-мотиваційну функцію, а текст — інформаційну, пізнавальну чи й розважальну).

Книжки-картинки — новий для українського книжкового ринку різновид біографічних видань, що з'явився за часів незалежності, від початку наслідував кращі західноєвропейські зразки, твориться поколінням авторів, які сформувалися в часи перебудови та пізніше, й тому повністю позбавлений більшості вад радянської та просвітницької біографічної книжки для дітей. За своєю природою ці видання є здебільшого art-books і мають як пізнавальну, так і мистецьку цінність, що робить їх колекційним об'єктом, чим стимулює посилену увагу також і дорослих до інформації, уміщеної в таких книжках. Кращі зразки подібних біографічних видань для дітей і юні, отже, стають ефективним засобом «м'яких соціальних технологій», формуючи принципово нове сприйняття традиційних постатей українського пантеону (Т. Шевченко, І. Франко, Г. Сковорода) та вводячи до нього раніше замовчувані (А. Шептицький, М. Лемик, М. Сорока) чи малознані (Б.-І. Антонич) персонажі. Ці видання можуть бути побудовані як у межах наративу, так і на дискретній «кліповій» основі. Але завжди це мотивуюча, а не дидактична модель біографічної реконструкції, лише фактологічна основа інформації (і текстової, і графічної) та мультисценарність авторського концепту, а відтак і читацької рецепції. Як наслідок, новітні українські біографічні art-books для дітей і юні, не пропонуючи відверто жодного зразка «життєвого

сценарію», дають змогу в ході біографічного читання виявити та відкорегувати віджилі чи неконструктивні сценарні установки або ж створити нові. Зразком наративного art-books можуть бути книги Христини Лукашук «Микола Лемик» та «Михайло Сорока», видані брусилівським видавництвом «Дискурс» у 2018 р. Шляхом гармонійного поєднання мінімалістичного контрастного малюнку, вишуканого дизайну та динамічної лінійної оповіді вони розкривають юному читачеві долю знаного у світі, але замовчуваного в Україні символу боротьби з Голодомором Миколи Лемика та несправедливо забутого героя УПА Михайла Сороки, якому завдячують життям як українці, так і литовці, євреї, білоруси та поляки. Натомість знакова для вітчизняної біографіки серія абеток-енциклопедій про видатних діячів української культури львівського «Видавництва Старого Лева»¹ заснована на дискретній «кліповій» основі. Серію вирізняє унікальна «родинна» концепція: смислоутворювальний дизайн і наукомістка інформація про постать дібрані так, щоб зацікавити і молодшого школяра, і дорослого читача. Розташовані в абетковому порядку короткі оповіді розкривають різні аспекти буття певної особистості, уникаючи оціночних суджень та емоційно забарвленої лексики. Перед читачем розгортається найперше біографія факту. Водночас життя кожного персонажа постає таким захопливим і багатобарвним, що не потребує додаткових «ярличків», аби зацікавити та надихнути. Основну роль в осмисленні факту буття відіграє ілюстративний ряд і дизайн книжки (світлина, добір паперу й фарб, шрифти, розташування та забарвлення окремих елементів тощо), створений молодістю, але однією з найбільш знаних у світі серед українських ілюстраторів студією «Аграфка». Завдячуючи зоровим образами, висловлені сенси обростають додатковим смисловим навантаженням, створюючи гармонію живого буття Людини. До прикладу, книга про А. Шептицького від першої сторінки мотивує читача міркувати, «в який спосіб їхнє Я подбає про віру, надію і любов», бо саме «в прихистку цих слів — велична постать митрополита Андрея». Далі кожна сторінка книжки, зорганізованої за абетковим принципом, у довільному порядку розкриває якусь цікаву чи показову деталь буття персонажа, а також його оточення та історичний ландшафт буття. Короткі наративи цієї дискретної оповіді поєднані та значно розширені спільним ілюстративним рядом. Зокрема, брати Шептицькі зображені як пальці однієї руки, оповідь про допомогу митрополита євреям у виразній зображенні його величної постаті з парасолею, що буквально «закриває» людей від бід тощо. Як наслідок, поєднання документальних світлин,

¹ На сьогодні видані книжки, присвячені А. Шептицькому (2015), І. Франку (2016), Б.-І. Антоничу (2017), Т. Шевченкові (2018), Г. Сковороді (2019).

цитат і символічних схематизованих двоколірних зображень із прозорим «енциклопедичним» текстом створює вільний від дидактики простір книжки, котру вільно читати в будь-якій послідовності й різному темпі. Водночас постать Шептицького тут цілісна, чітко прив'язана до географічних, хронологічних, родових та інституційних маркерів. Розкрито його риси характеру та діяльність. Автори ставлять читача в ситуацію активного пошуку, розуміння себе як зіставної із персонажем одиниці. Відтак, він набуває біографічного досвіду, а не лише отримує естетичну чи інтелектуальну насолоду чи дізнається нове.

Традиційна *біографічна проза* для дітей і юнацтва (збірники оповідань про одну чи низку постатей і біографічні повісті з різним відсотком художнього домислу) також зазнала в Україні останнього десятиліття значних змін. До 2014 р. у ній домінували постколоніальний дискурс (традиційний пантеон, наголошення страждань героїв, їхньої ролі як «виразників» цілепокладання та типового життєвого сценарію «народу», романтизація та міфологізація персонажів тощо) та низка гендерних, ідеологічних і психолого-дидактичних стереотипів. У жанрово-стильовому вимірі, особливо в книжці для молодших школярів, найпоширенішою була реалістично-фантастична проза: літературна казка, повість-казка, пригодницькі оповідання та повість і їхні різновиди (як-от документально-казкові повісті Д. Білоуса про дитинство Тараса Шевченка та Лесі Українки).

За останні роки зазнали змін насамперед принципи добору персонажів, до яких звертається вітчизняна біографічна проза для дітей і юнацтва. Найбільш відчутно змінилася кількість персоналій-жінок, котра виросла в рази та охоплює нині як звичні категорії історичних діячок і мисткинь, так і діячок науки, політики, спорту, бізнесу та громадського життя. Водночас звичними в дитячому біографічному читанні стають раніше відсутні в ньому мотивуючі оповіді про сучасних кумирів молоді (Кузьма Скрябін), визначних академічних вчених (В. Вернадський, Є. Патон, І. Сікорський, С. Корольов та інші) та діячів Церкви (Андрей Шептицький, Любомир Гузар та інші), представників українства, які зреалізували себе за межами країни і є всесвітньо знаними (Роксолана, Квітка Цісик та інші), та представників національних спільнот, котрі позиціонуються як діячі української культури або народилися, жили чи працювали в Україні (Г. Меїр та інші).

У жанрово-стильовій площині новітня біографічна проза для дітей і юнацтва стала відчутно тяжіти до стандартів класичного західноєвропейського non-fiction, хоча досі в ній залишається чимало зразків реалістично-фантастичної прози. Щоправда, на відміну від раніших зразків, де міфологізація чи оказковлення було одним із засобів роз-

криття характеру персонажа, нині елемент вигадки слугує зазвичай лише мистецьким обрамленням фактологічної біографічної оповіді та покликаний зацікавити юного читача і втримати його увагу. Скажімо, в оповіді О. Паскевич та І. Бури «Сповнення блаженств. Андрей Шептицький» (Львів: Свідчадо, 2016) біографія церковного діяча розкривається дитині через сон персонажа-ровесника (готуючи «шкільне» завдання, дівчинка уві сні «знайомиться» з людьми, котрі знали й любили А. Шептицького). Варто зазначити, що християнську біографіку для дітей, яка повернулася на український книжковий ринок лише за часів незалежності, вирізняє чітка дидактична настанова, дотримання канону життєписання кожного з персонажів і, водночас, намагання наблизити його до світу сучасної української дитини, зробити цікавим і зрозумілим їй. Також різниться спосіб позиціонування постаті церковного діяча залежно від адресата видання та видавця. Зокрема, книги, розраховані на воцерковленого читача (як-от видавництва «Свідчадо») зберігають канонічне потрактування діянь персонажа та містять пряму дидактичну настанову на життєві сценарії християнського життя і служіння. Натомість видання, звернені до широкого кола читачів, незалежно від їхніх віросповідних практик (зокрема, згадувана вище книжка «Видавництва Старого Лева»), пропонують модель життєвого сценарію непересічної особистості, котра має цілісну натуру та реалізує себе в різних сферах.

Повертаючись до зразків реалістично-фантастичної прози в біографічному читанні дітей, варто наголосити, що й досі найчастіше вони присутні в книзі для читача молодшого шкільного віку. До прикладу, оповідання збірника творів сучасних українських авторів «Йому тринадцятий минало» (Дніпро, 2020; упорядкувала Е. Заржицька), до якого увійшли тексти про дитинство Т. Шевченка 29 прозаїків із України, Болгарії, Канади, США та Польщі, проілюстровані малюнками дітей із Чехії, Болгарії та України (Дніпро, Львів, Харків), демонструють класичні (Г. Баренц «Дудочка Тараса», Л. Відута «Без страху»), синтетичні (В. Захабура «На лівому і правому плечі») та модифіковані (О. Гончаренко «Що там, за Залізними Ступаками») жанрові форми біографічної оповіді. Але всі твори, за невеликим винятком, містять значний елемент вигадки: подорож у минуле уві сні (А. Багряна «Домашнє завдання»), містична боротьба янголів і Музи за душу та долю Тараса (В. Захабура «На лівому і правому плечі»), казкові події в дитинстві Кобзаря: розмова з царицею-привидом із кургану (О. Барліг «Пані з заячими лапами») чи з Вогневиком (М. Дружко «Тарас і Вогневик») тощо. На жаль, часто ця узвичаєна в просвітницькій і радянській традиції модель реконструкції біографії Т. Шевченка для дітей хибує на фактологічну неточність

(зокрема щодо побутових деталей життя родини Тараса, джерел його обдаровання), надлишкову романтизацію та міфологізацію персонажа, що робить неможливим формування біографічного досвіду в читача та спотворює його уявлення про реальну історичну постать.

Натомість чудовим зразком новітньої біографічної повісті-казки є книжка С. Тараторіної «Оця Марія звірів малювала» (Київ: Видавництво, 2020) з ілюстраціями Н. Левицької, присвячена дитинству Марії Приймаченко. Авторка лінійно й досить близько до фактичної біографії оповідає про дитинство художниці, водночас ожививши в уяві дитини-читача фантазмагоричний світ казкових персонажів полотен мисткині. Реалістична, сповнена гумору та драматичних реалій українського села початку минулого століття оповідь поступово вплітає в себе сюжети відомих малюнків М. Приймаченко. Поряд із дівчинкою оживають Болотяний звір і всі дивовижні істоти, витворені уявою художниці. І як має бути в казці життя, вони приходять на допомогу, ставлять героїню перед складним вибором, наділяють її незвичайним даром. Створені Н. Левицькою в манері М. Приймаченко малюнки доповнюють оповідь, акцентуючи мистецьку складову частину сенсів характеру та життєвого сценарію персонажа. А вміщена наприкінці коротка біографічна довідка переводить усе прочитане в актуальну біографічну інформацію. Тут казкові елементи не міфологізують постать мисткині, а лише дають змогу дитині-читачеві усвідомити суть її обдаровання, поповнити власний біографічний досвід співпереживанням як типовому зовнішньому сценарію її життя, так і унікальному внутрішньому розвитку художньо обдарованої особистості.

Цікавими зразками традиційної біографічної прози для підлітків є також серія повістей Неллі Топської (ТОВ «КТБ «Альфа»), присвячених митцям (здебільшого, музикантам, театральним діячам і художникам²). Авторка дотримується традиційних нарративних практик, заснованих на лінійному викладі життєпису та широкому використанні документальних матеріалів, зокрема світлин, епістолярію, спогадової літератури. Ці документально-художні тести відрізняються від подібних зразків недалекого минулого насамперед зосередженістю на життєвих практиках і сценаріях персонажа, а також використанням почуттєво-психологічної канви як сюжетної основи наративу. Останнє має підтримувати сталий інтерес підлітків до читання й водночас дає

² Серед них: «Музика, що окрилює душу», «Подільський Орфей», «Дівчина-легенда» (2016), «Зачарована квітами», «Батько українського театру» (2017); із серії «Золота доба української музики» — «Артемій Ведель», «Максим Березовський», «Сергій Васильківський» (2018), «Музика добра і любові. Кирило Стеценко», «Неперевершена. Соломія Крушельницька», «Славетна. Марія Заньковецька» (2020).

змогу ширше розповісти про оточення, побут, звички та характерні риси героїв. Та головним залишається формування в читача цілісного уявлення про непересічний життєвий сценарій успішної людини, стратегію її особистого «творення біографії», усвідомлення ціни та наслідків життєвого вибору. Авторка спонукає підлітків емоційно проживати та критично аналізувати перебіг долі видатних митців, набуваючи тим самим власного біографічного досвіду. Скажімо, життєпис Соломії Крушельницької демонструє читачеві життєвий сценарій напрочуд обдарованої, сильної, свідомої себе та відповідальної людини. Короткі пізнавальні екскурси щодо світового визнання співачки, фактологічного наповнення її біографії гармонійно сусідять у книжці з художніми нарративами, котрі оживляють перед читачем ключові моменти долі героїні: життя в батьківській родині, відмова від запланованого весілля, вступ до консерваторії, взаємини з М. Павликом і В. Стефанником та іншими. Та попри завідому гендерну маркованість, оповідь містить чимало суто чоловічих поведінкових моделей, дає уявлення про культурне й побутове життя Галичини наприкінці XIX — на початку XX ст., театральне щодення України та Західної Європи тощо.

Натомість книжки найпомітніших нині серед вітчизняних біографічних серій «Видатні особистості. Біографічні нариси для дітей» і «Видатні українці. Люди, які творили історію» київського видавництва «РІО» позначені чіткою орієнтацією на західноєвропейські зразки біографічної прози та відповідні моделі поширення біографічного читання. Кожна книжка містить художні оповіді про дитинство, мрії, життєвий шлях і досягнення окремого персонажа та яскраві сучасні ілюстрації, котрі додають читанню смаку, але не є сенсоутворювальними. Добір персонажів (байдуже, йдеться про зарубіжжя чи Україну) орієнтований на максимальну «впізнаваність» кожної постаті сучасним читачем, її «присутність» у медійному просторі. Зокрема, «видатних діячів» світу представляють Коко Шанель, Альберт Ейнштейн, Нікола Тесла (2017), Стів Джобс, Чарлі Чаплін, Блез Паскаль, Маргарет Тетчер, Марія Кюрі, Леонардо да Вінчі, Вільям Шекспір (2018) та Ілон Маск (2019). А «видатних українців» — Валерій Лобановський, Кузьма Скрябін, Любомир Гузар, Роксолана, Ігор Сікорський і Леонід Каденюк (2019).

Такий підхід до формування кола персонажів біографічної серії нині поширений у світі, бо комерціалізація книговидавництва формує «масовість сприйняття», що потребує хвилеподібного забезпечення читачів повторюваними та оновлюваними «впізнаваними» образами і проблематикою. Тому популярністю користуються книги-бестселери, в основі яких — культовий герой певного покоління чи «людина з екрану». Коли йдеться про біографічний non-fiction, герой має асо-

ціюватися в дитини із нею самою. Дитина-читач повинна мати змогу через біографічне читання прожити безліч «доль», зрозуміти й попустити крізь себе різні життєві сценарії, збагативши таким чином власний досвід, а не лише знання чи поінформованість.

Кожна книжка серії відкривається зверненням видавця та директора «РІО» Ольги Іванової до читача-дорослого, котре мотивує його читати дітям і пояснює завдання серії, які ставлять її автори: «Ці книжки допомагають дитині отримати відповіді на запитання про те, як працює цей світ, як досягти успіху, чому вчитися, який життєвий шлях обрати для себе». Життєпис кожного персонажа представлений низкою коротких оповідань-розділів, розташованих за хронологією подій та супроводжуваних короткими запитаннями до читача, що привертають його увагу до основної фактологічної інформації кожного нарративу. Стиль оповіді вирізняється непритаманною раніше українській дитячій книзі раціональністю, відсутністю описовості, домінуванням дієслів та іменників. Це серйозна й відверта розмова, у якій герой не завжди чинить у межах усталених соціальних практик, переживає як радісні, так і гіркі хвилини, переймається питаннями матеріального достатку, самореалізації, налагодження побуту такою ж мірою, як і «високим», конфліктує та протистоїть, зрештою, помирає, але залишає по собі здобутки та добру пам'ять. Наприкінці кожне видання містить «Важливі дати» життя персони, переліки її відзнак, словничок, а також бібліо-, відео- та аудіографію.

Важливо, що в цих книжках, на відміну від пострадянського дискурсу, особа НЕ позиціонується винятково виразником типового «канонізованого» життєвого досвіду, соціальної чи іншої групи. Вона є Особистістю з УНІКАЛЬНИМ, неповторним, але мотивуючим життєвим досвідом. Її життєвий сценарій — НЕ зразок, а модель можливої поведінки в межах ситуацій, із якими дитина може зіткнутися в житті. Читач дізнається про таку само, як він, людину, котра змогла максимально зреалізувати свої можливості та прожила цікаве, насичене й вартє поваги життя, а не про «недосяжний ідеал». Його закликають стати так само повноцінною особистістю, а не «рівнятися на зразок».

До *синтетичних довідкових видань* ми зараховуємо розмаїті біографічні збірники, присвячені одній чи низці постатей, які найчастіше позиціонуються як «біографічний проект» та де ілюстративний ряд і дизайн слугує здебільшого рекламно-промоційним завданням, а тексти можуть бути найрізноманітніших жанрів і якості. Одним із перших таких видавничих проектів можна вважати серію «Апріорі — дітям», започатковану 2009 р. львівським видавництвом «Апріорі», мета якої — ознайомити молодших школярів із біографіями визнач-

них митців та їхніми творами, доступними сприйняттю дітей молодшого та середнього шкільного віку. Нині вона відчутно розрослася, видання користуються незмінною популярністю в освітян і бібліотекарів, оскільки поряд із лінійним (але досить вичерпним, із цікавим документальним наповненням) викладом біографії містять якісні фотоматеріали, тексти, реалістичні зображення, котрі зручно використовувати в роботі з дітьми. Персонажі добираються відповідно здебільшого ті, що вивчаються в різних курсах шкільної програми, скажімо: Олена Пчілка, Іван Франко (2015), Марія Людкевич (2016), Григорій Сковорода, Олександр Олесь, Леонід Глібов, Микола Вінграновський (2017), Маркіян Шашкевич (2018). Книжки серії втілюють собою краще з традиційного біографічного дискурсу минулого століття, зберігаючи водночас і панегіричний підхід у біографічному наративі та доборі документального масиву, й орієнтацію на «організоване» читання книжки дітям, а не самостійне читання її дитиною.

Найбільш знаним нині серед власне українських синтетичних довідкових видань, а також найпотужнішим гендерно маркованим біографічним виданням для дітей став спільний проект київського видавництва «Видавництво» та Національного демократичного інституту «Це зробила вона» та «Це теж зробила вона» (2018), у дизайні, алгоритмі створення та промоції якого широко використані новітні західноєвропейські стратегії. Скажімо, обкладинка книг виконана як трафарет із написами «Це зробила вона» та «Дівчата можуть усе», а вихід видання супроводжувався кампанією в соціальних мережах із хештегами #ЦеЗробилаВона та #ДівчатаМожутьУсе. (Такий мультимедійний характер, властивий сучасній дитячій книжці-бестселеру, доповнюється комп'ютерними чи настільними іграми, анімацією чи кінофільмами, телесеріалами тощо.) Концептуально книги подібні до славнозвісних «Казок на ніч для дівчат-бунтарок» Е. Фавілли та Ф. Кавалло. Але в українському проекті дібрані лише персонажі вітчизняної історії та культури, а творцями цих історій є лише українські автори та ілюстратори. Різниться й концепція добору персоналій. Італійські авторки наголошували саме жіночий індивідуальний ЧИН (незвичайність, першість, значущість виклику, кинутого світові чоловіків, тощо). Натомість українські упорядники — значущість здобутків кожної з героїнь в окремій царині чи галузі. Тому, за В. Вздольською, «...складалась враження, що в українській книжці більше культурних діячок, в американській — більше громадських активісток (це сильний момент — особливо, коли йдеться про освітні чи екологічні ініціативи в далеких країнах), спортсменок та жінок, які реалізувалися в бізнесовій чи прикладній сфері (від телекухарки Джулії Чайлд до модельєрки Коко Шанель). Цікаво вийшло і з дивер-

сифікацією: для українського проекту залучали численних жінок „українського походження”, в американському — пряма diversity з героїнями з Африки, Латинської Америки, Азії чи позначкою „перша/найвідоміша афроамериканка в своїй сфері”» (https://vaensnsbook.blog/2019/07/31/mirror-mirror-nonfiction-great-women-for-kids/?fbclid=IwAR0dGlb_fjEsAhvCZg0IQRHz2_rb1KLw3hm1wyP720vffFvCr8PwlkiPG3w). Постаті розташовані за хронологічним принципом, починаючи від княгині Ольги й до сьогодення. Але між окремими з них часовий проміжок може бути понад два століття (скажімо, за Хатідже Турхан слідує етнографія Пелагея Литвинова-Бартош), що викликає здивування, бо відомих і впливових жінок в історії України вистачає в усі часи. Поряд із широко знаними постатями минулого (О. Кобилянська, Леся Українка, С. Крушельницька, О. Теліга, К. Білокур та інші) є наші сучасниці (шахістки сестри Музичук, плавчиня Я. Клочкова, математикиня М. В'язовська, паралімпійка О. Мастерз та інші). Оскільки тексти писалися різними авторами (зокрема й чоловіками!), вони дуже різняться за якістю та стилем, а також добором матеріалу для біографічної оповіді. Публіцистичні, науково-популярні, художні тексти, уміщені в добірці, можуть стисло переповідати всю біографію героїні, зосереджуватися на її професійному шляху чи лише на зоряній миті успіху. Окрім того, різні автори порізно бачать можливості дитини-читача, а тому зовсім простенькі розповіді сусідять із складними есеями, придатними лише для підліткового (чи й дорослого!) читання. Так само різним є і наратор кожної історії: оповідь ведеться як у минулому, так і в теперішньому часі, від третьої чи від першої особи, якою може бути сама героїня, тварина чи навіть неодухотворений предмет. Таке розмаїття (підтримане і в ілюстраціях, також виконаних різними художниками у різних стилях і техніках) почасти дратує, почасти додає драйву в сприйнятті огрому нової інформації. Та основне — ці видання уже жодним чином не відсилають нас до пострадянського постколоніального травматичного досвіду. Попри всі зауваги, представлений у двох томах проекту калейдоскоп жіночих біографій вражає відвертою яскравістю презентації персоналій (і в буквальному ілюстративно-зоровому вимірі найперше!) та вітаїстичною домінантою радості перемоги (замість звичного в минулому успіху «долання перешкод») у наративах.

Кращим за якістю текстів і добором персоналій на сьогодні серед біографічних синтетичних довідкових видань для дітей є книжка «Дивовижні особистості, які змінили ХХ століття: 20 дивовижних дівчат, які змінили ХХ століття. 20 дивовижних хлопців, які змінили ХХ століття» вже згадуваного київського видавництва «ІРІО» (2020).

Видання — збірка класичних мотивуючих біографічних наративів, заснованих на документальній основі та викладених у межах раціонально-прагматичної комунікативної моделі «дорослий / дитина» (є лише достовірна інформація, корисна для мотивації та саморозвитку дитини, імператив нарації щодо персоналії скерований на діалог і змагальність, а не «сприймання» її величі). Основні «надзавдання» видання чітко окреслені в анотації: «Придивися, вони серед нас! Щодня своїми досягненнями, ідеями, творчістю, винаходами ці відчайдухи змінюють світ на краще. <...> Ти довідаєшся, як цим дивовижним людям вдалося здобути свою «суперсилу» та досягнути мети попри всі перешкоди. Можливо, одного дня ти теж зробиш щось дивовижне?». Це одне з перших українських біографічних видань для дітей достатньо збалансоване за гендерною ознакою (по 20 персоналій кожної статі), за сферами діяльності (значна присутність діячів науки, бізнесу, а не лише культури чи політики) та за вододілом «вітчизняний» / «світовий» (українці становлять більше третини усіх персоналій, ще частина є вихідцями з України чи пов'язані з нею, скажімо, Г. Меїр, Геді Ламарр, В. Вернадський та інші). Важливо, що постаті дібрані таким чином, що українські вчені, митці, спортсмени фактично рівноцінні із зарубіжними. Цій самій меті слугує структура наративу, зорганізована як своєрідна поширена художньо-документальна «біографічна довідка»: ім'я та прізвище; дефініція, що окреслює основний здобуток (скажімо: «Осягнула таємницю радіоактивності», «Створила захопливий спосіб навчання для дітей» тощо); повні дати життя та смерті; власне розповідь; три дефініцій-маркери, що окреслюють сферу діяльності («Радіоактивність», «Радій і полоній», «Радіація» — у М. Складовської-Кюрі, «Педагог», «Вільне виховання», «Освіта» — у М. Монтессорі тощо). Це книга полікультурного та поліетнічного дискурсу, в якому українство посідає своє значиме органічне місце. Вона як ніяка інша підтверджує, що Україна «молода» вже увійшла в західноєвропейський гуманістичний контекст і формується в його межах.

Кожний розворот містить біографічну оповідь та ілюстрацію — «портрет» персонажа. І саме останні роблять його «синтетичним», бо слугують єдиній меті — привернути увагу читача, звиклого до «гламурних» зображень своїх кумирів та «ляльковості» екранних образів. М. Мороз створила дуже картинні й позірні, хоча й впізнавані (типові риси, предмети-мітки професійної діяльності тощо) зображення «ляльок» відомих діячів: вишукані дитячі обличчя з дорослим виразом «барбі-стандарту» в дорослому одязі (особливо ця ляльковість помітна у зображеннях чоловіків, де на хлоп'ячі обличчя приліплі «іграшкові» вуса). Попри все сказане, ці ілюстрації

перетворюють виважену документально-художню біографічну збірку на гламурний art-book, що значно розширює читацьку аудиторію й тим стимулює біографічне читання.

Підсумовуючи, маємо визнати, що нині в Україні актуальні висновки Барбари Бадер, зроблені щодо американської біографічної дитячої книжки: «...Мультикультуризм, який наголошує на особистих досягненнях, відродження фемінізму та інших ціннісних систем, розростання Інтернету, який персоналізує буття особи, стали факторами, які сприяють популярності біографічних видань. Життя стало персоналізованим і воно потребує так само персоналізованих зразків на будь-який випадок» [5]. Водночас новітній біографічній книзі для дітей в Україні притаманна жанрова й формальна різноманітність та тяжіння до все більшої візуалізації. Відсутність ієрархії в презентації сенсів тексту на вербальному, графічному та візуальному рівні засвідчує їхній синтез та нерозривний взаємозв'язок усіх елементів. Як наслідок відбувається дублювання змісту на одному з рівнів його презентації, що породжує інформаційну надлишковість, що в свою чергу веде до спрощення мовної складової й уніфікації смислів.

Щодо суто біографічного дискурсу, то предметне поле біографічного аналізу, як і конкретний матеріал (у нашому разі — біографіка для дітей і юнацтва) можуть бути найрізноманітнішими й залежать лише від мети дослідження та обраної методології. Адже ще О. Валевський зауважував, що «біографічним фактом» можуть стати абсолютно різні «історичні факти» чи «факти життя», залежно від мети й методу біографічної реконструкції. А що біографіка для дітей і юнацтва за своєю природою комунікативна в значно ширшому сенсі, ніж інші різновиди літератури для цієї вікової категорії читачів (у її площині на різних рівнях взаємодіють автор, герой, адресат, читач і реципієнт), вона перестає бути лише «інформацією» чи «нарративом», а обертається на багаторівневий континуум міжособистісних взаємостосунків, зв'язків між особистістю та соціумом, особистістю та історією як діалогом поколінь і пам'яттю. Тому в подальшому, вважаємо, цікаві результати можуть бути в дослідженні місця та ролі біографічних видань для дітей як однієї з найвпливовіших «м'яких соціальних технологій» у межах біополітики (за М. Фуко), котра уже повномасштабно увійшла в сферу формування людини та фактично незворотно змінила її.

1. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. : моногр. / Тетяна Качак. – Київ : Академвидав, 2018. – 317 с.
2. Марченко Н. П. Стратегії біографічного письма та дискурс біографіки для дітей і юнацтва в Україні (2014–2019 рр.) // Українська біографістика = *Biographistica Ukrainica* : зб. наук. пр. – Київ, 2019. – Вип. 18. – С. 173–195. <https://doi.org/10.15407/ub.18.173>
3. Папуша О. Дитина-Світ-Література: Формат дослідження / О. Папуша // Сучасні літературознавчі студії. Вип. 2 : Дитина і світ: проблема культурного діалогу : зб. наук. пр. – Київ : Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 106–111.
4. Alkestrand M. A Cognitive Analysis of Characters in Swedish and Anglophone Children's Fantasy Literature / Malin Alkestrand, Christopher Owen // *International Research in Children's Literature*. – Edinburgh, 2018. – Vol. 11. – Is. 1. – P. 65–79. <https://doi.org/10.3366/ircl.2018.0254>
5. Bader B. Persons of Interest: The Untold Rewards of Picture Book Biographies / Barbara Bader // *The Horn Book Magazine*. – 2013. – Vol. 89. – Is. 5. – P. 11–18.
6. Kesler T. Evoking the World of Poetic Nonfiction Picture Books / Ted Kesler // *Children's Literature in Education*. – 2012. – Vol. 43. – Is. 4. – P. 338–354. <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9173-4>
7. Kiefer B. *Charlotte Huck's Children's Literature : A Brief Guide* / B. Kiefer, C. Tyson. – 2 ed. – New York : McGraw-Hill, 2013. – 416 p.

REFERENCES

1. Kachak, T. (2018). *Tendentsii rozvytku ukrainskoi prozy dlia ditei ta yunatstva pochatku 21 st.* [Trends in the development of Ukrainian prose for children and adolescents beginning of the 21 century]. Kyiv, Ukraine: Akademvydav. [In Ukrainian].
2. Marchenko, N. (2019). Strategii biohrafichnogo pysma ta dyskurs biohrafiky dlia ditei i yunatstva v Ukraini (2014-2019 rr.) [Biographical writing strategies and biography discourse for children and youth in Ukraine (2014-2019)]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 18, 173-195. <https://doi.org/10.15407/ub.18.173> [In Ukrainian].
3. Papusha, O. (2005). Dytna-Svit-Literatura: Format doslidzhennia [Child-World-Literature: The Format of the Study]. In *Suchasni literaturoznavchi studii* (Vol. 2, pp. 106-111). Kyiv, Ukraine: Vyd. tsentr KNLU. [In Ukrainian].
4. Alkestrand, M., & Owen, Ch. (2018). A Cognitive Analysis of Characters in Swedish and Anglophone Children's Fantasy Literature. *International Research in Children's Literature*, 11(1), 65-79. <https://doi.org/10.3366/ircl.2018.0254> [In English].
5. Bader, B. (2013). Persons of Interest: The Untold Rewards of Picture Book Biographies. *The Horn Book Magazine*, 89(5), 11-18. [In English].
6. Kesler, T. (2012). Evoking the World of Poetic Nonfiction Picture Books. *Children's Literature in Education*, 43(4), 338-354. <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9173-4> [In English].
7. Kiefer, B., & Tyson, C. (2013). *Charlotte Huck's Children's Literature: A Brief Guide* (2 ed.). New York, NY: McGraw-Hill. [In English].

Стаття надійшла 02.05.2020 р.

Nataliia MARCHENKO, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Presentation of biographical knowledge in contemporary Ukrainian biographical publications for children and adolescents.

An attempt was made to analyze biographical pragmatics (in particular, models of biographic reconstruction) using typical examples of Ukrainian biographical publications fiction and non-fiction for children 2014–2020, which represent the most common strategies for domestic biographical writing (The Publishing House “IRIO”, The Old Lion Publishing House, “Vydavnytstvo”, Nelli Topsiskaia, Kristina Lukashchuk, etc.).

With the growing personalization of life (caused by multiculturalism, informatization, the rapid change of value systems), the need for personalized samples for any occasion is increasing, which contributes to the popularity of biographical knowledge.

An attempt was made to identify typical features of modern Ukrainian biographical picture books, biographical prose, synthetic reference books for children and adolescents. A marked dominance of the illustrative series and the motivating component of the biography is noted. Publication can be organized in the form of a narrative or a “clip”. But always it is already a motivating, and not a didactic model of biographical reconstruction. The authors create a dialogue situation for the reader when he is forced to actively search for meanings, perceiving himself as a unit of biographical discourse comparable to the character. Thus, he gains biographical experience, and not only receives aesthetic or intellectual pleasure or studies new things. However, in the book for younger schoolchildren, still pragmatic documentary narratives coexist with romanticized and fantastic ones.

The principles for choosing characters in the biographical book for children and adolescents have also changed. The amount of information about women, modern youth idols, outstanding scientists, church leaders, as well as Ukrainians who have become famous outside the country, and representatives of national communities of Ukraine has significantly increased.

Key words: biographical publication for children and youth, book for children and adolescents, biography, biographical pragmatics.

УДК 94:929(477)

<https://doi.org/10.15407/ub.19.070>

*Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доктор історичних наук,
завідувач кафедри публічного управління,
права та соціогуманітарних дисциплін
Запорізького інституту економіки
та інформаційних технологій
(Запоріжжя, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>*

ПОКОЛІННЄВА ПАМ'ЯТЬ ЯК БІОГРАФІЧНИЙ КОНЦЕПТ: МАРКО КРОПИВНИЦЬКИЙ У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Мета автора: розглянути в методологічному та конкретно-історичному аспектах питання, що таке «поколіннява пам'ять» та яку роль вона відіграє в біографічній комунікації. На матеріалах публіцистичних текстів Сергія Єфремова проаналізовано процес конструювання меморіального образу актора й драматурга Марка Кропивницького, 180 років із дня народження якого виповнюється в 2020 р. З'ясовано, як сприймало покоління 1890-х рр. історії життєвого успіху «людей 1860-х рр.» та як це сприяло зв'язку поколінь.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Марко Кропивницький, поколіннява пам'ять, біографічна комунікація, публіцистика.

Основним джерелом для реконструкції образів представників покоління «людей 40-х років» та «людей 60-х років» ХІХ ст. зазвичай слугують мемуари, посвяти й некрологи. Але не менш цінним і до того ж синтетичним, «багатошаровим» джерелом є різножанрові публіцистичні праці діячів покоління «Молодої України». Звертаючись до аналізу пресових текстів Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) — фундатора національної журналістики, автора знаменитої «Історії українського письменства» (1911 р.), одного із впливових громадсько-політичних діячів¹, маємо нагоду виявити спільне й особ-

¹ Про життєвий шлях, професійні здобутки і політичні погляди С. Єфремова див.: [12, с. 37–91]. Про історіографічні аспекти осмислення й рецепції його спадщини: [12, с. 91–119]. Про значення його публіцистичного доробку: [13, с. 123–134].

ливе в сприйнятті ним видатних постатей старої генерації українства, простежити трансформацію того чи іншого образу залежно від історичної ситуації й ідеологічних трендів століття, проєкцію/імплементацію цих образів на історичну пам'ять нащадків. Адекватним методологічним інструментарієм можуть стати в цих студіях теорія колективної пам'яті й теорія поколінь.

Французький соціолог і історик М. Хальбвакс доводив, що індивіду доступні два види пам'яті: особиста і колективна, та запровадив до наукового обігу поняття «колективна пам'ять». Особиста пам'ять — пам'ять внутрішня, автобіографічна, обмежена досить вузькими просторовими і часовими рамками. Колективна пам'ять за своєю природою соціальна, історична, також обмежена в просторі і часі, але вже іншими, не такими чіткими межами. Колективна пам'ять спирається на індивідуальну, але не змішується з нею: якщо спогади індивіда проникають в колективну пам'ять, вони трансформуються, перетворюються. Хальбвакс стверджував, що, по-перше, колективна пам'ять позначена безперервністю особливого ґатунку — існує у свідомості певної соціальної групи і зберігає тільки те, що ще живе у свідомості цієї групи. По-друге, колективна пам'ять не функціонує як універсальна пам'ять, тобто можливе одночасне існування кількох колективних пам'ятей [18].

Поглиблюючи ці міркування, П'єр Нора зазначає: якщо історія є неоднозначною й не може цілісно і повно реконструювати минуле, то пам'ять — завжди актуальний феномен. П. Нора пише про чуттєву і магічну природу пам'яті, що дає можливість співвідносити її з міфом, бо основними особливостями міфу є його яскравий чуттєво-образний характер і віра в реальність міфологічного змісту. І для пам'яті (згідно з П. Нора), і для міфу характерна своя міфологічна логіка — волюнтаризм стосовно головного і неголовне як вибірковість деталей. Міф — це специфічне чуттєво-образне уявлення про явища природи і колективного життя. Броніслав Маліновський визначає міф так: «...Міф, узятий в цілому, не може бути розважливою безпристрасною історією, оскільки завжди змушений *ad hoc* (лат.: «для цього». — С. І.) виконувати певну соціологічну функцію: славити якусь групу або обґрунтовувати якийсь аномальний статус» [14, с. 314]. У колективній пам'яті відображаються уявлення соціальних груп про те, що їх об'єднує. На думку Бернарда Гізена, пам'ять конститує ідентичність і постає стабільною основою солідарності в мінливому світі. Усі спогади Б. Гізен поділив у своїй концепції на «тріумфальні» і «травматичні» [19, с. 114].

Важливою в контексті нашого дослідження є проблема поколіннєвої пам'яті: що її може продукувати і підтримувати, яке її призначення?

За словами Карла Маннгейма (Karl Mannheim), функція пам'яті покоління полягає в «новому контакті» із соціальним і культурним спадком соціального порядку, який «допомагає нам оцінити наше надбання, вчить нас відмовлятися від того, що більше не потрібно, і домагатися ще не досягнутого» [16, с. 21–22]. Роль нового покоління полягає в тому, щоб дати можливість суспільству по-іншому поглянути на себе та свій «спадок». Крім цієї основної і достатньо позитивної ролі, покоління пам'ять складається із фіксування «значущих» подій, які покоління сама пережила, і рефлексій на них. Опосередковані переживання також формують покоління і зберігають його цілісність.

Трактуючи соціальний феномен «покоління» не більш як особливий тип тотожності місцезнаходження, у даному разі — відображених в історико-соціальному процесі «вікових груп», К. Маннгейм вважав за потрібне пояснити, у якій соціальній формі проявляється пам'ять і яким чином насправді акумулюється культурна спадщина. Він твердив, що минулий досвід доречний, коли конкретно засвоєний у сьогоденні, та виокремлював два шляхи засвоєння цього досвіду: 1) усвідомлено визнані взірці, яким люди наслідують у своїй поведінці (наприклад, більшість революцій більш-менш свідомо йдуть зразком Французької революції); 2) підсвідомо «згущені», такі, що просто «мають на увазі» або «можливі» моделі — наприклад, минулого досвіду, який «фактично» міститься в таких специфічних проявах духу, як сентиментальність. Будь-яка дія в теперішньому пов'язана з відбором, здебільшого несвідомим, «підручних» відомостей. У процесі його традиційний матеріал перетворюється таким чином, щоб відповідати домінуючому положенню, а також можливостям, якими раніше нехтували, але які виявляються в ході формування нових моделей поведінки [15, с. 26, 29–30].

Ця теза допомагає зрозуміти механізм кристалізації позитивних фактів або ідеальних (взірцевих) якостей у конструюванні С. Єфремовим образів «людей 1860-х років», серед яких було чимало провідних діячів Старої (Київської) громади й загалом знакових постатей української культури.

Джеймс У. Пеннібейкер і Беккі Л. Банасік, проаналізувавши різні історичні приклади, дійшли висновку, що приблизно кожен двадцять або тридцять років люди звертаються до минулого з метою його реконструкції, особливу увагу приділяючи «травматичним» моментам. Ці «поколінневі зсуви» організують у часі формування колективної пам'яті, пов'язують із нею групову пам'ять, а її саму — із публічною. Іспанські дослідники Х. Ігартуа і І. Паес виокремлюють чотири чинники, що допомагають пояснити поколіннєвий цикл, і підкреслюють відмінність між поколінням, згуртованим на базі прямого переживання,

і наступними поколіннями, для яких пам'ять опосередкована іншими способами. Коротко викладемо ці чинники: 1) існування необхідної психологічної дистанції, якої потребує пригадування індивідом чи колективом травматичної події; 2) необхідність накопичення соціальних ресурсів, щоб організувати меморіальні дії; 3) найважливіші події в житті людини відбуваються в 12–25-річному віці; 4) дія соціально-політичних репресій припиняється через 20–30 років [цит. за: 1].

Такими «травмами» для колективної свідомості української легально-народницької еліти можна вважати, наприклад, Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., столипінський циркуляр 1910 р., заборона царським урядом української преси Наддніпрянщини на початку Першої світової війни.

Проблематика поколінь та поколінневої пам'яті все активніше лунає в українському історіографічному дискурсі. З приводу евристичного потенціалу «теорії поколінь» у сучасних дослідженнях О. Ясь зауважує: «Генералізовані й цілісні образи поколінь, передусім ХХ ст., нині сприймаються з дедалі більшим скепсисом саме тому, що істотно звучують, ба навіть спрощують і нівелюють суб'єктивні структури пережитого досвіду» [17, с. 37; також див.: 20, с. 40–41].

На матеріалах публіцистики С. Єфремова стає очевидним, що концепт «покоління» стає потрібним, перш за все, в епоху змін як засіб осмислення трансформаційних процесів і непересічних подій. Передумовою його формування є історична свідомість як відображення й фіксатор соціальних і культурних змін. Концепт «покоління» — своєрідний прояв процесів модернізації суспільства і культури, які неминуче призводять до ситуації протистояння між «старим» і «новим» та одночасно втілюються в конфлікті поколінь.

Вагоме місце в публіцистиці С. Єфремова належить постатям «українських шістдесятників», серед яких були колоритні особи В. Антоновича, П. Житецького, О. Кониського, М. Комарова, О. Лазаревського, В. Лесевича, М. Лисенка, К. Михальчука, Т. Рильського, О. Юркевича [12, с. 488–489]. Це покоління, що увійшло в громадсько-політичне й культурне життя напередодні і в епоху «Великих реформ», надихалось ідеями раціоналізму, просвітництва, лібералізму, вірило в корисність своєї праці для «народу», творило «малими справами» тривкі підстави для реалізації «українського проекту». Прикметно, що в біографічних начерках С. Єфремов намагався відтворити координати історичного дійства, змалювати психологічну ауру тих часів. У цих текстах присутні інтерпретація і репрезентація минулого як складники колективної пам'яті.

Серед неординарних постатей українського театрального й літературного світу, які привертали увагу С. Єфремова, слід виокремити

ім'я Марка Лукича Кропивницького — письменника, драматурга, актора².

Важливим чинником, який сприяв усталенню естетично-мистецьких смаків молодого Єфремова, був театр, який він постійно відвідує з осені 1893 р. У 1894 р. Єфремов уперше побачив «справжній український театр в інтерпретації Садовського, Заньковецької, Затиркевички-Карпинської в кругу досить талановитої трупи» [9, с. 366]. У червні–липні 1895 р. до Києва завітав зі своєю трупю М. Кропивницький. У щоденнику 20 червня 1895 р. Єфремов зробив запис про свої враження від вистави нової п'єси М. Кропивницького «Олеся» та гру актора («я се вперше бачив його на сцені і вийшов з театра зачудований його реальною грою») [9, с. 115]. Але невдовзі залишив критичний відгук щодо репетицій трупи, бо, як виявилось, М. Кропивницький проводив їх російською мовою й це страшенно обурило юнака, що уgliedів у такому поводженні аномальність ситуації (відомий український драматург — і «общеруська» мова в публічному житку!) [9, с. 115–116].

Згодом у мемуарах Сергій Олександрович сформулює таке визначення ролі театру в націєтворчому проекті: «Я спізнав наш театр на вершечку творчих досягнень його артистів, я бачив усі визначніші сили його, мабуть, в усіх ролях і мушу сказати, що для виховання української публіки, для підготовки майбутніх читачів нашої літератури

² **Марко Лукич Кропивницький** [25 квітня (7 травня) 1840 р., с. Бежбайраки, Єлисаветградський пов., Херсонська губ. — 21 квітня 1910 р., Одеса, Херсонська губ.] походив із родини дрібного шляхтича. Навчався у 3-класному повітовому училищі в м. Бобринець. У 1862–1863 рр. відвідував заняття на юридичному ф-ті Університету св. Володимира в Києві як вільний слухач, уночі працював над першою п'єсою «Микита Старостенко, або Не зчущся, як лихо спобіжить» (1873 р. переробив її під назвою «Дай серцю волю, заведе в неволю»). Повернувшись до Бобринця, брав участь у виставах заснованого 1863 р. І. Тобілевичем аматорського гуртка, з 1865 р. був керівником цього гуртка. 1871 р. став професійним актором у Народному театрі І. та Д. Моркових і М. Чернишова в Одесі. Протягом 1870-х рр. грав у російських театральних трупах. У 1882 р. в Єлисаветграді очолив першу професійну українську трупу, до якої увійшли М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий. У 1883 р. директором трупи став М. Старицький, а М. Кропивницький залишився провідним актором і режисером. Його написані 1882 р. п'єси «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії» стають окрасою репертуару. Організував перший в Україні дитячий театр, для якого 1907 р. написав п'єси «Івасик-Телесик» і «За щучим велінням». За життя написав понад 40 п'єс. 1900–1910 рр. займався драматичними переробками й інсценізаціями творів інших письменників, перекладами (зокрема, «Ревізора» й «Отелло»), писав вірші, романси, музику до вистав. Залишив мемуари: «Автобіографія. За 65 років»; «Ітоги за тридцять п'ять лет», друковані в газеті «Сын отечества», 1905, 5 июня (№ 94), 6 июля (№ 120). Останні роки життя мешкав на своєму хуторі Затишок на Харківщині, займався бджільництвом, виноградарством, шовківництвом.

і преси, для розповсюдження української свідомості наш театр зробив надзвичайно багато» [9, с. 366]. В іншому місці споминів ще раз акцентує, що український театр «в особах його корифеїв — труп Садовського, Саксаганського й Кропивницького, зробив надзвичайної ваги діло. Несвідомо для його проводирів може, навіть наперекір їм, він творив українську публіку...» [9, с. 430].

Успіхи «театру корифеїв» Єфремов ретельно фіксував на сторінках львівського «Літературно-наукового вістника» («Театральні новини», 1900; «Кропивницький на сцені народного театра», 1902; «Український театр», 1902; «Нові українські п'єси», 1902). Під враженням яскравих театральних вистав та неперевершеної гри українських акторів Єфремов підготував із друзями по видавництву «Вік» ілюстровану вісьмома портретами збірку начерків «Корифеи украинской сцены» (Київ: Типографія П. Барського, 1901) (нарис про М. Кропивницького було подано на с. 36–51) та вмістив чимало публікацій про театр та його діячів на шпальтах преси³.

У ювілейних нотатках 1902 р., присвячених М. Кропивницькому й уміщених в «ЛНВ», Єфремов писав: «Сього року минуло власне 30 літ від першого виступу д. Кропивницького на ниву нашого письменства: р. 1871 в «Новороссийском Телеграфі» надруковано його твір «За сиротою і Бог з калитою». З того часу д. Кропивницький написав десятків зо два драм, що мають більшу чи меншу популярність на Україні; за останній рік з-під пера його появились дві нові п'єси... <...> Як письменник, Кропивницький належить до першого покоління наших драматургів, що всі в більшій або меншій мірі були етнографами; при всіх хибах творів драматургів-етнографів діяльність її уже тим має велику вагу, що вона поклала підвалину і проложила шлях новішому напрямові, що найвиразніше проступає в творах Карпенка-Карого, — напрямові, що глибше, ніж попередній, приглядається до життя народного, шукає там прикмет економічно-суспільної боротьби та поступових змагань і все те з великим талантом артистичним переносить на сцену. Як першому українському письменникові, що присвятив себе виключно драматичному письменству, Кропивницькому належить безперечно почесне місце в нашій літературі, і, складаючи йому подяку за його діяльність, мусимо бажати йому ще довгих літ праці для рідного письменства» [11, с. 10–11]. У пізніших текстах символіка й змістове наповнення образу не змінюються, лише подекуди з'являються нові акценти. Повсякчас Єф-

³ Начерки, згадки й силуетки про Є. Богемську (Боярську), М. Заньковецьку, Г. Затиркевич-Карпинську, М. Кропивницького див.: [4, с. 83, 283–287, 390–413], про Л. Линницьку, П. Саксаганського (Тобілевича), М. Старицького див.: [5, с. 39–40, 210–216, 243–244].

ремов послуговується категорією генерацій, трактуючи М. Кропивницького як представника «першого покоління наших драматургів».

У листопаді 1910 р. на шпальтах «Ради» Єфремов вмістив без підпису некрологічну замітку пам'яті доктора О. Юркевича «Пером земля», де перелічив мартиролог втрат українства за останні роки:

«Знов і знов...

Знов смерть, ще свіжа втрата, нова щербина серед працівників на українській вбогій ниві, що цього року й так зазнала вже досить болючих ударів. За Кропивницьким поліг Грінченко, далі Доманицький, тепер прийшла черга на Юркевича...» [3, с. 1].

У посвяті на першу річницю смерті М. Кропивницького (*Рада*. 1911. 9 (22) квітня) Єфремов окреслить процес становлення українського театру: «...в 60-х та 70-х роках починаються мало не в один час у двох пунктах, у Києві та на степовій Україні, більш серйозні заходи коло відродження театру, вже як національної інституції. В Києві це робив гурток Старицького та М. В. Лисенка; Єлисаветі — Кропивницький та Тобілевич (Карпенко-Карий). Після невеликої перепинки 1876—1880 р., коли відомий указ 1876 р. заборонив цілком і без винятків «различные сценические представления и чтения на малорусском языке» — український театр під тямучою рукою Кропивницького одразу здобуває собі широку популярність і робиться, з одного боку, великим фактором у розбуженні національної свідомості серед громадянства, з другого — вихідним пунктом для розвитку українського драматичного письменства» [4, с. 411]. Факти свідчать, що оригінальний і глибокий артист, Кропивницький зі своїми славними товаришами (М. Заньковецькою, Г. Затиркевич-Карпинською, І. Карпенко-Карим, М. Садовським, П. Саксаганським) вивторив театральну школу й заклав у 1880-х рр. міцні підвалини під нивою на той час модель українського театру.

Увагу Єфремова завжди притягали люди, які здатні були всупереч несприятливим обставинам уперто й самовіддано реалізувати свій талант. Кропивницький належав саме до таких особистостей, пишучи про нього, публіцист наголошував: «Потяг до мистецтва, особливо сценічного, був такий у йому дужий, що переміг провінційальну драговину й витяг з неї Кропивницького на справжню стежку, але через віщо він зробивсь українським актором і письменником, про це ми не маємо ще певних відомостей» [4, с. 410]. З'ясовуючи чинники формування ідентичності актора й драматурга, звертав увагу на факт спілкування Марка Лукича з Олександром Кониським, який не одну живу душу привернув до українства: «З обставин, що могли впливати на його національне освідомлення, відома нам тільки одна — це перебування в Бобринці Ол. Кониського... <...> Але знайомість з Ко-

ниським могла тільки зміцнити те, що вже було в душі у Кропивницького, бо ще раніше він заявив себе свідомим українцем не тільки з сцени, але й як український письменник» [4, с. 410–411].

С. Єфремов зазначає, що Кропивницький належав до старої етнографічної школи в літературі й не занадто переймався шуканням нових шляхів і форм. Отже, на думку критика, «заслуга Кропивницького, як драматичного письменника, цілком уся в минулому: в час формування українського театру він постачав матеріал для репертуара, давав поживу ще молодій справі, і через те його літературна спадщина сходить на другий план, коли рівняти її до заслуг його в історії українського сценічного мистецтва. Тут він був справжнім творцем, ініціатором, зразком, там тільки працюючим трудовником, що боровся, скільки снаги було, з лихоліттям «лютого времени». На сцені він жив, сцені він служив переважно, і сцена зробила ім'я Кропивницького незабутнім в історії українського відродження» [4, с. 412].

Цю думку він розвинув і в «Історії українського письменства» (1911 р.), використовуючи такі дефініції стосовно Кропивницького: з 1880-х рр. — це «справжній батько українського театру», співтворець «нового українського театру». Вважав, що в мозаїчності творів Кропивницького «і сила його, і слабкість як письменника». Визначаючи історичне місце і роль свого героя в культурному поступі, чітко розставляє акценти: «...його літературна спадщина сходить на другий план, коли рівняти її до заслуг його в історії українського сценічного мистецтва... Артист переважив у Кропивницькому письменника. ...сцена зробила ім'я Кропивницького незабутнім в історії українського відродження» [6, с. 474–477]. Єфремов наголошував, що його герой як драматург підготував ґрунт новим діячам, першим із яких був Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), і тим підкреслював наступність поколінь у культурному розвитку.

Звертаючись до широкої імперської аудиторії через ліберально-народницький журнал «Русское богатство» (1910, кн. 8, с. 33–50), Єфремов пояснює мету свого нарису «Кропивницький и Гринченко»: «Російському читачеві мало відомо про новітній (та й чи тільки про новітній?) український рух, діячі цього руху йому майже незнайомі... <...> Може бути, відомості про таких людей, як Кропивницький і Грінченка, кого-небудь з байдужих або тих, хто сумнівається в праві України жити своїм національним життям, приведуть до висновку, що „не загинув ще той край“, який може виставляти таких діячів, і не безнадійною є справа, що приваблює таких працівників. Крім своєї об'єктивної цінності, як данина справедливості, такий висновок був би кращим надгробним словом Кропивницькому і Грінченку, як визнання,

між іншим, і їхньої діяльності, спрямованої на поживлення не загиблого, але у свій час близького до загибелі краю» [4, с. 409–410].

Єфремов влучно порівнює постаті представників двох поколінь українського культурного соціуму — «людину 60-х років» Кропивницького й «людину 80-х років» Грінченка, доходячи узагальнення: «Смерть мов би випадково зіставила імена цих двох діячів, змусивши говорити про них в один і той же час. Але, тим не менше, в цьому випадковому, мабуть, збігу є і глибокі риси внутрішньої спорідненості, і не тільки в найзагальнішому сенсі. Належачи до різних поколінь (Грінченко народився в тому році, в якому була написана перша п'єса Кропивницького), будучи особами різних професій, розходячись із багатьох питань суспільного життя, Кропивницький і Грінченко все ж таки без будь-якої умовності можуть бути розглянуті в одній спільній формулі. Обидва вони в національні українські форми зуміли влити широкий загальнолюдський зміст; обидва вони чесно повернули рідному народові те, що отримали від нього... Йдучи проти загальної течії, покійні діячі свідомо обрали незручну, тернисту дорогу. Але вона привела їх до того народу, національне відродження якого почалося так недавно, але вже досить яскраво проявило себе в минулому і сьогоденні і багато обіцяло в майбутньому. <...> Як історія українського театру немислима без Кропивницького, так без Грінченка неможливо уявити історію української літератури. І не тільки театру, не тільки літератури, — як зараз побачимо, діяльність і Кропивницького, і Грінченка далеко розсунула рамки їхньої безпосередньої професії» [4, с. 395–396].

Єфремов прагнув показати неповторність свого «героя», окреслити взаємодію (чи протидію) особистості та середовища, ще і ще раз повертаючись до питання про історичне місце Кропивницького: «Значення його, як драматичного письменника, відходить на другий план порівняно з його творчою роллю в житті і на сцені. З його драматичних творів тільки деякі («Глитай», «Зайдиголова», «Дві сем'ї», «За ревізії») мають літературне значення, особливо в порівнянні з тими чудовими дослідями української драми і комедії, які дав у своїх творах Тобілевич (Карпенко-Карий). Кропивницький не був літератором за покликанням, він став їм за необхідністю, щоб дати поживу репертуару молодого театру. Натомість сценічна діяльність Кропивницького цілком входить в історію українського театру, до того ж у самий блискучий і повчальний її період, і в цьому сенсі вона вже стала надбанням історії» [4, с. 400].

Для Єфремова очевидно, що саме завдяки діяльності Кропивницького український театр перетворився на креативний чинник суспільного життя і зіграв помітну роль у пробудженні або формуванні

національної свідомості, а письменник своєю художньою, чужою будь-якої фальші, афектації і пихатості грою створив цілу мистецьку школу в українському театрі. Літературна діяльність Кропивницького теж мала чимале значення, бо поставила перед українською літературою ряд нових питань і завдань. Незважаючи на певні недоліки, вважав Єфремов, драматичні твори Кропивницького були кроком уперед порівняно із загальним рівнем драматичної літератури; своєю діяльністю він вносив ініціативу, ставив питання і відповідав на них, готував до певної міри ґрунт для новітніх українських драматургів. Ці заслуги Кропивницького не варто забувати, бо завдяки ним ще за життя він став «постаттю історичною». Але «історичний», у застосуванні до Кропивницького, не означає «віджилий», «колишній», віддаючи данину справедливості, акцентував Єфремов. Залишивши через старечі недуги сцену, перебуваючи, так би мовити, «в почесній відставці», природжений актор був не в змозі довго витримувати вимушену бездіяльність і час від часу здійснював артистичні подорожі по Україні. «Ці поїздки перетворювалися зазвичай в суцільний триумф для старого літами, але молодого духом артиста. Кропивницького не забували й у відставці...» [4, с. 400–401]. Завершувався нарис характерною єфремовською «формулою вшанування»:

«Зійдуть в могилу люди, які насолоджувалися його дивовижною грою; перестануть ставити його п'єси, пожовтіють сторінки його книг, але і тоді Кропивницький «колишнім» не буде.

Історія народних відроджень не знає байдужих і холодних формувань, — і та історія, яка занесла вже ім'я Кропивницького на свої сторінки, зробила це люблячою рукою і дбайливо збереже дороге ім'я близьким в пам'яті не тільки теперішніх, а й майбутніх людей» [4, с. 401].

Слід зауважити, що в цитованій вище посвяті на перші роковини смерті Марка Кропивницького Єфремов такими ж контрастними засобами змалював образ «батька українського театру», протиставляючи поважний вік митця силі і свіжості його таланту: «Людина старого віку, підтоптана і знесилена літами, він проте до останнього часу виступав на сцені, чаруючи глядачів все тією ж силою та свіжістю свого сценічного таланту; одійшовши на спокій, „в почетную отставку“, він не поривав все-таки зв'язків зо сценою. Тим-то смерть його і вразила так громадянство. Здавалось, час не мав над ним сили, і Кропивницький повинен був ще довго виступати в ролі не тільки надзвичайного артиста, а й живого свідка того тернистого шляху, який разом з своїм батьком пройшов і український театр. Та смерть нарешті згадала про Кропивницького й забрала мало не зі сцени» [4, с. 410]. Простежується певна аналогія з зафіксованим у

інших текстах Єфремова образом «українського Бояна» — Миколи Лисенка.

Не треба думати, що Єфремов не знав чи не бажав знати про людські вади характеру героя своїх текстів. Листи І. Карпенка-Карого до Сергія Олександровича свідчать про інше. Зокрема, у квітні 1901 р., не шкодуючи фарб, драматург жалівся на несправедливі докори Марка Лукича трупі під час гастролей у Москві («Багато ще дурущів говорив маститий артист»), уподібнював його постаті Фоми Фомича з твору Ф. Достоевського «Село Степанчиково и его обитатели», «котрий послужив, очевидно, для М. Л. зразком, і все його поведження з нами ви цілком зрозумієте і нравственный вид М. Л. з'явиться перед Вами во всій своїй красі, як на долоні» [2, с. 59]. У листі за травень 1901 р. писав ще з більшою відвертістю й експресією: «Скажу ще кілька слів про нашого „батька“. Чудний та химерний! Ото як я Вам писав, він зрікся своєї трупи, а через три дні після того сказав, що він і не думав зрікатись і кидать, що він так тільки говорив... Слово по слову і він знову остався і ми роз'їхалися найкращими товаришами і приятелями!.. А тільки що буде завтра, не то ми, а й сам „батько“ не знає... Я замітив, що в нашого „батька“ баб'ячий характер і з цього все лихо встає. Всі думають, що він дід, а він баба, та ще вередлива!» [2, с. 60]. Але, судячи з усього, для завдань, які ставив перед собою Єфремов у конструюванні образу Кропивницького, ці факти й театральні чвари ваги не мали. Для нього в життєвій траєкторії М. Кропивницького найбільш цікавою була історія професійного успіху митця. Це має логічне пояснення: для підтримання оптимізму й формування усталеної колективної ідентичності елітарної групи вимагався надихаючий проект «життя, що вдалося». Історія Кропивницького якнайкраще надавалася для цього.

У дослідженні 1924 р., присвяченому І. Карпенку-Карому, академік С. Єфремов писав про Марка Лукича Кропивницького як про живу привабливу людину. Описуючи зародження нового українського театру, свідчив, що Іван Тобілевич під час урядової служби близько заприятелював із молодим Кропивницьким, теж «чиновником» на той час у Бобринецькій ратуші, що «був тоді душею кращого товариства в Бобринці й імponував як своїми зверхніми прикметами, так і талановитістю та інтелігентністю» [7, с. 327]. Кропивницький вже тоді писав по-українському (перша п'єса його «Микита Мельниченко»), пізніше названа «Дай серцю волю, заведе в неволю», датована 1863 р., і грали її в Бобринці «зовсім без усякої цензури»). Вкупі вони, зібравши біля себе гурток молоді з службовців, розпочали в Бобринці українські спектаклі. Єфремов вміщує їхню діяльність у більш ши-

рокий історичний контекст: «Отже, виходить, починалася вже й якась практична українська робота. Правда, треба думати, що думки, і робота молодих піонерів українського театру, самотужки проваджена, була почасти впливом стихійного почування себе українцями, почасти далеким одгомоном тих ідей, що вироблялися в центрах українського руху — тоді в Петербурзі, Києві та в Полтаві. Справжньої свідомости, либонь, ще не було — була тяга до неї» [7, с. 330, 334]. Потім Єфремов згадує про зимові сезони українського театру в Києві, називаючи найкращими з них 1900–1901 рр., коли до драматичного товариства пристали були Кропивницький, Садовський, Заньковецька і коли «мало не кожен спектакль був блискучим тріумфом для артистів, хоча, звичайно, за лаштунками це коштувало керівникам багато праці, заходів і... дипломатії, щоб не вразити будь-якої артистичної амбіції» [7, с. 340].

У потаємних щоденниках доби українізації академік зафіксував зустріч у Харкові в квітні 1926 р. з М. К. Садовським, який повернувся з-за кордону та мріяв в Києві «заснувати знов український театр, зруйнований Курбасівщиною». Єфремов сподівався, що Микола Карпович разом із рідним братом Панасом Саксаганським зуміють відновити «театр корифеїв» і «хоч частково воскресять ті незабутні вистави, якими вони чарували нас 20–25 років тому. Частково, бо нема вже ні Карпенка-Карого, ні Кропивницького, ні інших славних» [10, с. 361]. У запису від 30 березня 1927 р., подаючи інформацію про засідання пам'яті М. Лисенка, занотував свою промову й слова на пошану «творців українського театру — Кропивницького, братів Тобілевичів, Заньковецької...», зауваживши про грона «українських шістдесятників»: «Дійсно блискуча плеяда талантів, міцних та дужих індивідуальностей» [10, с. 486].

Представники єфремовської генерації добре усвідомлювали, що академічний («українофільський») етап був щаблем, із якого розпочалася вже за їхньою участю більш широка, масова робота по організації національної преси, «Просвіт», клубів, політичних партій, парламентських громад. Тому цінували й пропагували не завжди помітну сторонньому оку, зовні аполітичну, та по суті націтворчу працю своїх попередників, зокрема, у царині мистецтва та театральної справи, транслюючи її реальні здобутки й етичні цінності через механізм поколінневої пам'яті. У пам'яті «покоління 1890-х», публічним голосом якого можна вважати Сергія Єфремова, ці постаті функціонували як символи «переступної доби» українського руху, персоніфікували живий зв'язок генерацій, «культурний код» біографічної комунікації.

1. Айерман Р. Культурная травма и коллективная память / Рон Айерман ; пер. с англ. Николая Поселягина // Новое литературное обозрение. – 2016. – № 5. – С. 40–67. – Режим доступа: <https://magazines.gorky.media/nlo/2016/5/kulturnaya-travma-i-kollektivnaya-pamyat.html>
2. Бронза С. Невідоме листування І. Тобілевича (Карпенка-Карого) до С. Єфремова / С. Бронза // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: філологічні науки. – 2009. – Вип. 85. – С. 55–83.
3. [Єфремов С.]. Пером земля // Рада. – 1910. – № 258. – 13 ноября (26 листопада). – С. 1.
4. Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2 т. Т. 1 / С. Єфремов ; упоряд. С. Г. Іваницька. – Запоріжжя ; Херсон : Гринь Д. С., 2016. – 468 с.
5. Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2 т. Т. 2 / С. Єфремов ; упоряд. С. Г. Іваницька. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 488 с.
6. Єфремов С. Історія українського письменства / авт. передм. М. К. Наєнко. – Київ : Femina, 1995. – 685, [1] с.
7. Єфремов С. Карпенко-Карий / С. Єфремов // Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / С. Єфремов ; упоряд., авт. передм., авт. прим. Е. Соловей. – Київ : Наукова думка, 2002. – 760 с.
8. Єфремов С. Марко Кропивницький. На перші роковини смерті / С. Єфремов // Рада. – 1911. – № 81. – С. 2.
9. Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 — 4.02.1896). Про дні минулі: спогади (1876–1907) / С. Єфремов ; упоряд., вступ. ст. І. Гирича. – Київ : Темпора, 2011. – 790 с.
10. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов ; упоряд.: О. І. Путро (гол. упоряд.) та ін. ; наук. ред. Е. С. Соловей. – Київ : Газета «РАДА», 1997. – 848 с. – («Мемуари»).
11. С. Є. [Єфремов С.]. Ювілей літературної діяльності Марка Кропивницького / С. Є. // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. XVII. – Кн. 1. – С. 10–11.
12. Іваницька С. Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік) : монографія / С. Г. Іваницька. – Херсон : Гельветика, 2018. – 595 с.
13. Іваницька С. Г. Публіцистично-персоналістична спадщина Сергія Єфремова як історико-культурний капітал покоління «Молодого України» (кінець XIX ст. – 1920-ті роки) / С. Г. Іваницька // Розумовські зустрічі : зб. наук. пр. – Чернігів, 2019. – Вип. 6. – С. 123–134.
14. Малиновский Б. Миф в первобытной психологии / Б. Малиновский ; пер. с англ. В. Г. Николаева // Избранное: Динамика культуры / Б. Малиновский ; сост. Л. А. Мостовой. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 285–334.
15. Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений — ответственность — экономические амбиции / К. Мангейм ; пер. с англ. Е. Я. Додина. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – 162 с. – (Сер. «Социология»).

16. Мангейм К. Проблема поколений / К. Мангейм ; пер. с англ. В. А. Плунгяна и А. Ю. Урманчевой // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 2 (30). – С. 7–47.
17. Смолій В. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ — початку ХХІ ст. / В. Смолій, О. Ясь. – Київ : Інститут історії України, 2019. – 302 с.
18. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2 (40–41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
19. Хлевнюк Д. О. [Рецензия]: Бернард Гизен. Триумф и травма / Д. О. Хлевнюк // Социологическое обозрение. – Т. 9. – № 2. – 2010. – С. 112–117.
20. Ясь О. Концепції генерацій: культурне походження, міждисциплінарні виміри, інструментальні можливості та пізнавальні ліміти // Academia. Terra Historiae. Студії до пошани Валерія Смоля : у 2 кн. Кн. 2 : Простори історика / Ін-т історії України НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» – Київ, 2020. – С. 19–41.

REFERENCES

1. Aierman, R. (2016). Kulturnaia travma i kollektivnaia pamiat [Cultural trauma and collective memory] (Nikolai Poseliagin, Trans.). *Novoe Literaturnoe Obozrenie*, 5, 40-67. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nlo/2016/5/kulturnaya-travma-i-kollektivnaya-pamyat.html> [In Russian].
2. Bronza, S. (2009). Nevidome lystuvannia I. Tobilevycha (Karpenka-Karoho) do S. Yefremova [Unknown correspondence of I. Tobilevich (Karpenko-Kary) to S. Yefremov]. *Naukovi Zapysky. Seriia: Filolohichni Nauky*, 85, 55-83. [In Ukrainian].
3. [Yefremov S.]. (1910, November 13). Perom zemlia [Rest in peace]. *Rada*, 258, 1. [In Ukrainian].
4. Yefremov, S. (2016). *Personalialia: Publitsystyka 1899–1917 rokiv* (“Znachushchi Inshi”: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika) [Personalialia: Publicism 1899–1917 (“Significant Others”: articles, initiations, napkins, obituaries, reviews, polemics)] (S. Ivanytska, Comp., Vol. 1.). Zaporizhzhya, Ukraine: Hrin D. S. [In Ukrainian].
5. Yefremov, S. (2018). *Personalialia: Publitsystyka 1899–1917 rokiv* (“Znachushchi Inshi”: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika) [Personalialia: Publicism 1899–1917 (“Significant Others”: articles, initiations, napkins, obituaries, reviews, polemics)] (S. Ivanytska, Comp., Vol. 2). Kherison, Ukraine: Helvetyka. [In Ukrainian].
6. Yefremov, S. (1995). *Istoriia ukrainskoho pysmenstva* [History of Ukrainian Writing] (M. K. Naienko, author of the preface). Kyiv, Ukraine: Femina. [In Ukrainian].
7. Yefremov, S. (2002). Karpenko-Karyi [Karpenko-Kary]. In S. Yefremov. *Vybrane: statti, naukovi rozvidky, monohrafii* (E. Solovei, Comp. & Ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
8. Yefremov, S. (1911). Marko Kropyvnytskyi. Na pershi rokovyny smerti [Marko Kropyvnytsky. On the first anniversary of death]. *Rada*, 81, 2. [In Ukrainian].

9. Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk (1.01.1895 – 4.02.1896). Pro dni mynuli: spohady (1876-1907)* [Diary (01.01.1895 – 02.02.1896). About Days Past: Memories (1876-1907)] (I. Hyrych, Comp. & Ed.). Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
10. Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923-1929* [Diaries, 1923-1929]. (O. I. Putro, Comp., E. S. Solovei, Ed.). Kyiv, Ukraine: Hazeta “RADA”. [In Ukrainian].
11. S. Ye. [Yefremov, S.]. (1902). Yuvilei literaturnoi diialnosti Marka Kropyvnytskoho [Anniversary of Mark Kropyvnytsky’s Literary Activity]. *Literaturno-Naukovyi Visnyk*, 17(1), 10-11. [In Ukrainian].
12. Ivanytska, S. H. (2018). *Publitsystychna spadshchyna Serhiiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets 19 st. – 1920 rik)* [Sergiy Yefremov’s journalistic legacy in the context of social transformations: historical and biographical aspects (end of 19 century – 1920)]. Kherson, Ukraine: Helvetyka. [In Ukrainian].
13. Ivanytska, S. H. (2019). Publitsystychno-personalystychna spadshchyna Serhiiia Yefremova yak istoryko-kulturnyi kapital pokolinnia “Molodoi Ukrainy” (kinets 19 st. – 1920-ti roky) [Publicistic-personalistic heritage of Sergiy Yefremov as a historical and cultural capital of the “Young Ukraine” generation (the end of 19th – 1920s)]. *Rozumovski Zustrichi*, 6, 123-134. [In Ukrainian].
14. Malinovskii, B. (2004). Mif v pervobytnoi psikhologii [Myth in primitive psychology] (V. G. Nikolaev, Trans.). In B. Malinovskii. *Izbrannoe: Dinamika kultury* [Selected: Cultural Dynamics] (L. A. Mostova, Comp.) (pp. 285-334.). Moscow, Russia: ROSSPEN. [In Russian].
15. Mangeim K. (2000). *Ocherki sotciologii znaniia: Problema pokolenii – sostiizatel’nost’ – ekonomicheskie ambitsii* [Essays on the sociology of knowledge: The problem of generations – competitiveness – economic ambitions] (E. Ia. Dodin, Trans.). Moscow, Russia: INION RAN. [In Russian].
16. Mangeim, K. (1998). Problema pokolenii [The Problem of Generations] (V. A. Plungian, & A. Iu. Urmanchieva, Trans.). *Novoe Literaturnoe Obozrenie*, 2(30), 7-47. [In Russian].
17. Smolii, V., & Yas, O. (2019). *Suspilni idealy ta uiavni proektsii ukrainskoho maibutnoho u reprezentatsii “diuuchykh” heneratsii intelektualiv 20 – pochatku 21 st.* [Social ideals and imaginary projections of the Ukrainian future in the representation of “actively operating” generations of intellectuals of 20 – beginning of 21 centuries]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
18. Khalbvaks, M. (2005). Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat’ [Collective and historical memory]. *Neprikosnovennyi Zapas*, 2(40-41). Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [In Russian].
19. Khlevniuk, D. O. (2010). Retcenzia: Bernard Gizen. Triumf i travma [Review: Bernard Giessen. Triumph and trauma]. *Sotciologicheskoe Obozrenie*, 9(2), 112–117. [In Russian].
20. Yas, O. (2020). Kontseptsii heneratsii: kulturne pokhodzhennia, mizhdys-tsyplinarni vymiry, instrumentalni mozhlyvosti ta piznavalni limity [Generation concepts: cultural background, interdisciplinary dimensions, instrumental capabilities and cognitive limits]. In *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smoliiia* [Academia. Terra Historiae. Studios in Valerii Smolii’s honor] (Vol. 2, pp. 19-41). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 09.05.2020 р.

Svetlana IVANYTSKA, Doctor of History, Head of the Department of Public Administration, Law and Social Disciplines, Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies (Zaporizhzhia, Ukraine)

Generational memory as a biographical concept: Marko Kropyvnytsky in Yefremov's publicistic texts.

The author seeks to consider the question of what is «generational memory» and what role it plays in biographical communication in methodological and specific historical aspects. The process of constructing a memorial image of actor and playwright Mark Kropyvnytsky (1840-1910) analysed on the materials of journalistic texts of Serhiy Yefremov (1876-1939). It is revealed how the generation of the 1890s perceived success stories of «people of the 1860's» and how it has fostered communication between the generations. In a comparative vein, relevant plots from Yefremov's «History of Ukrainian Writing», diaries, and monographs are covered. It is concluded that for the publicist in the Kropyvnytsky's life trajectory the most interesting was a story of the professional success of the artist.

From the materials of the study of Yefremov's journalism it becomes clear that the concept of «generation» becomes necessary, first of all, in the era of change as a means of understanding the transformation processes and extraordinary events. The author of the study is guided by the opinion of sociologist Karl Mannheim, who believed that the function of memory of generations is a «new contact» with the social and cultural heritage of social order, which «helps us to appreciate our heritage, teaches us to refuse that's no longer necessary and achieved something that not to be achieved yet». Generational memory consists of recording and reflecting on the «significant» events that the generational group itself has experienced. Indirect experiences also form the generations and preserve their integrity.

Keywords: Serhiy Yefremov, Marko Kropyvnytsky, generational memory, biographical communication, journalism.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ БІОГРАФІКИ

УДК [016:929]:087.5: 821.161.2.09

<https://doi.org/10.15407/ub.19.086>

*Олена Валентинівна БУГАЄВА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-7945-4405>*

*Наталія Петрівна МАРЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9814-0826>*

НОВІТНІ УКРАЇНСЬКІ МУЗИЧНО-БІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА

Уперше здійснено спробу систематизувати та узагальнити сучасні українські музично-біографічні видання fiction та non-fiction для дітей і юнацтва. Проаналізовано різні підходи до відбору постатей музикантів і способи переповідання їхніх життєписів для читачів різних вікових груп, а також жанрові особливості біографічних творів, відображені в сюжеті, системі образів, хронотопі, що впливає на стильові особливості текстів.

Ключові слова: музично-біографічні видання для дітей і юнацтва, книга для дітей і юнацтва, біографія музиканта для дітей і юнацтва, біографістика.

У другому десятиріччі ХХІ ст. українська історична біографіка ступає на шлях новацій і динамічних перетворень. Відбувається зміна світоглядних і методичних підходів її досліджень, де біографіка розглядається в «осучасненому» вимірі з позицій джерела соціальної ко-

мунікації та як одна з найбільш мобільних до трансформацій галузей гуманітарного знання. Її органічним сегментом віднедавна стає новий напрям наукових студій — дослідження біографічних видань для дітей і юнацтва, котрі давно утвердилися в дитячому, родинному та шкільному читанні, є постійно затребуваними на видавничому ринку та різноманітними щодо тематичних і змістовних конфігурацій. Як слушно зазначає А. А. Зелінська, «...дитяча біографістика стає дедалі поширенішою в Україні, що свідчить про вибудовування певної вікової вертикалі: біографія конкретної особистості для найменших, для школярів, для дорослих. На кожному етапі відбувається розкриття різних фактів із життя відомої людини, що мотивує читача до роздумів та наслідування» [3, с. 19].

Окремішнє місце в цьому процесі посідає музично-біографічна книга для дітей і юнацтва, котра дає змогу відкрити молодшим поколінням, на жаль, досі мало знаний на загал світ життя та діяльності славетних українських музикантів. Хоча вітчизняний музично-біографічний доробок для дітей нині нараховує лише кілька десятків праць, сам факт його існування свідчить про настання нової ери, що ввійшла у всі сфери життя українського соціуму. Філософія нашого часу потребує серед іншого від біографів музикантів постановки серйозних питань, спрямованих на соціалізацію дитини, формування її національної свідомості та громадянської позиції на прикладах яскравих і патріотичних доль обраних героїв — українських музик світової слави. Запропонований у межах даної публікації фаховий аналіз дитячої музично-біографічної книги, котру ми розглядаємо як маркер трансформації культурно-історичної пам'яті, фактично є першою спробою дослідження цієї теми у вітчизняній гуманітаристиці як історичної й теоретичної проблеми. Враховуючи специфічність матеріалу, дослідження біографічної книги для дітей, зокрема музичної, має додати нових ознак до загальної картини української біографіки з урахуванням сучасних потреб широкого громадянського соціуму.

Відразу варто зауважити, що в цій статті ми зосередимо увагу лише на виданнях, які від початку були орієнтовані саме на юного читача, не торкаючись книг т. зв. «кола дитячого читання», що містить як відповідну віку художню, пізнавальну та навчальну книгу, так і книжки, що ввійшли до кола дитячого читання з дорослої літератури чи були створені безпосередньо дітьми.

Метою нашого дослідження було віднайти та систематизувати сучасні українські музично-біографічні видання fiction та non-fiction для дітей і юнацтва, а також проаналізувати типові підходи до відбору постатей музикантів і способи переповідання їхніх життєписів для читачів-дітей різних вікових груп.

Задля цього ми скористалися методами відбору, типологічного (зіставлення, аналогія, систематизація, узагальнення), герменевтичного та наративного аналізу.

Джерельну базу дослідження становить вибірка *de visu* з репертуару книг, представлених у фондах НБУВ та НБУ для дітей на 1.03.2020 р.

На жаль, проблематика відображення життєписів українських музикантів у книзі для дітей і юнацтва нині не є предметом системних наукових досліджень, а означена лише на рівні побіжної згадки під час аналізу біографіки для дітей (дослідження Т. Качак, Н. Марченко, Л. Овдійчук, В. Кизиловой), рецензування окремих видань (В. Вздольська, Н. Марченко, Л. Овдійчук, В. Чернищенко), дискусій у громадському просторі, формування рекомендацій щодо читання тощо. Тому у своєму дослідженні ми опиратимемося на узагальнювальні праці щодо класифікації творів для дітей Т. Качак [4], біографічних видань А. Зелінської [2] та особливостей документально-біографічних творів і відмінностей історичної та біографічної прози О. Галича, котрий, зокрема, серед суттєвих ознак біографічних творів вирізняє: конкретність одиничної долі (узагальнення життєвого досвіду в одній реальній людській постаті, котра відображає усе різноманіття явищ історії); герой перебуває в центрі подій (ніхто і ніщо не може витіснити його за межі сюжету); ступінь і якість художнього вимислу та домислу обмежені прив'язкою до біографії персонажа [1, с. 278–279]. Також важливі для нас тези містять статті низки зарубіжних дослідників, зокрема Теда Кеслера (Ted Kesler) про синергію тексту та малюнка в книжках-картинках [8], Барбари Бадер (Barbara Bader) щодо особливостей зображення музик у американських біографічних книжках-картинках [6], Бена Хелмана (Ben Hellman) про зміну підходів до біографічного письма в російській книжці для дітей упродовж минулого століття [7], а також система добору персонажів-музик для мультикультурного читання, яку запропонувала Мія Венджен (Mia Wenjen) [9; 10].

До 2014 р. у біографічній прозі для дітей і юнацтва домінували здебільшого постколоніальний дискурс (традиційний пантеон, наголошення страждань героїв, їхньої ролі як «виразників» цілепокладання та типового життєвого сценарію «народу», романтизація та міфологізація персонажів тощо) та низка гендерних, ідеологічних і психолого-дидактичних стереотипів. Вітчизняні музично-біографічні видання були представлені в читанні підростаючих поколінь або численними орієнтованими на дорослого читача виданнями «Музичної України» (скажімо, випусками «Розповідей про композиторів» Л. Бас, серією «Творчі портрети українських композиторів» тощо) або російськомовними науково-популярними книжками зразка «Музыка и

музиканти» Г. Я. Левашової (1969), «Пять портретов. Повести о русских композиторах» Ф. Оржеховської (1971) тощо.

Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. біографічні відомості про вітчизняних музик, адаптовані для дітей і юні, почали з'являтися у виданнях для шкільництва, як-от: посібник для вчителя В. Горлової та М. Чабади «Кобзарі. Світова слава української пісні : Елементи народознавства на уроках української мови: 5–11 кл.» (Тернопіль, 2000) та ін. Поява музично-біографічної книги для дітей стала важливим сегментом виховної сфери. Вона дала можливість для шкільництва торкнутися складних тем історії української музичної культури крізь призму життєписів конкретних імен, постатей, осіб. Такий підхід виявився найбільш доступним і ефективним із позицій вироблення у юнацтва адекватних оцінок щодо місця та ролі того чи іншого митця в системі національної культури певного історичного часу. Зримі й живі образи, олюднені картини історії музично обдарованої української нації, показ конкретного музиканта як унікальної особистості в багатомірності його професійних і творчих комунікацій — усе це стає запорукою створення в майбутньому в дитини фундаменту гуманітарних знань і певної фахової ерудиції. Тому навіть елементарне знання дітьми імен видатних українських музикантів, поряд із всесвітньо відомими зарубіжними, має велике значення, особливо якщо воно емоційно забарвлене та підкріплене почуттям гордості за свою націю та славетних представників українства. Відтак упродовж наступного десятиліття музично-біографічні видання для дітей і юнацтва з'явилися в сегменті вітчизняної довідкової та енциклопедичної книги, скажімо: дитяча енциклопедія «Музика: історія музики. Музична абетка. Музичні жанри...», упорядкована М. О. Володарською та Є. С. Каневським (Харків, 2007); довідник школяра «Зарубіжні композитори», упорядкований В. Островським (Тернопіль, 2009) та ін.

Тоді само з'являються й різножанрові видання як fiction, так і non-fiction, зокрема: збірки, присвячені одній постаті («Дівчина з легенди. Маруся Чурай» (Київ, 2005)) чи низці персонажів («Дарунки долі — Муза і Любов : [історії кохання видатних особистостей України]» Н. Топської (Донецьк, 2008)), мистецькі видання для наймолодших («Маленькі історії про великих композиторів XVIII–XX ст.» Н. Корлюк (Київ, 1999), казка про найпершого зрячого кобзаря «Всетерпелюк» В. Рабєнчука (Вінниця, 2010)) тощо.

Видання тематичних біографічних збірок й книжкових серій про митців стало одним з пріоритетних у галузі дитячої біографіки, адже ця література формує сталий інтерес до людини певної професії та закладає основу системних знань із різних сфер людської діяльності.

Зокрема, збірка Н. Топської «Дарунки долі — Муза і Любов : [історії кохання видатних особистостей України]», завдяки своїй темі, стала однією з найбільш захопливих. На сайті, присвяченому літературній творчості авторки, розміщено напрочуд сутнісний відгук: «Ми всі так звикли, що біографії... — це пара чисел через тире та кілька назв ключових творів. Між тим, письменники (як і всі митці, зокрема музиканти. — *О. Б., Н. М.*) — насамперед люди, у житті яких теж були успіхи й невдачі, хвилі тріумфу й миті розчарувань. А ще — кохання. Як свідчить ця книга, кохання у класиків здебільшого нерозділене. Мені здається, саме у творчості вони шукали порятунку... висловлювали все неказане, з глибин душі дістаючи дивовижні образи» (URL: <https://www.livelib.ru/author/959157-nelli-topska>).

Варто зауважити, що Н. Топська, обравши тему історій кохання видатних особистостей України як таку, що захочує юнь до біографічного читання, у подальшому розвинула збірку в серію біографічних повістей, коло музичних персонажів котрих визначене іменами славетних співачок і акторок із яскравими та непростими життєвими та сердечними колізіями — Марусі Чурай, Оксани Петрусенко, Соломії Крушельницької, композитора Миколи Лисенка. Їхні біографії, що висвітлюють «шляхи служіння її величності Музиці», є органічним сегментом створеного у збірці колективного портрета найвідоміших українських митців, серед яких майстри сцени, театральні та громадські діячі — Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий, Марко Кропивницький та інші.

Подією у вітчизняній біографіці для дітей і юнацтва стала поява і донині найчисленнішої та найбільш поширеної в Україні ¹ серії «Життя видатних дітей», започаткованої 2007 р. київським видавництвом «Грані-Т» у формі авторських збірок художніх інтерпретацій окремих епізодів із дитинства відомих людей. Авторами ставали відомі в Україні письменники, серед п'ятірки вільно обраних ними персонажів мав бути хоча б один українець. Спільним було дизайнерське оформлення серії та спосіб структурування відомостей у межах окремого тому.

У серії відображено дитинство 164 персон із 33 країн, які жили та діяли, починаючи з XI ст. й до сьогодні, 70 із них — українці, ще п'ять — вихідці з України. Про музик серед інших постатей написали: А. Надемлінський — про *Антоніо Страдіварі* та *Леоніда Утьосова*, А. Птіцин — про *Фріца Крейслера*, І. Роздобудько — про *Вольфі Моцарта* (Київ, 2007), В. Воскобойніков — про *Джона Ленона*, Л. Денисенко — про *Ігора Стравінського*, Н. Загорська — про *Марію*

¹ Книжки серії були перевидані київським видавництвом «Антологія» у 2016 р.

Каллас, К. Лебедеєва про Девіда Боуї, І. Хомин про Нікколо Паганіні та Соломію Крушельницьку, О. і Н. Шевченки — про Грицька Чубая, Фредді Мерк'юрі та Джеймса Пола Маккартні (Київ, 2008), Є. Анфімова про Михайла Глінку та Модеста Мусоргського, А. Багряна про Марію Заньковецьку (Київ, 2009), Л. Воронина про Фридеріка Шопена (Київ, 2010). Отже, йдеться про 17 постатей, серед яких лише четверо (М. Заньковецька, С. Крушельницька, І. Стравинський, Гр. Чубай) позиціонуються як українці, а Л. Утьосов — як прямо причетний до України.

Музики зображуються як такі, що завдяки правильному підходу до своїх можливостей і праці змогли стати знайомими та впливовими особами. Або ж наголошується їхній суто людський чин, скажімо, здатність відстояти свої гендерні чи громадянські права. Останнє найбільш яскраво виражено в оповідях про українських музик (М. Заньковецька, Гр. Чубай). Поряд із тим автори наголошують їхню залученість у світовий культурний поступ, «всесвітню славу» (С. Крушельницька, І. Стравинський).

Аналізуючи художні особливості біографічних оповідань серії (зокрема, зображення долі Ф. Шопена Л. Ворониною), Л. Овдійчук указує на риси, що ріднять їх із біографічною повістю: «епічна розповідь, кілька епізодів із життя (відповідно до обсягу), реальні та історичні дійові особи, описи: портрет, інтер'єр, пейзаж (в оповіданні їх значно менше з огляду на обсяг)» [5, с. 160], а також наголошує, що «художні біографічні оповідання мають ознаки документалістики та малих епічних творів, а також особливості у виборі засобів, методів зображення й авторської позиції» [5 с. 161]. Дослідниця зазначає, що сюжет зазвичай рухають ключові епізоди біографії (раннє усвідомлення свого покликання, зустріч із учителем музики Войчехом Живним тощо), а зображення часопростору розкриває складнощі реалій буття (Шопен був змушений покинути вітчизну, оскільки вона була окупована ворогом) і водночас ознайомлює з малою батьківщиною героя та місцем, куди він переїжджає задля досягнення своєї мрії (Париж).

Варто визнати, що поширення в нашій країні жанру біографії для дітей (зокрема, музичної) стало важливим стратегічним кроком на шляху відпрацювання різних методик дослідження української біографіки як цілісного гуманітарного явища. Проте не менш суттєвим нині є розв'язання тактичних питань, що постають перед авторами біографій та їх дослідниками і лежать у практичній площині. Йдеться про конкретику вироблення різноманітних змістових, жанрових, тематично-структурних моделей дитячої біографічної книги, котра презентує себе здебільшого як література fiction, про творчий авторський

підхід у їх застосуванні та варіативність біографічного опису. Чи не найголовнішу роль, залежно від вікової групи, відведено в такій книзі слову, мові та ілюстративному матеріалу, дуже щільно змістовно пов'язаних із біографією того чи іншого персонажа. Утім, кожний із перелічених елементів ґрунтується на індивідуальному авторському баченні і потребує особливої уваги у визначенні смислових акцентів тієї чи іншої біографії.

Інтерес до біографіки в Україні, зокрема в колі дитячого та юнацького читання, різко зростає після переломних для самоідентифікації українського суспільства подій 2014 р., що створили принципово інший, порівняно з попереднім, вітчизняний гуманістичний дискурс і кардинально змінили форми та способи письма для дітей. Відтак інституціоналізація вітчизняної музично-біографічної книги для дітей і юнацтва стає можливою внаслідок загальної переоцінки цінностей у системі гуманітарної культури (щодо ставлення до Людини), котра здійснилася і так чи інакше вкоренилася в соціальну й вікову ієрархічну вертикаль українського суспільства. Що ж до появи й поширення в українській літературі для дітей жанру біографії музикантів, то цей процес, з огляду на день сьогоднішній, є закономірним, адже в ньому задіяні ті самі механізми, що призвели до популярності в нашій країні біографічної, життєписної, мемуарної продукції про різних музикантів — виконавців, педагогів, дослідників, просвітян, громадських діячів минулого і сучасності — тих, хто жив та працював і в Україні, і поза її межами. Значну роль у цьому процесі відіграло також постмодерне мислення, для якого визначальним є імператив реінтерпретації. Зразком подібного перепрочитання в буквальному сенсі (герої-школярі шукають правдивий образ достойника з минулого, опираючись на різні джерела) стала серія «12 балів. Історія України» київського видавництва «Зелений Пес», у якій серед іншого була видана книжка Г. Ручай «Маруся Чурай і я: оповідання про життя Марусі Чурай» (Київ, 2016).

Одним із перших видавничих проєктів, де поряд із лінійним (але доволі вичерпним, із цікавим документальним наповненням) викладом біографії містять якісні фотоматеріали, тексти, реалістичні зображення, котрі зручно використовувати в роботі з дітьми, стала серія «Апріорі — дітям», започаткована 2009 р. львівським видавництвом «Апріорі», задля залучення молодших школярів до вивчення біографій і творів визначних митців, зокрема й музикантів (скажімо, «Марія Людкевич — дітям» (Львів, 2016)). Книжки серії втілюють собою краще з традиційного біографічного дискурсу минулого століття, зберігаючи водночас і горезвісний панегіричний підхід у біографічному наративі та добір документального масиву.

В іншому біографічному форматі 2018 р. видано ілюстровану книгу «Це зробила вона»², що вийшла в межах літературного проекту для дітей і підлітків. Книжка-картинка, що складається з 50 розворотів книги (біографії та ілюстрації), розповідає про п'ятдесят найпомітніших жінок України. Суть цієї біографічної книги сформулював один із ідеологів проекту І. Стронговський: «Найцінніше, що ця книжка затребувана, що українське суспільство цікавиться видатними його представницями, і для багатьох ми позакривали деякі „білі плями”». До цих „багатьох” я відношу і себе, і, часом, авторів двотомника. Роль жінок в українській історії не обмежується письменницями і художницями, то ж нам із нашими дітьми є на кого орієнтуватися в будь-якій професії. Щодо того, що цей проект твориться найчисленнішим колективом за всю історію української дитячої літератури, то є в цьому якась історична справедливість» (URL: <https://womo.ua/womo-knigatse-tezh-zrobila-vona/>).

У панорамі історичних персонажів представлено імена як видатних, так і популярних діячів сфери науки, мистецтва, культури, політичного життя України від минулого до сьогодення — Анни Ярославни, Роксолани, Софії Русової, Олени Курило, Лесі Українки, Наталії Кобринської, Надії Пучківської, Алли Горської, Варвари Акулової та ін. У цьому ряду також висвітлено біографії трьох українських співачок світового рівня — Квітки Цісик (Ю. Кропив'янська — авт. тексту, О. Бардєєва — іл.), Марії Литвиненко-Вольгемут (І. Андрусак — авт. тексту, І. Панаріна — іл.) і Марії Сокіл (Я. Сотник — авт. тексту, М. Сокіл — іл.). В історії української музики, оперного і камерного виконавства ці вокальні імена посідають достойне місце. Надзвичайний музичний талант співачок, їхня висока професійна майстерність, наполегливість і працездатність, а також невтомна любов до української музики та народної пісні — ці риси допомогли у визначенні шляхів у їхньому поступі до тріумфального сценічного успіху, а насичені подіями людські долі органічно вписалися в галерею біографічних портретів славетних жінок України.

Одні з перших за доби Незалежності художньо-документальні видання музично-біографічної книги для дітей належать талановитій українській авторці Неллі Топській. Нині її музично-біографічний доробок складається з дев'яти повістей-життєписів, присвячених найвідомішим українським митцям і мисткиням минулого, — ком-

² 2019 р. було видано другий том «Це також зробила вона», у якому представлено нові імена українських жінок, які зробили внесок у різних сферах культурного, суспільного, політичного життя країни. У виданні розширено спектр технік ілюстрацій, додано зображення скульптур, мозаїк, витворів із художнього скла, пластиліну, а також витинанок і різних колажів.

позиторам Д. Бортнянському (Київ, 2016), М. Березовському (Київ, 2018), А. Веделю (Київ, 2018), М. Лисенку (Донецьк, 2008), М. Леонтовичу (Київ, 2016), К. Стеценку (Київ, 2020), народній співачці Марусі Чурай (Київ, 2016), оперним — О. Петрусенко (Київ, 2008) і С. Крушельницькій (Донецьк, 2008; Київ, 2020). Деякі з її творів нещодавно отримали друге життя в гарно проілюстрованих перевиданнях.

Ідея створення музичної біографії для дітей та юнацтва реалізувалася в межах новостворених арт- і культ-літературних проектів у форматі тематичних книжкових серій про діячів українського мистецтва, орієнтованих на сучасних підлітків³. Характерною рисою орієнтованих на підлітків біографій про музикантів є поєднання двох різних жанрових принципів викладення їх змісту і форми: використання фактів життєдіяльності та документальної бази біографії у творах Н. Топської пов'язані з тяжінням авторки до художньої образності викладу, вишуканості мови й уваги до слова, «вільних» інтерпретацій окремих подій. Письменниця щедро використовує різні фотодокументи, зокрема й приватних архівів, пейзажні малюнки, художні портрети й жанрово-побутові композиції українських (іноді зарубіжних) художників, що посилюють і поглиблюють емоційне тло, на основі чого відбувається сприйняття дитиною неповторного мистецького образу. І це закономірно, бо дивовижна краса української природи постійно надихала до життя і творчості представників мистецького середовища, передусім композиторів. Сторінки своїх книг-біографій про музикантів Н. Топська оздоблює малюнками відомих і малознаних тогочасних майстрів пензля, серед них роботи М. Бурачека, О. Кульчицької, І. Труша, І. Їжакевича, О. Новаківського, К. Трутовського, П. Левченка, С. Світославського, М. Біласа, А. Жерделі, А. Ланге, С. Тодоса та багатьох інших. Через ілюстрування тексту (тут і зображення будівель, архітектурних споруд, міських ландшафтів, і улюблених містечок, вуличок, куточків природи, побутових сцен), автор намагається «пробудити» емоцію читача, занурити його у внутрішній стан персонажа та «почуття» музики душі.

Взагалі ілюстрації в книжках Н. Топської виконують своєрідну функцію емоційного «провідника». Спосіб візуалізації тексту, що (замість музики) ніби додає йому необхідного «звучання» і настрою, дає змогу тримати дитину в зоні постійної уваги. Будь-яка розмова про музиканта, біографічна зокрема, завжди справа непроста, адже митець реалізує себе в житті через свою Музику, котру юний читач, на

³ Автор адресує книгу дітям середнього і старшого шкільного віку, а також усім, хто цікавиться українською музичною культурою.

жаль, може, ніколи не чув. Натомість в ідеалі деякі твори композиторів було б важливо вміти ідентифікувати на слух. Із цією метою, що, правда, для фахових спеціалістів і дорослих любителів музики в нашій країні вже існує практика видання книжок, укомплектованих CD⁴, що нині є актуальною як ніколи і потребує впровадження цієї практики в галузь музичної біографіки для дітей.

Серія Н. Топської «Золота доба української музики» є ще однією спробою реконструювання «непростих» біографій визнаних у світі геніальних творців духовної музики, розкриття їх надзвичайної людської суті як справжніх велетнів духу — Д. Бортнянського, композиторів трагічної долі М. Березовського та А. Веделя. Натомість її серія «Видатні діячі української культури» в іншому ракурсі репрезентує життєписи відомих історичних персонажів, вимальовуючи колективний портрет українських митців ХІХ — першої половини ХХ ст. із числа письменників, художників і музикантів. Таким чином авторка домагається концентрації уваги навколо індивідуальності кожного з митців окремо, але водночас у контенті макросвіту української культури, де біографії героїв існують у переплетенні їхніх доль, нерозривності професійних, дружніх і родинних стосунків. Яскравим прикладом стає біографія видатної оперної та концертної співачки світової слави С. Крушельницької, для якої доленосне значення мали стосунки з письменниками І. Франком, В. Стефаником, М. Павликом, художником І. Трушем. Епіграф, що випереджає знайомство з персонажами серії «видатних особистостей», є ідейним ключем авторської інтерпретації кожної біографії, і водночас — сприйняття її читачем. Свій, неповторний вислів якнайкраще характеризує індивідуальність митця: для С. Крушельницької це — «Я своє серце лікую головою», а для К. Стеценка — «Я слухатимуся свого розуму і серця».

Чудові мотивуючі оповіді про С. Крушельницьку та ще Квітку Цісик містять краще на сьогодні за якістю текстів і добром персонажів серед біографічних довідкових видань для дітей «Дивовижні особистості, які змінили ХХ століття: 20 дивовижних дівчат, які змінили ХХ століття. 20 дивовижних хлопців, які змінили ХХ століття» київського видавництва ІРІО (2020). Чіткою орієнтацією на західноєвропейські зразки біографічної прози та відповідні моделі поширення біографічного читання позначені й широко знані біографічні дитячі серії цього видавництва «Видатні особистості. Біографічні нариси для дітей» і «Видатні українці. Люди, які творили

⁴ Йдеться про кн.: Сильвестров В. Дочекається музики. Лекції-бесіди: за матеріалами зустрічей, організованих Сергієм Пілютиковим (Київ, 2011). Це одне з перших книжкових видань із музичної біографіки, укомплектованих компакт-дисками музичних творів.

історію». Кожна книжка містить художні оповіді про дитинство, мрії, життєвий шлях і досягнення окремого персонажа та яскраві сучасні ілюстрації, котрі додають читанню смаку. Добір персонажів орієнтований на максимальну «впізнаваність» кожної постаті сучасним читачем, її «присутність» у медійному просторі. Тому єдиним життєписом музиканта в серії є на сьогодні розповідь І. Панасова про знакову і зіркову водночас постать Кузьми Скрябіна (Київ, 2019).

Такий підхід до формування кола персонажів біографічної серії і окремих видань поширений у світі, бо комерціалізація книговидавництва формує «масовість сприйняття». Насамперед популярні книги-бестселери, в основі яких — культовий герой певного покоління чи популярні сучасники. Тому життєписи музикантів у західній книзі для дітей і юні є швидше мотивуючою та розвивальною літературою, ніж традиційною-біографічною. Зокрема, популярна серія настільних книжок-білінгв (англійська-іспанська) «A Lil' Libros Bilingual Biography», вигадана Петті Родрігес та Аріаною Стейн, не лише стисло оповідає про шлях до успіху знаних співаків, скажімо Селени (Selena. L.A., 2018), а й розвиває білінгварне мовлення. Одна з найбільших дитячих біографічних серій, у якій чимало місця відведено музикантам, «Who Was ...?» ознайомлює з життєписами «класиків», яких слід «впізнавати», — байдуже, йдеться про Моцарта, Бетховена чи «Бітлз». У книжках чорно-білі ілюстрації та стислі оповідки з життя персонажа, є бібліографія та дати життя. Також долі музик — Девіда Боуї, Доллі Партон (2019) та інших — широко представлені в знаній мотивуючій біографічній серії для дітей «Little People, BIG DREAMS», куди входять настільні книжки для читання вголос малюкам, а також книжки-картинки для початкового самостійного читання. Також серія містить подарункові набори, що дають змогу колекціонувати книги за темами (зокрема, й «музики»). До наборів входять паперові ляльки, навчальні картки, ігри тощо. Поширені також видання, присвячені виконавцям окремих музичних напрямів (наприклад, «The Story of Country Board book» (2020) про кантрі), автобіографії музикантів (скажімо, «Trombone Shorty Hardcover» (2015) Троя Ендрюса (Troy Andrews), проілюстрована визнаним майстром Брайаном Коллієром (Bryan Collier)), різноманітні «офіційні біографії» популярних серед підлітків музичних гуртів, де зазвичай уміщують малознані світлини, оповіді із закулісного життя тощо (як-от «Why Don't We: In the Lime-light Hardcover» (2018)), а також серії, розраховані на прихильників визнаних музикантів сучасності (наприклад, життєписи «Star Biographies» (оповіді про Джастіна Бібера та ін.)), розмальовки «Coloring Book: Colouring Picture Book For One and Only Fans» (різноманітні сюжетні зображення Леді Гага та інших) [9; 10].

Ведучи мову про музично-біографічні видання для дітей в Україні та популяризацію відповідного читання, не можна оминати увагою значну роботу дитячих бібліотек країни, зокрема щодо підготовки розмаїтих за жанрами рекомендаційних покажчиків, присвячених музикантам. Серед них *бібліографічні дослідження* (як-от «Чайковський у Харкові» (ОКЗ «Харківська обл. б-ка для дітей», 2016)), *сценарії літературних заходів* (скажімо, «Жайворонок буковинського краю: до 180-річчя від дня народж. С. Воробкевича (1836–1903)» (Чернівецька ОБД, 2016)), *мандрівки у світ дитинства* (наприклад, «Білий птах Буковини: до 75-річчя від дня народж. І. Миколайчука» (Чернівецька ОБД, 2016)) тощо. Окремо слід відзначити ґрунтовні ювілейні інформаційні бібліографічні списки для організаторів дитячого читання, укладені фахівцями Національної бібліотеки України для дітей («Лірично-сонячне світло в музиці» до 90-річчя від дня народження І. Шамо (Київ, 2014), «Я народився разом із весною, щоб все живе будить від сну...» до 85-річчя від дня народження О. Білаша (Київ, 2016), «Український ювелір хорової музики» до 140-річчя від дня народження М. Леонтовича (Київ, 2017), «Соломія Крушельницька — зірка оперної сцени» до 145-річчя від дня народження (Київ, 2017), «Гордість української музики» до 130-річчя від дня народження Л. Ревуцького (Київ, 2018), «Водограй таланту Володимира Івасюка» до 70-річчя від дня народження (Київ, 2019)).

Підсумовуючи, маємо визнати, що навіть побіжний огляд музично-біографічних видань для дітей і юні в Україні засвідчує значні зрушення, що сталися й продовжують відбуватися у свідомості української спільноти, котра нині переживає один із найскладніших, можливо, визначальний цивілізаційний злам у власній самоідентифікації. Поступово звичними в дитячому біографічному читанні стають раніше відсутні в ньому мотивуючі оповіді про сучасних кумирів молоді (такі як Кузьма Скрябін) і представників українства, які зреалізували себе за межами країни та є всесвітньо знайомими (Роксолана, Квітка Цісик та інші), гендерно акцентовані видання, книжки-картинки тощо.

Водночас виховний контент дослідження дав змогу означити ракурс взаємодії між вітчизняними літераторами-біографістами та дослідниками, розставити акценти їх окремих «виробничих» функцій і комунікацій. Незважаючи на існуючу між ними близькість поглядів, певні відмінності в підходах очевидні. Творчим наративом видається нині позиція дитячих письменників, котрі порушують у своїх працях гуманітарно-філософські проблеми: закріплення попиту на біографічну літературу в дітей і молоді, виховання потреби цінувати чужий і розвивати свій талант, орієнтуючись на високі професійні стандарти

та унікальний творчий дар того чи того митця. Піднята авторами висока планка змістової якості нерозривно поєднана з їхнім умінням правильно знаходити форму біографічної оповіді, відтак — майстерно подавати (виписувати) образ, створюючи «свого» персонажа, знаходячи в прообразі щось таке незвичайне, що зможе зацікавити, «зачепити» юних читачів.

Дослідник, натомість, вивчаючи «зовнішні» та «внутрішні» чинники і закономірності тих самих процесів, але вже з позицій їх механіки, інструментарію, комунікації тощо, орієнтується на очевидну цінність цієї практики для тих, хто цікавиться технікою письма в жанрі біографії для дітей різного віку, оскільки градація підходів тут є дуже відчутною. На сучасному етапі розвитку дитячої музично-біографічної літератури, котрий можна кваліфікувати як етап закладання її основ, багато різних питань потрапляють до уваги дослідників, що надалі можуть поступово знецінитися. Але нині навіть перманентне відстеження окремих музично-біографічних праць і фактичних даних про авторів з метою відтворення географії, хронології їх створення та видання дає змогу оцінити масштаб інтелектуальної власності, накопичений у цій галузі в динаміці гуманітарних трансформацій країни.

1. Галич О. А. Fiction і non Fiction в літературі: проблеми теорії та історії : монографія / О. А. Галич. – Луганськ : СПД Резніков В. С., 2013. – 368 с.
2. Зелінська А. А. Типологічна класифікація біографічних видань / А. А. Зелінська // Вісник Книжкової палати. – 2018. – № 1. – С. 25–29.
3. Зелінська А. А. Українська біографічна книга non-фікшн у розрізі проблемного підходу / А. А. Зелінська // Вісник Книжкової палати. – 2018. – № 7. – С. 15–21.
4. Качак Т. Тенденції розвитку української прози для дітей та юнацтва початку ХХІ ст. : моногр. / Тетяна Качак. – Київ : Академвидав, 2018. – 317 с.
5. Овдійчук Л. Жанрово-стильові особливості сучасної біографічної прози для дітей / Лілія Овдійчук // Питання літературознавства. – Чернівці, 2014. – Вип. 90. – С. 156–169. <https://doi.org/10.31861/pytlit2014.90.156>
6. Bader V. Persons of Interest: The Untold Rewards of Picture Book Biographies / Barbara Bader // The Horn Book Magazine. – 2013. – Vol. 89. – Is. 5. – P. 11–18.
7. Hellman B. Fairy Tales and True Stories: The History of Russian Literature for Children and Young People (1574–2010) / Ben Hellman. – Leiden ; Boston : Brill, 2013. – 588 p. <https://doi.org/10.1163/9789004256385>
8. Kesler T. Evoking the World of Poetic Nonfiction Picture Books / Ted Kesler // Children's Literature in Education. – 2012. – Vol. 43. – Is. 4. – P. 338–354. <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9173-4>
9. Wenjen M. Celebrating Musicians in Picture Books / Mia Wenjen // Pragmatic Mom. – 2018, October 15. – Access mode: <https://www.pragmatic-mom.com/2018/10/celebrating-musicians-in-picture-books/> – Title from screen. – (Date of access: 2019, June 28).

10. Wenjen M. African-American Female Musicians Picture Books / Mia Wenjen // *Pragmatic Mom*. – 2016, March 11. – Access mode: <https://www.pragmaticmom.com/2016/03/african-american-musical-pioneers/> – Title from screen. – (Date of access: 2019, June 28).

REFERENCES

1. Halych, O. A. (2013). *Fiction i non Fiction v literaturi: problemy teorii ta istorii* [Fiction and non Fiction in literature: problems of theory and history]. Lugansk, Ukraine: SPD Rieznikov V. S. [In Ukrainian].
2. Zelinska, A. A. (2018). Typolohichna klasyfikatsiia biohrafichnykh vydan [Typological classification of biographical publications]. *Visnyk Knyzhkovoï Palaty, 1*, 25-29. [In Ukrainian].
3. Zelinska, A. A. (2018). Ukrainska biohrafichna knyha non-fikshn u rozrizi problemnoho pidkhodu [Ukrainian biographical non-fiction book in terms of problem approach]. *Visnyk Knyzhkovoï Palaty, 7*, 15-21. [In Ukrainian].
4. Kachak, T. (2018). *Tendentsii rozvytku ukrainskoi prozy dlia ditei ta yunatstva pochatku 21 st.* [Trends in the development of Ukrainian prose for children and adolescents beginning of the 21 century]. Kyiv, Ukraine: Akademvydav. [In Ukrainian].
5. Ovdiihuk, L. (2014). Zhanrovo-stylovi osoblyvosti suchasnoi biohrafichnoi prozy dlia ditei [Genre and Stylistic Specifics of the Modern Biographic Prose for Children]. In *Pytannia literaturoznavstva* (Vol. 90, pp. 156-169). <https://doi.org/10.31861/pytlit2014.90.156> [In Ukrainian].
6. Bader, B. (2013). Persons of Interest: The Untold Rewards of Picture Book Biographies. *The Horn Book Magazine, 89*(5), 11-18. [In English].
7. Hellman, B. (2013). *Fairy Tales and True Stories: The History of Russian Literature for Children and Young People (1574–2010)*. Leiden, Netherlands: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004256385> [In English].
8. Kesler, T. (2012). Evoking the World of Poetic Nonfiction Picture Books. *Children's Literature in Education, 43*(4), 338-354. <https://doi.org/10.1007/s10583-012-9173-4> [In English].
9. Wenjen, M. (2018, October 15). Celebrating Musicians in Picture Books. In *Pragmatic Mom*. Retrieved from <https://www.pragmaticmom.com/2018/10/celebrating-musicians-in-picture-books/> [In English].
10. Wenjen, M. (2016, March 11). African-American Female Musicians in Picture Books. In *Pragmatic Mom*. Retrieved from <https://www.pragmaticmom.com/2016/03/african-american-musical-pioneers/> [In English].

Стаття надійшла 31.05.2020 р.

Olena BUGAËVA, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Nataliia MARCHENKO, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

The latest Ukrainian biographical publications for children and youth about musicians.

For the first time an attempt was made to systematize and generalize modern Ukrainian musical and biographical editions of fiction and non-fiction for children and youth and to analyze typical approaches to the selection of musicians and

ways of retelling their biographies for readers-children of different ages. Biographical works for children and youth about Ukrainian musicians by N. Topska, as well as publications about domestic musicians in the book series “Life of outstanding children”, “12 points. History of Ukraine” “A priori - for children”, “Outstanding Ukrainians. People who made history” and the collections “She Did It” and “Amazing Personalities That Changed the 20th Century: 20 Amazing Girls That Changed the 20th Century. 20 Amazing Guys That Changed the 20th Century” are considered.

The issue of reflecting the biographies of Ukrainian musicians in a books for children and youth is not the subject of systematic research today, but exists as isolated mentions in the context of general biographical studies of books for children and biographic discussions and reviews of individual publications.

It was found that after the dramatic events of 2014, children’s biographical publications were supplemented by motivational stories about modern idols of youth (for example, Kuzma Scriabin), Ukrainians of the diaspora who realized themselves outside the country (Kvitka Tsisyk), as well as gender publications, picture books and so on.

The genre features of biographical works, reflected in the plot, system of images, chronotope, stylistic features of texts are determined. The important role of musical and pictorial illustration in revealing to children the individual peculiarities of musicians’ perception of the world is pointed out. The specific features of documentary literature in biographical stories for children are traced, as well as the peculiarities in the choice of means, methods of drawing and the author’s position.

Key words: music and biographical publications for children and youth, book for children and youth, biography of a musician for children and youth, biography.

УДК 007:304:001+82-94+050
<https://doi.org/10.15407/ub.19.101>

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
заввідділом Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8811-6627>*

ВИДАВНИЧІ СЕРІЇ УКРАЇНСЬКИХ МЕМУАРІВ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Проаналізовано місце та роль мемуарів як унікального ресурсу в системі соціальних комунікацій, особливістю якого є здатність зберігати та передавати інформацію про минулі події, узагальнюючи індивідуальний досвід автора. Мемуари розглядаються в різноманітних видах комунікації, зокрема міжособистісній, сімейній, міжпоколіннєвій, фаховій. Зазначено комунікаційну важливість мемуарів, їх здатність впливати на формування особистості, індивідуальної та колективної історичної пам'яті, надавати імпульс для самореалізації та саморозвитку через засвоєння досвіду Іншого.

Ключові слова: мемуари, спогади, соціальні комунікації, видавничі серії українських мемуарів.

Однією з визначальних проблем сучасного вітчизняного гуманітарного розвитку є питання комунікації (від лат. *communicatio* — повідомлення, передача) у всіх її проявах¹, що є предметом вивчення різних наук — соціології, психології, політології, історії та ін. У центрі уваги дослідження — мемуари як один із засобів соціальної комунікації (англ. — *social communication*). Соціальну комунікацію розглядаємо як «обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами цілісними знаковими повідомленнями, у яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо, обумовлений цілим рядом соціально значимих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві» [11, с. 19] та «універсальний соціокультурний механізм, орієнтований на взаємодію соціальних суб'єктів, на відтворення і динаміку соціокультур-

¹ Розрізняють автокомунікацію, міжособистісну, сімейну, міжпоколіннєву, масову (ЗМІ), фахову (наукову, мистецьку тощо) та ін.

них норм і зразків такої взаємодії» [5, с. 145]. Особливе місце мемуарів у системі соціальних комунікацій, перш за все таких її видів, як автокомунікації, міжособистісної, сімейної, міжпоколіннєвої, фахової (наукової, мистецької тощо), обумовлено їх специфічною соціальною функцією — здатністю зберігати та передавати інформацію про минулі події, узагальнювати індивідуальний досвід.

Сталий інтерес наукового середовища до проблеми комунікації розпочався ще із середини 50-х рр. ХХ ст. Зокрема, в контексті засобів масової комунікації моделі соціальної комунікації описували Г. Лассауел (англ. — Harold Dwight Lasswell), Т. Ньюкомб (англ. — Theodore Mead Newcomb), М. Фуко (фр. — Paul-Michel Foucault), П. Лазарсфельд (нім. — Paul Lazarsfeld), Н. Вінер (англ. — Norbert Wiener) [3], Р. Барт (фр. — Roland Barthes), М. Маклюен (англ. — Herbert Marshall McLuhan) та ін. На пострадянському просторі різні аспекти цієї проблематики висвітлені в публікаціях Т. Адамьянц, Т. Дрідзе, В. Різуна, Г. Почепцова, Р. Войтович, А. Колодія, А. Бойко та ін. Водночас аналіз праць про українські мемуари свідчить про відсутність ґрунтовних досліджень проблем комунікаційного складника мемуарів у межах вітчизняного історичного дискурсу, крім небагатьох публікацій. Зокрема, автором було проаналізовано інформаційно-комунікаційний потенціал мемуарів як складової частини ресурсів провідних бібліотек світу [8], розглянуто мемуари як унікальний контентний ресурс бібліотечного краєзнавства, який сприятиме становленню громадянського суспільства та залученню всіх потенційних його членів у розбудову української європейської держави [9].

Для початку розглянемо основні моделі соціальних комунікацій, щоб з'ясувати в них місце мемуарної літератури. Поміж багатьох існуючих виділимо найбільш популярні, у які, на нашу думку, вписуються мемуари як елемент/засіб соціальної комунікації. Автором однієї з перших теорій комунікації та класичної її моделі (лінійної) є американський політолог і соціолог Г. Д. Лассауел. В основі його моделі лежить послідовна (графічно — лінійна) інформація: «Хто говорить. — Що повідомляє? — Кому? — Яким каналом? — З яким ефектом?» [16]. Інший американський соціолог та психолог Теодор Ньюкомб запропонував інтеракціоністську² модель соціальної комунікації, яка базувалася на розгляді аудиторії не лише як об'єкта впливу, а як рівноправного суб'єкта комунікації (графічно — трикутник) «відправник—одержувач—згода між ними» [17]. Однак нині ці підходи, сформовані в середині ХХ ст., що не виключали моменти

² Інтеракціонізм (від англ. interaction — «взаємодія») — методологічний підхід, що поєднує кілька різних напрямків у суспільних науках.

впливу (в інтересах держави чи бізнесу) в процесі комунікації, уже не можуть задовольнити дослідників соціальних процесів та дати адекватні відповіді на сучасні виклики, зокрема, в них відсутні механізми підрахунку соціального контексту, особливостей «простору-часу», де відбувається спілкування, тощо [1, с. 13]. Відповіддю на ці питання стала діалогічна модель соціальної комунікації³, розроблена Т. Дрідзе⁴, яка розглядає її як текстову діяльність. Основою цієї моделі є «...ефект діалогу як смислового контакту, заснованого на здібності і прагненні суб'єктів до адекватного тлумачення комунікаційних намірів партнерів по спілкуванню» [5, с. 147], що виключає будь-які форми впливу, оскільки орієнтується на взаєморозуміння. Сам процес спілкування (комунікація, діалог)⁵ розглядається Т. Дрідзе як «...мотивована та цілеспрямована текстова діяльність, здійснювана людьми в контексті проблемних життєвих ситуацій, що перебувають біля витоків будь-яких соціально значимих процесів» [5, с. 145].

Для розуміння комунікаційного потенціалу мемуарів важливим бачиться визначення складників комунікаційного процесу. У класичному розумінні це комунікант, тобто відправник повідомлення; комунікат (інформація, повідомлення, документ, текст) — сполучення символів, знаків, значень (їх кодування-декодування), що передаються між суб'єктами комунікації; реципієнт — одержувач повідомлення; зворотний зв'язок — наявність (або відсутність) реакції на повідомлення [12, с. 12]. У нас комунікантом постає автор мемуарів, комунікатом — самі мемуари (текст), реципієнтом — читач. Зворотний зв'язок, у нашому випадку, ми можемо лише прогнозувати, тому що для науково обґрунтованих висновків потрібно провести авторитетне соціологічне дослідження.

Мемуарна творчість найбільше вписується в модель діалогового спілкування як засобу соціальної комунікації автора мемуарів та його потенційного читача. Важливим моментом у цьому діалозі є поняття комунікативної інтенції⁶ як рівнодіючої мотиву і цілі (точніше — бажаного результату) діяльності, спілкування і взаємодії людей із навколишнім світом [6, с. 11] або «як втілення інтенції (наміру, волі,

³ Інша назва — семіосоціопсихологічна модель.

⁴ Дрідзе Тамара Моїсеївна (1930–2000) — російський соціолог, автор екоантропоцентричної парадигми соціології та семіосоціопсихологічної парадигми соціальної комунікації.

⁵ Свого часу М. М. Бахтін розглядав діалог як комунікацію, яка містить взаєморозуміння.

⁶ Іntenція (лат. *intentio*) — прагнення, намір, задум, конкретна спрямованість психічної активності (свідомості) людини на певний об'єкт.

бажання, емоції) у мовну форму, оскільки мовленнєва інтенція може бути фактором лінгвістичного опису лише тоді, коли вона проходить етапи реалізації лінією намір — смисл — текст/висловлення» [14, с. 105]. Адже кожен автор мемуарів має свої комунікаційні інтенції/спонукальні мотиви та орієнтується на потенційного читача, що в кінцевому варіанті впливає на жанр мемуарів і змістове їх наповнення. У визначенні основних мотивів, що спонукають автора до написання мемуарів, важливим є термін «коекзистенція» як взаємодія екзистенції⁷ із собі подібним, що є формою залучення індивіда до соціальних цінностей через спілкування [2]. І цей вид взаємодії із собі подібним (у нашому випадку — через мемуари) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві. Таким чином, комунікаційний складник мемуарів полягає в наявності «вторинних зв'язків» між автором мемуарів та його читачем. Автор відчуває себе одразу в двох площинах — екзистенційній (зі своїм соціальним середовищем, добою, соціальною групою тощо) та еволюційній (із попередніми та наступними поколіннями) в процесі самопізнання (автокомунікація). Автокомунікація як позиція самого автора, його ставлення до подій, учасником яких він був, залученість автора в культурно-історичний процес є невід'ємною складовою частиною всіх мемуарів, яка залежно від мотивів, жанру та цільової аудиторії простежується більшою чи меншою мірою.

Якщо йдеться про цільову аудиторію, то мемуарист прагне передати свій індивідуальний досвід або лише нащадкам (що характерно для так званих мемуарів-автобіографій, що мають автокомунікативний характер), або вони розраховані на публікацію негайно (розрахунок на сучасників), а не через певний час або по смерті (характерно для так званих мемуарів — «сучасних історій», в англійській історіографії — *Contemporary History*), що свідчить про посилення коекзистенціальних⁸ зв'язків мемуариста. Демонстрацією основної цільової аудиторії будь-якого мемуариста можуть слугувати слова Володимира Мономаха — автора першого зразка української автобіографії⁹, який орієнтувався на всіх, «кто прочтет», і з перших рядків свого твору вступав у діалог зі своїм потенційним читачем, розраховуючи на передачу свого індивідуального досвіду та внутрішній діалог з ним.

З огляду на великі «розриви» в історії України, що були результатом її бездержавного існування, на потреби формування історичної

⁷ Екзистенція (від лат. *exsistentia* — існування) розглядається як спосіб розумного буття, існування.

⁸ Коекзистенція — солідарне і відповідальне співіснування людей.

⁹ Автобіографія була складником його «Поученія».

свідомості та національної ідентичності, важливим чинником якої є історична пам'ять, мемуари відіграють унікальну функцію в налагодженні як міжособистісного, так і міжпоколіннєвого діалогу, в результаті якого відбувається не лише «обмін інформацією, а й формування самого суб'єкта історії — покоління, яке і забезпечує хід історичного розвитку» [10, с. 206]. У цьому контексті потребує деякого уточнення питання засобів масової комунікації, що в умовах інформаційного суспільства позиціонуються в науковій літературі переважно як мультимедійні — преса, радіомовлення, телебачення, що йдуть на зміну традиційній книжковій комунікаційній системі. Хоча нині «нові комунікаційні системи лише доповнюють індустріальну книжність, але не замінюють її» [15, с. 133]. У дослідженнях сучасних книгознавців книга — як друкована, так і електронна — є повноцінним суб'єктом комунікації¹⁰. Однак урахування нових реалій суспільного розвитку потребує активного використання нових технологій і технічних засобів у просуванні інтелектуального продукту, яким є книга/мемуари.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства мемуари все більше набувають цінності не лише як унікальне контентне джерело для досліджень комплексу проблем сучасної гуманітаристики. Вони є важливим елементом/засобом соціальної комунікації, а за масштабами популярності виходять на перші місця в міжнародних та національних рейтингах, де література non-fiction¹¹ посідає почесне місце. Особливо цінним для вдумливого читача є насиченість мемуарів емоціями, метафорами, іронією, що одразу націлює на діалог з автором. Свідченням популярності/затребуваності мемуарів є увага українського книговидання до публікації мемуарних творів. Цьому процесу сприяли позитивні зміни початку 90-х рр. ХХ ст., пов'язані зі здобуттям Україною незалежності, падінням ідеологічних табу, адже українська мемуарна література довго була під заборонаю, оскільки мала яскраво виражений національний характер та була чи не єдиною правдивою історією України в популярному викладі.

Простежити тенденції розвитку сучасної мемуаристики як різновиду документальної літератури, зокрема в мотивах, авторському складі, методологічних засадах, тематичній спрямованості, авторах/«героях» мемуарів, спробуємо, з огляду на величезні масиви виданої мемуарної літератури з початку 90-х рр. ХХ ст. до сьогодні, проаналізувати окремі видавничі серії, що звуть коло матеріалу, але

¹⁰ Див. наукові дослідження Г. Швецової-Водки «Документ та книга в соціальних комунікаціях» (Рівне, 2001) та В. Маркової «Книга в просторі соціальної комунікації: минуле, сучасне, майбутнє» (Харків, 2009).

¹¹ Мемуарна література є частиною non-fiction.

дасть можливість побачити якісну і кількісну динаміку. Тяглисть видавничої традиції демонструє серія «Українські мемуари». Серед основних видавничих серій, присвячених спогадовій літературі, можна назвати такі: «Мемуари», «Українські мемуари», «Мемуаристика / Українське історичне товариство», «Мемуари. Щоденники», «Сучасна мемуаристика», «Українська воєнна мемуаристика», «Бібліотека Історичного клубу „Холодний Яр”», «Мемуари і документи», «Воєнні мемуари», «Современная литература. Воспоминания, мемуаристика», «Академічна серія „Українська керамологічна мемуаристика”», «Возвращенные имена. Воспоминания, мемуаристика», «Історична книга: мемуари, документи», «Біографії та мемуари», «Спогади, щоденники, інтерв'ю». Окрім них, у період незалежності започатковано ряд історичних джерелознавчих серій, складовою частиною окремих випусків яких стали мемуари. Серед них — серії «Джерела з історії української еміграції», «Джерела з історії Південної України», «Волинь унікальна», «Літопис УПА» та ін.

Серед великої кількості серій зосередимо свою увагу лише на кількох з них: «Українські мемуари», яка започаткована в 20-х рр. ХХ ст., історико-джерелознавчій (академічній) «Мемуари і документи» та «Спогади, щоденники, інтерв'ю», що заснована бібліотекою «України Модерної» на засадах новітніх наукових практик. Такий вибір зумовлений кількома критеріями: можливістю простежити тяглисть вітчизняної традиції спеціальних видавничих серій мемуарів; врахуванням/вивченням запитів суспільства в окремі історичні періоди; розвитком нових форм репрезентації мемуарів у сучасних умовах. Будуть розглядатися особливості кожної серії: цільові настанови/мотиви авторів та укладачів серій, їх змістове наповнення, жанри та форми.

Хронологічно першим досвідом спеціального видавничого проєкту, присвяченого мемуарам, стало заснування серії «Українські мемуари», у якій ще в 20-х рр. ХХ ст.¹² було видано спогади Осипа Назарука «Рік на великій Україні: конспект споминів з української революції» (Відень, 1920), Іллі Цьокана «Від Денікіна до більшовиків: фрагмент споминів з Радянської України» (Відень, 1921) та Осипа Левицького «Галицька армія на великій Україні: (Спомини з часу від липня до грудня 1919)» (Відень, 1921). Усі вони були написані, так би мовити, по «гарячих слідах», безпосередніми учасниками революційних подій 1917–1921 рр. на Україні. Кожен автор спогадів початку ХХ ст. мав свої мотиви/інтенції, з огляду на роль та місце в зазначених подіях, але всі вони були розраховані на масового читача

¹² Серію видавали у Відні, який став одним з найбільших осередків українського життя на чужині. Його часто називали тодішньою «українською столицею», тут перебував уряд Є. Петрушевича у вигнанні.

і негайну публікацію, щоб висвітлити трагічну історію України та привернути увагу як українського читача, так і міжнародної спільноти до історії українських визвольних змагань. Це свідчить насамперед про прояв автокомунікації. Зокрема, військовий діяч Ілля Цюкан своє завдання вбачав у висвітленні подій революції та дій Червоної Армії зі знищення УГА на тлі утвердження ваги радянської держави в міжнародних відносинах; громадський і політичний діяч, письменник, журналіст, публіцист Осип Назарук прагнув, за його словами, «заховати для потомних те, що ми переживали і так сповнити свій обов'язок»; громадсько-культурний і військовий діяч, педагог Осип Левицький намагався через висвітлення героїчної історії УГА піднести національну свідомість на всіх українських землях «бодай на галицької висоти» та спонукати «наших наддніпрянських братів зі свого боку і в своїм представляти докладно великі події, які переживає наше покоління». Цей видавничий проект продовжується і нині. Зокрема, на початку XXI ст. у цій серії вийшли «Спомини в біографії» (Нью-Йорк, 2003) українського прозаїка, поета-модерніста, перекладача та літературного критика, одного із засновників та члена Нью-Йоркської групи Богдана Миколайовича Бойчука. Спогади містять інформацію про цікаве й насичене зустрічами та подіями життя автора, зокрема про участь в Об'єднанні українських письменників «Слово» (Нью-Йорк, 1954–1997), членом-засновником якого він був, про діяльність Нью-Йоркської групи поетів, про коло своїх знайомих. Кожен із авторів спогадів цієї серії через власний досвід, активну життєву позицію намагався передати своїм читачам алгоритми здійснення успішних проєктів, учасником яких він був, допомогти розібратися в причинах невдач, тим самим орієнтуючи потенційного читача на складність життєвих ситуацій, пов'язаних із вибором й ухваленням рішення, акцентуванням на свідому, часто — інтелектуальну діяльність, яка є запорукою проживання цікавого та насиченого життя. У цьому проявляється і дидактична цінність мемуарів, але не в прямому педагогічному сенсі як засвоєння чи нав'язування знань, а як свідоме засвоєння досвідів Іншого та їх імплементація у власне життя. Серія може слугувати ілюстрацією автокомунікації, що дає змогу виявити позицію самого автора та його залучення в історико-культурний процес, міжпоколіннєву та міжособистісну комунікацію.

Серія «Мемуари і документи» має історико-джерелознавчий (академічний) характер, адже в її започаткуванні, коментуванні та підготовці до друку брали участь такі поважні наукові інституції, як Львівський національний університет імені Івана Франка: науководослідний підрозділ університету — Інститут літературознавчих сту-

дій та Наукова бібліотека університету. Ідея видання серії виникла на початку 2000-х рр. на тлі руйнування ідеологічних заборон та запровадження в історичну науку широкого кола нових історичних джерел, серед яких мемуарам відводилася почесна роль. З огляду на це видається цілком виправданим підхід до обрання «героїв» публікацій, життя яких переважно було присвячене боротьбі за інтереси України. Основним критерієм відбору мемуарних творів до серії редколегія проголосила «передусім внутрішній, духовний самовияв авторів мимо суб'єктивності баченого і пережитого» для того, щоб «зберегти і донести до сучасного читача настрій» епохи, відповідних середовищ, загальнонаціональну ситуацію, стан мислення і почування людей» та «відтворення і з погляду стилю, і способу висловлення неповторного мовного і психологічного „колериту” авторів оповідачів, представників різних демографічних груп України, але вияскравлених саме в своїй „регіональності”» [4, с. 7–9]. Своє завдання укладачі серії вбачали у використанні мемуарів як джерельної бази, яка відображає найрізноманітніші аспекти широкого процесу, спрямованого до державності, зокрема культурно-духовного, збройного, організаційного, соціо-психологічного, насамперед в освітніх цілях, враховуючи її популярність і більшу «читабельність», аніж спеціальної наукової чи художньої, тим самим акцентуюючи на могутній виховній функції мемуаристики для учнівської та студентської молоді. Активна імплементація мемуарів в освітній процес мала сприяти побудові міжпоколінневого діалогу у формі ненав'язливого спілкування, коли автор мемуарів прагне щиро, відкрито, максимально повно, без спотворень, донести свої думки і почуття до потенційного читача, а читач хоче зрозуміти автора.

Героями серії мемуарів укладачі вибрали чотирьох осіб, які були активними учасниками національно-визвольних змагань 40–50 рр. ХХ ст.¹³: членкиню товариства «Сокіл» та ОУН, дружину Василя Андруссяка, полковника УПА, героя «Чорного Лісу», Євгенію Гуцуляк-Андруссяк, їй належать «Спогади: мемуари і документи» (Львів, 2001); співзасновника спортивного товариства «Україна», активного діяча пластового руху та спортивного товариства «Сокіл», журналіста та редактора Степана Степановича Гайдучка — «Воєнні спомини» (Львів, 2002); лікаря-хірурга УПА Олексія Миколайовича Зеленьюка — «З пережитого... : спогади» (Львів, 2003); члена ОУН та воїна УПА Владислава Фортуну (Василя Іваника зі Старого Вербова) — «З минулих літ. Спомини» (Львів, 2005).

¹³ Вийшло чотири випуски серії.

Щодо мотивів/інтенцій авторів цієї серії, то Євгенія Андрусак почала писати їх на прохання сина, який небагато знав про свого батька Василя Андрусяка. Той загинув у 1946 р. у бою з бійцями НКВС і згадувати про нього в роки радянської дійсності було вкрай небезпечно. Проживши скромне важке життя в поневіряннях та заборонах, вона хотіла, аби про їхнього чоловіка/батька дізналися більше як про людину, а не тільки воїна, тому це не опис життя і діяльності найвизначнішого героя «Чорного Лісу», а радше сімейна оповідь для збереження тяглості родинної історії — засіб сімейної (міжособистісної) комунікації. Інші автори мемуарів більше сконцентровані на комунікацію з наступними поколіннями. Зокрема, О. М. Зеленюк намагається використати опис багатолітніх поневірянь по політичних тюрмах, засланнях у СРСР як пересторогу перед поверненням колоніальної загрози в майбутньому та дороговказ для політичної пильності й усвідомлення необхідності в самостійності. Владислав Фортуна в мемуарах наголошує, що хоче донести «родині, друзям і грядучому поколінню українського народу, що боротьба за волю вимагає великої посвяти, жертвовності, труднощів і трагічного пережиття». Степан Гайдучок більше переймається думками про збереження історичної пам'яті для наступних поколінь, пишучи про свої мотиви так: «...списую, бо боюсь, що як звичайно у нас, піде то в забуття, по-друге, історик зможе використати і так мої скромні записки, а радше тепер спомини, аби виробити собі якнайбільш об'єктивний образ відносин в бригаді». Хоча, орієнтуючись на міжпоколіннєвий діалог, усі вони віддають належне родині, детально описуючи всі події сімейного життя та підкреслюючи значення родинного кола в житті кожного, адже лише завдяки цьому їм вдалося вижити в ті нелегкі часи та мати можливість написати свої спогади, що робить їхні мемуари також засобом сімейної комунікації.

Запровадження мемуарів в освітній процес є не новою ідеєю, але в умовах інформаційних технологій потребує нових технологічних і координаційних зусиль. Адже давно відома думка: те, чого немає в Інтернеті, відсутнє взагалі. Беззаперечним досягненням ініціаторів цієї серії є те, що всі книги серії розміщені для загального користування в PDF-форматі на сайті Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка (лінк — http://old.library.lnu.edu.ua/bibl/index.php?option=com_content&view=article&id=295:2010-11-19-144059&catid=54:2008-10-14-12-09-48&Itemid=133), але лише підготовлений студент чи науковець, який знає, що, як і де шукати, зможе цим скористатися. Адже для ефективного пошуку в мережі Інтернет потрібно забезпечити інтелектуальний продукт науково вивіреною анотацією, яка б містила максимальну інформа-

цію про автора, тематичну, географічну прив'язку, хештег. Це можливе лише в умовах створення єдиної платформи, основою якої може слугувати електронна бібліотека НБУВ «Ukrainica» (лінк — <http://irbisnbnv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB>). Інакше з часом, без постійної актуалізації, такі цікаві та потрібні видання «потонуть» у безкрайньому морі Інтернету.

На особливу увагу з погляду врахування нових теоретичних напрацювань в історичних дослідженнях та нових інтерпретацій джерельної бази заслуговує одна з новітніх мемуарних серій, що започаткована Бібліотекою «України Модерної» — «Щоденники, спогади, інтерв'ю». Актуальною видається (в контексті усної історії) увага видавців до такого мемуарного жанру, як «історичне інтерв'ю»¹⁴, яке передає внутрішній світ людини, його стереотипи, цінності, показує її страхи та надії, що дає можливість досліджувати історико-культурні трансформації як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Побачило світ уже шість чисел серії: збірка спогадів «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття» (Львів, 2013; число 1)¹⁵; Адольф Слиз «Мої літа. Спогади» (Львів, 2014; число 2); Карло Й. Звіринський «Все моє малярство — то молитва: спогади, інтерв'ю, роздуми, статті» (Львів, 2017; число 3); Дарія Ребет «Спогади» (Львів, 2018; число 4); «Між Америкою та Галичиною. Спогади Марії та Олекси Мотилів» (Львів, 2019; число 5) та Іван Лисяк-Рудницький «Щоденники» (Київ, 2019; число 6).

Перше число серії «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття» здійснене за підтримки Канадського Інституту Українських Студій Університету Альберти в Едмонтоні (Канада) та підготовлене в рамках спільного багаторічного проекту, започаткованого Українсько-Канадським Дослідчо-Документаційним Центром у Торонто (Канада) під керівництвом Іроїди Винницької з Інститутом історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка¹⁶. Особливе значення цієї книжки в тому, що вона вийшла на хвилі інтересу до нової ділянки історичної науки — усної історії (англ. oral history) — «якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу зрозуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також продукту

¹⁴ Розвиток його припадає на кінець ХХ ст. — початок ХХІ ст.

¹⁵ Див. рецензію на вид.: Кись О. Історія України у дзеркалі жіночих доль // Народознавчі зошити. № 2 (116). 2014. С. 422–425.

¹⁶ Як і наступні числа, серія видавалася в рамках Програми дослідження модерної історії та суспільства України ім. Петра Ячика, що є свідченням фахової (наукової, мистецької) комунікації, яка відбувалася в процесі підготовки видань.

(авдіо — чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень»¹⁷ та охоплює «...як процес усного передавання та запису спогадів, так і всі різні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих джерел» [7, с. 13–14]. Такий підхід дає можливість вивчення історії з позиції окремого індивіда, звичайної людини, що дозволяє побачити багатоманітність історичних інтерпретацій. Унікальність використання методик усної історії полягає в тому, що учасники проекту, створюючи нові мемуарні джерела (нарлативи) для подальшої інтерпретації — автобіографії-інтерв'ю, самі залучені до цього процесу, а саме: розробляють техніки проведення інтерв'ю, питальники (у цьому дослідженні акцент зроблено на політично та суспільно значущих темах, менше приділено уваги тим, що стосуються життєвого досвіду оповідачок), готують наукові коментарі до видання, зокрема складають анотації змісту кожного інтерв'ю, короткі біографічні відомості про оповідачок, створюють науковий апарат видання. Принагідно варто зазначити, що завдяки інструментарію усної історії до наукових досліджень залучається величезний масив джерел, які виникли лише завдяки ініціативі авторів та учасників таких проектів і за інших обставин ніколи б не з'явилися.

У цілому у виданні вміщено 21 інтерв'ю жінок-українок, які діляться спогадами про пережите протягом ХХ століття, хоча в межах проекту було записано 250 інтерв'ю з українками в різних країнах світу. Але для публікації було обрано спогади 13 жінок — громадянок Канади, 7 — України і 1 — Австралії. Значення цього мемуарного нарративу не в точності змальованих подій, а в тих смислах та значеннях, що їм приписує оповідач, адже він описує своє минуле на основі ustalених систем цінностей, моделей поведінки, ідеологічних канонів, що згодом може аналізуватися та узагальнюватися. Водночас збірку об'єднує гендерний аспект вивчення історії ХХ ст., що робить її джерелом вивчення жіночого історичного досвіду, який більше зосереджений на аспектах соціального життя, особистих переживаннях, що відкриває якісно нові можливості для історико-біографічних реконструкцій.

Логічним елементом збірки є те, що до книги долучено диск з аудіозаписом опублікованих інтерв'ю, адже швидкість мовлення, зміна тону та гучності, інтонації, ритм мовлення стануть цінним джерелом для істориків, антропологів, соціологів, мовознавців та всіх, кого цікавить людський вимір недавнього українського минулого.

¹⁷ Термін подано О. Кісь О. [7, с. 13], як визначення Інституту усної історії Бейлорського університету, Техас (США). На сьогоднішній день закритий (див.: <https://www.baylor.edu/oralhistory/>).

Досвід укладання серії «Щоденники, спогади, інтерв'ю» варто використовувати і надалі, особливо новітні підходи авторів, адже нині значно зріс інтерес як серед широкого загалу читачів, так і серед науковців до біографій простих і відомих людей, у яких відображено культурні та моральні цінності, повсякденну історію, політичні реалії не для того, щоб встановити «історичну правду», а, скоріше, щоб з'ясувати, якого значення набули ті чи інші події в контексті їх досвіду, як вони вплинули на погляди, життєвий вибір.

Реконструкцією біографії через інтерв'ю стало видання мемуарних матеріалів Дарії Ребет (Цісик) «Спогади» (Львів, 2018; число 4). Саме інтерв'ю з Дарією Ребет (1913–1992), відомою діячкою націоналістичного руху¹⁸, було записане ще в далекому 1989 р. у Мюнхені відповідальним редактором «Літопису УПА» професором Петром Потічним¹⁹; частково воно побачило світ у 2013 р. у книзі М. Посівнича та В. Брелюса «Нарис життя Дарії Ребет — „Орлян”» (Торонто; Львів. «Літопис УПА», серія «Події і люди»; Книга 26). Цікавим воно видається і з погляду біографії самої Дарії Ребет, яка була непересічною особистістю та відіграла важливу роль у низці ключових подій, зокрема у виробленні й реалізації планів Української головної визвольної ради (УГВР), і з погляду висвітлення внутрішніх стосунків в ОУН в різні періоди її історії. Видання можна вважати прикладом наукової комунікації, оскільки навколо його підготовки були об'єднані зусилля поважних інституцій та науковців: редагування інтерв'ю здійснили Ярослав Грицак та Віктор Сусак, вступну статтю написали історики-дослідники Визвольного руху Микола Посівнич і Василь Брелюс, переднє слово та коментарі до інтерв'ю написав доктор історичних наук Олександр Зайцев. У цілому спогади Дарії Ребет використовуються як джерело для вивчення історії ОУН, зокрема в контексті боротьби за її демократизацію, яку Дарія Ребет разом із чоловіком, Левом Ребетом, здійснювала з 1940 р., а особливо активно — в 1944–1954 рр. Саме ці сторінки з її біографії і визначають її місце у історії націоналістичного руху та надають йому людського виміру, адже вони насичені великою кількістю імен і особистісних характеристик. Частиною видання стали й інші інтерв'ю Дарії Ребет,

¹⁸ Дарія Ребет відома завдяки роботі в Українській військовій організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) міжвоєнної доби та ОУН за кордоном (очолювала ОУН за кордоном, так званих «двійкарів»).

¹⁹ Інтерв'ю Петра Потічного з Дарією Ребет 18.08.1989 р. у Мюнхені. Розшифрування: Наталія Тріфонова; редагування: Ярослав Грицак, Віктор Сусак. Касета і текст інтерв'ю зберігається в Інституті історичних досліджень ЛНУ імені Івана Франка.

що були раніше надруковані ²⁰. На жаль, укладачами не було приєднано до видання аудіозапис самого інтерв'ю (як додаток на компакт-диску) або виставлено на ютуб-каналі чи іншому інтернет-ресурсі, що дало б читачеві, вслухаючись у мову Д. Ребет, її інтонації, манеру, сформувані своє сприйняття та ставлення до неї, тобто створити «свій, людський образ». Це важливо з погляду як героїзації, так і демонізації у суспільстві образів діячів націоналістичних організацій та, в кінцевому результаті, слугуватиме відходу від стереотипів минулих років і сприятиме громадянському примиренню. Заслуговує на увагу в цьому контексті проект «Історична правда з Вахтангом Кіпіані» на телеканалі ZIK, у межах якого було зроблено документальний фільм «Подружжя Ребетів. Націоналістичні шлюби», де зібрано найбільш резонансні факти біографії сім'ї Ребетів (фільм можна подивитись он-лайн: https://zik.ua/news/2019/04/29/rebety_istoriya_podruzhhya_yake_peresliduvaly_spetsorgany_troh_derzhav_1562265).

Вдалою апробацією нового формату подання мемуарних матеріалів у серії став вихід книги Карла Йосиповича Звіринського, яку упорядкувала донька художника Христина Звіринська-Чабан, «Все моє малярство — то молитва: спогади, інтерв'ю, роздуми, статті» (Львів, 2017; число 3), де поєднано різні види автобіографічних матеріалів, як-от: рукописні записи, інтерв'ю, вірші, репродукції картин, статті, спогади митця тощо. Центральна у виданні — постать українського художника, однієї з найбільш яскравих творчих особистостей в художньому житті Львова 1940–1980-х рр., організатора підпільної школи для молоді ²¹, яку з часом назвали «Підпільною школою К. Звіринського». Завдяки його діяльності було сформоване в українському мистецтві таке автентичне явище, яке нині окреслюється терміном «львівська школа малярства», що дало змогу протистояти нівелюючим, натуралістичним тенденціям соцреалізму. Донька творчо підійшла до оприлюднення спадку батька, поєднавши класичні та інноваційні підходи. Використання різних складників його творчості у виданні дало змогу створити стереоскопічний образ митця, діяльність якого припала на період тоталітарного режиму в Україні. Попри неймовірно важкі обставини ідеологічного диктату і цензурування він творив сучасне національне обличчя українського малярства, приділяючи величезну увагу питанням виховання молодих художників

²⁰ Інтерв'ю Дарії Ребет кореспондентці радіо «Свобода» Людмилі Литовченко від 26.12.1991 р.

²¹ Організована 1959 р., діяла 10 років. Першими її учнями стали: А. Бокотей, П. Грицик, І. Марчук, О. Мінько, П. Маркович, Р. Петрук, Б. Сойка, З. Флінта, С. Шабатура та ін.

із метою формування нового покоління на прикладах досягнень світової культури та розвитку національної свідомості. Донька так згадує про діяльність цієї школи: «Це мусила бути конспірація. Тато їм читав, написав історію світового мистецтва, музики, літератури. Це не було малювання. Тато їм давав освіту, розширював їхній кругозір, щоб вони вже потім збирали своє коло людей і передавали знання. Він усвідомлював, що нація має бути освіченою» [13]. Книжка показує насичене та нелегке життя митця, доля якого зводила з багатьма представниками мистецького життя України, що може бути використана як ілюстрація до історії українського мистецтва, вивчення біографії самого митця та багатьох його колег. Він продовжує працю з молоддю і нині через свої мемуари, хоча і побачили вони світ уже після його смерті, демонструючи сучасній мистецькій молоді (і не лише їй), що прагненню до вершин творчості не завадить ніщо. Наявність у виданні ґрунтовних біографічних відомостей (із дитинства, часів навчання та праці), інформації про коло спілкування в мистецькому середовищі (він був учнем Романа Сельського, його учнями були нині відомі митці Роман Петрук, Іван Марчук, Зеновій Флінта та інші) свідчить, що мемуари інтегрують у собі елементи сімейної (батько — донька), педагогічної (митець — учні), фахової/мистецької (митець — мистецька спільнота), міжпоколіннєвої (митець — широке коло поціновувачів українського мистецтва, його історії) комунікації. Мемуарні матеріали Карла Звіринського «Все моє малярство — то молитва: спогади, інтерв'ю, роздуми, статті» ілюструють життя неординарної постаті, яка проявила себе в багатьох сферах мистецької, педагогічної та громадської діяльності, чий доля та чин може стати прикладом вольової особистості, яка відповідає за своє життя.

У класичних форматах мемуарної літератури в контексті автокомунікації та сімейної комунікації були видані мемуари українського правника, доктора права, судді з Коломийщини Адольфа Слижа, який змушений був із родиною емігрувати під натиском радянського режиму в 1939 р. спочатку до Польщі, згодом до Німеччини та США, «Мої літа. Спогади» (Львів, 2014; число 2)²², мемуари «Між Америкою та Галичиною. Спогади Марії та Олекси Мотилів» (Львів, 2019; число 5) та видання Івана Лисяка-Рудницького «Щоденник» (Київ, 2019; число 6)²³.

Адольф Слиж у мемуарах змальовує обставини свого життя, роки навчання, роботу, громадську діяльність, досвід спілкування з радян-

²² Презентація видання відбулася в рамках Форуму видавців (Львів, вересень 2014 р.).

²³ Зміст, вступ та передне слово «Від редакторів» доступні за посиланням: <https://duh-i-litera.com/bookstore/schodenniki>

ською владою (зокрема, описує безцеремонне відбирання у нього житла в 1939 р.) та життя його родини в контексті тогочасних суспільно-політичних та соціальних обставин в Україні, Німеччині та США.

Мемуарна праця подружжя Мотилів, Марії та Олекси, була підготовлена до друку, доопрацьована та прокоментована їхнім сином Олександром — американським істориком українського походження, політологом, поетом, письменником, перекладачем і художником. Свій задум видати спогади батьків Олександр Мотиль визначив так: «Я собі думав: „Це все зберу, зроблю один рукопис і просто так, для родини, це видам”. Просто, щоби люди знали: був такий Олекса Мотиль і були його переживання». Однак у процесі праці над книжкою він здійснив велику пошукову роботу, спрямовану на уточнення фактів та підготовку коментарів²⁴. Це дало можливість, за його словами, «добре знати, які в тебе предки, чим вони займалися, як ти тут опинився — в цій країні, в цьому часі, в цьому світі і які там твої корені. Просто для самопочуття і самоідентифікації»²⁵.

Великий інтерес наукової спільноти викликав «Щоденник» Івана Лисяка-Рудницького, записи якого хронологічно охоплюють півсторіччя (1930-ті рр. — 1970 р.). Вони насичені матеріалом про події його особистого життя за часів проживання у Львові (1930-ті рр.), Кракові (1939–1940 рр.), Берліні та Празі (1940–1945 рр.). Цікавими видаються описи побуту на еміграції в Західній Європі та США (1945–1954 рр.) та рефлексії з його поїздки на Міжнародний історичний конгрес у Москву (1970 р.) та подорожі до Києва. Вони ілюструють окремі сюжети української історії ХХ ст., а також дають розуміння процесу формування його як історика. Щоденникові записи, що були підготовлені та видані з дозволу сина після смерті історика, містять важливі факти з особистого життя вченого. Редакційна колегія зазначила, що «Щоденники» І. Лисяка-Рудницького «...належать до категорії знахідок, про які історики можуть лише мріяти»²⁶. Масштабність уміщеного в щоденниках матеріалу (як за кількісними, так і якісними характеристиками), інформації про різні історичні події, діячів української історії, науковців, географію²⁷ дає право говорити, що це видання інтегрує в собі елементи автокомунікації, сімейної (батько — син), наукової (історик — сучасні науковці), міжпоколінневої (історик — широке коло поціновувачів літератури

²⁴ Про це він говорить у своєму інтерв'ю в Науковому товаристві ім. Шевченка в Америці (Нью-Йорк), що було записане 27.10.2017 р. (<http://diaspora.ucu.edu.ua/stories/олександр-мотиль/>).

²⁵ Там само.

²⁶ Див. «Від редакторів»: <https://duh-i-litera.com/bookstore/schodenniki>, С. III.

²⁷ Науковий апарат уміщує іменний та географічний покажчики.

нон-фікшн) комунікації і є ґрунтовним та науково апробованим історико-біографічним та історичним джерелом.

Кожна із серій репрезентує різні види соціальної комунікації (автокомунікація, міжособистісна, сімейна, міжпоколіннева, фахова/наукова/мистецька) або поєднує їх з огляду на цілі/інтенції, які ставили автори. При цьому автори мемуарів та їх укладачі послуговувалися як традиційними підходами до форм та жанрів мемуарів, так і новітніми.

У цілому мемуари, особливо новітні зразки усної історії ХХ ст. — спогади-інтерв'ю, були переважно травматичними та глибоко прихованими, адже суперечили офіційній історії. Індивідуальний досвід кожного був схожий на досвід інших, а історія мала лише офіційну версію. Збагачення українського інформаційного простору мемуарами дає змогу українському суспільству позбавитися радянського канону уніфікованої колективної пам'яті. А жанр «спогад-інтерв'ю» стає засобом налагодження безпосереднього діалогу як між усіма сторонами процесу інтерв'ювання (автор мемуарів — кореспондент — читач), так і унікальним контентним джерелом обміну досвідом між поколіннями, а застосування новітніх засобів передавання інформації (аудіо-, відеозаписи) робить цей діалог емоційно насиченим, більш візуалізованим, аніж просте читання.

Однак реалії нашого життя показують абсолютно недостатній рівень доступу широкого читацького загалу до цих видань (у фондах НБУВ є лише одна книга із серії²⁸), про повнотекстові матеріали, доступні в мережі Інтернет, ми можемо лише мріяти, їх немає і в платному сегменті, винятком є надання ресурсом «Україна Модерна» тексту спогаду Людмили Бризгун із книжки «Незвичайні долі звичайних жінок: Усна історія двадцятого століття» (лінк — <http://www.uamoderna.com/md/200-200>). А сам формат використання у дослідженні інтерв'ю передбачає наявність аудіо- чи відеозапису, який також мав би бути представленим в Інтернеті. Тому такі цікаві і корисні для соціальної комунікації видання, які ми розглянули, залишаються маловідомими і втрачають свій величезний освітній та виховний потенціал. Адже індивідуальний досвід, інтерпретований у мемуарах, який переважно читається як якісна белетристика, уже відсортовує все неважливе, випадкове, а зосереджується на основному, демонструє спроможність автора аналізувати події свого життя, узагальнювати, робити висновки із зроблених помилок і досягнутих успіхів.

Сучасним викликом для поширення мемуарної літератури є апробація різноманітних форм її подання, як у традиційному текстовому

²⁸ Йдеться про збірку «Незвичайні долі звичайних жінок: Усна історія двадцятого століття».

вигляді, так і в нових формах, які будуть суголосні інформаційній епосі. У будь-якому форматі мемуари — це інтелектуальний комунікаційний контентний ресурс, який дає змогу читачеві створити в процесі «роботи» з текстом своє світобачення та збагачувати свій світ з урахуванням прочитаного, а результат залежатиме від його терпіння та праці, які він готовий вкласти в цю справу.

1. Адамьянц С. Социальные коммуникации : учебник для академического бакалавриата / С. Адамьянц. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрайт, 2018. – 200 с.
2. Бесплюбияк О. О. Екзистенція як тип існування (Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно) / О. О. Бесплюбияк // Нова парадигма : журнал наукових праць. – 2007. – Вип. 62. – С. 3–12.
3. Виннер Н. Человек управляющий / Норберт Виннер. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
4. Від редакційної колегії // Спогади / Євгенія Андрусак ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т літературознав. студій, Наук. б-ка. – Львів : [б. в.], 2001. – С. 7–8. – (Серія «Мемуари і документи» ; вип. 1).
5. Дридзе Т. М. Социокультурная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии / Т. М. Дридзе // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С. 145–152.
6. Дридзе Т. М. Экоантропоцентрическая парадигма в социальном познании и социальном управлении / Т. М. Дридзе // Человек. – 1998. – № 2. – С. 20–28.
7. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / Оксана Кісь // Україна Модерна. – Київ ; Львів, 2007. – Число 11. – С. 7–24.
8. Любовець Н. І. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу «Українська мемуаристика» / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2013. – Вип. 10. – С. 417–430.
9. Любовець Н. І. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. – Київ, 2015. – Вип. 12. – С. 359–376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359>
10. Макарова М. В. Типи міжпоколінної комунікації як механізму соціокультурної спадкоємності / М. В. Макарова // Питання культурології. – 2019. – Вип. 36. – С. 205–212. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.35.2019.188810>
11. Почепцов Г. Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології / Г. Г. Почепцов // Комунікація. – 2010. – № 1. – С. 19–26.
12. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации : уч. пособ. / А. В. Соколов. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
13. Терещук Г. Карло Звіринський: не оцінений український художник європейського рівня / Г. Терещук // Радіо Свобода : Культура. – 20.09.2012. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/24714074.html> – Назва з екрана. – (Дата звернення: 12.05.2020).

14. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові / С. Шабат-Савка // Українська мова. – 2013. – № 1. – С. 104–114.
15. Якубовська М. Г. Еволюція соціальних комунікацій: становлення нової культурної реальності / М. Г. Якубовська, Н. І. Масі // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2019. – № 2. – С. 131–136. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2019.175933>
16. Lasswell H. D. The Structure and Function of Communication in Society / Harold D. Lasswell // The Communication of Ideas / L. Bryson (ed.). – New York : Harper and Row, 1948. – P. 37–51.
17. Newcomb T. M. An approach to the study of communicative acts / T. M. Newcomb // Psychological Review. – 1953. – 60(6). – P. 393–404. <https://doi.org/10.1037/h0063098>

REFERENCES

1. Adamiantc, S. (2018). *Sotcialnye kommunikacii* [Social Communications] (2nd ed.). Moscow, Russia: Iurait. [In Russian].
2. Besliubniak, O. O. (2007). Ekzystentsiia yak typ isnuvannia (Zh.-P. Sartr ta N. Abbainano) [Existence as a type of existence (J.-P. Sartre and N. Abbagnano)]. In *Nova Paradyhma*, 62, 3-12. [In Ukrainian].
3. Vinner N. (2001). *Chelovek upravliaiushchii* [Managing person]. Saint Petersburg, Russia: Piter. [In Russian].
4. Vid redaktsiinoi kolehii [From the Editorial Board]. (2001). In Ye. Andrusiak. *Spohady* [Memories]. Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
5. Dridze, T. M. (1996). Sotciokulturnaia komunikatciia kak tekstovaia deiatelnost v semiosotciopsikhologii [Sociocultural communication as textual activity in semiosociopsychology]. In *Obshchestvennye Nauki i Sovremennost*, 3, 145-152. [In Russian].
6. Dridze, T. M. (1998). *Ekoantropocentricheskaja paradigma v sotcialnom poznanii i sotcialnom upravlenii* [Eco-anthropocentric paradigm in social cognition and social management]. In *Chelovek*, 2, 20-28. [In Russian].
7. Kis, O. (2007). Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady [Oral history: formation, problems, methodological basis]. In *Ukraina Moderna*, 11, 7-24. [In Ukrainian].
8. Liubovets, N. I. (2013). Memuary yak skladova elektronnykh resursiv bibliotek: svitovyi dosvid ta perspektyvy stvorennia vitchyznianoho elektronnoho resursu “Ukrainska memuarystyka” [Memoirs as a component of electronic resources of libraries: the world experience and perspectives of creation of national electronic resource “Ukrainian memoiristics”]. In *Ukrainska bihrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 10, 417-430. [In Ukrainian].
9. Liubovets, N. I. (2015). Memuarnyi potentsial resursiv bibliotechnoho kraieznavstva [Memoir potential resource library Local History]. In *Ukrainska bihrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 12, 359-376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359> [In Ukrainian].
10. Makarova, M. V. (2019). Typy mizhpokolynnoi komunikatsii yak mekhanizmu sotciokulturnoi spadkoiemnosti [Types of intergenerational communication as a mechanism of socio-cultural continuity]. In *Pytannia Kulturolohii*, 36, 205-212. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.35.2019.188810> [In Ukrainian].

11. Pocheptsov, H. H. (2010). Sotsialni komunikatsii i novi komunikatyvni tekhnolohii [Social communications and new communication technologies]. In *Komunikatsiia, 1*, 19-26. [In Ukrainian].
12. Sokolov, A. V. (2002). *Obshchaia teoriia sotcialnoi komunikatsii* [General theory of social communication]. Saint Petersburg, Russia: Izd-vo Mikhailova V. A. [In Russian].
13. Tereshchuk, H. (2012, September 20). Karlo Zvirynskiy: ne otsineniyi ukrain-skyi khudozhnyk yevropeiskoho rivnia [Carlo Zvirinsky: not rated Ukrainian artist of European level]. In *Radio Liberty: Culture*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/24714074.html> [In Ukrainian].
14. Shabat-Savka, S. (2013). Katehoriia komunikatyvnoi intentsii: typolohichni vyviavy ta syntaktychna realizatsiia v suchasni ukrainiskii movi [The category of communicative intention: typological manifestations and syntactic implementation in the modern Ukrainian language]. In *Ukrainska Mova, 1*, 104-114. [In Ukrainian].
15. Yakubovska, M. H., Masi N. I. (2019). Evoliutsiia sotsialnykh komunikatsii: stanovlennia novoi kulturnoi realnosti [The evolution of social communications: the emergence of a new cultural reality]. In *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia, 2*, 131-136. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2019.175933> [In Ukrainian].
16. Lasswell, H. D. (1948). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.). *The communication of ideas* (pp. 37-51). New York, NY: Harper and Row. [In English].
17. Newcomb, T. M. (1953). An approach to the study of communicative acts. In *Psychological Review, 60*(6), 393-404. <https://doi.org/10.1037/h0063098> [In English].

Стаття надійшла 28.04.2020 р.

Nadiia LYUBOVETS, Candidate of Historical Sciences, Head of Department, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Publishing series of Ukrainian memoirs in the context social communications.

The place and role of memoirs as a unique resource in the system of social communications is analyzed, a feature of which is the ability to store and transmit information about past events, generalizing the individual experience of the author. Three communication models are considered, it is noted that memoirs fit most into the model of dialogue communication as a means of social communication of the author of the memoirs and his potential reader. The communication importance of the memoirs, their ability to influence the formation of personality, individual and collective historical memory, to provide an impetus for self-realization and self-development through the assimilation of the Other's experience is emphasized. Memoirs are considered in various types of communication – interpersonal, family, intergenerational, professional. The analysis was carried out on the materials of three publishing series on the subject of intention, authorship, readership, content, form of representation. The types of social communication that come into force upon reading them, new forms of representing memoirs are defined. The experience of using the memory – interview genre is especially valu-

able, which makes it possible to establish a direct dialogue between the parties to the interviewing process and the reader, which makes them an important content source for the exchange of experience between generations, and the use of the latest means of transmitting information makes this dialogue even more emotionally rich than simple reading. It is noted that the realities of our life show an insufficient level of access for a wide circle of readers to memoir series, which makes them little known to the general public and, thus, their enormous communication (informational, educational, upbringing) potential is lost.

Keywords: memoirs, social communications, publishing series of Ukrainian memoirs.

*Людмила Вікторівна ЛИТВИНЮК,
кандидат педагогічних наук,
завідувач кафедри філософії і економіки освіти
Полтавського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського
(Полтава, Україна)*

БІОГРАФІКА В ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ОСВІТІ

Аналізується використання надбань біографіки, зокрема праць про застосування біографічних матеріалів у змісті загальної середньої освіти, для здійснення біографічного навчання вчителів. Розкривається система наукової і методичної роботи інститутів післядипломної педагогічної освіти в галузі біографістики та біографічного навчання вчителів, окреслюються завдання із розвитку «педагогічної біографіки».

Ключові слова: біографія, біографічне навчання, післядипломна педагогічна освіта, біографіка, педагогічна біографіка, біографістика.

Біографістика як «наукова дисципліна, що вивчає теорію, методологію, методіку, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції» [4] є вагомим методологічним вказівником для післядипломної педагогічної освіти, оскільки науково-педагогічні і педагогічні працівники постійно звертаються до різноманітних біографічних матеріалів для забезпечення змістовного навчального процесу підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Місія післядипломної педагогічної освіти полягає в розвитку професіоналізму педагогічних працівників, сприянні розробленню вчителями їхньої власної філософії освіти та індивідуальних стратегій подальшої професійної діяльності, забезпеченні знаннями та інноваційними технологіями для відповідності педагога вимогам сьогодення, його спроможності віднаходити найефективніші шляхи, щоб навчати і виховувати учнів. Це потребує постійно актуалізувати біографії людей минулого і сучасності.

Тому для виконання місії післядипломної педагогічної освіти перспективним є застосування біографічного методу навчання (біографічного навчання) як однієї із форм особистісно зорієнтованої та контекстної освіти, що спирається на широкий біографічний контекст того чи іншого змісту, визначеного для оволодіння здобувачами освіти. Біографічне навчання передбачає не лише ознайомлення із життєписами творців історії, науки і культури, інших осіб, навчання на їх прикладах різних способів розвитку та зміни соціального буття, а й формування відповідального та свідомого конструювання власної біографії на основі рефлексії, аналізу особистого біографічного досвіду та багатьох суб'єктів змісту освіти.

Аналіз використання надбань біографістики в контексті впровадження біографічного навчання в різних сферах освіти, зокрема, в освіті дорослих, здійснюється в багатьох зарубіжних країнах, як-от у Німеччині, США, Франції, Швеції.

Методологічні аспекти біографічного методу навчання досліджують Р. Alheit, В. Dausien, застосування біографічного навчання в коледжах і закладах вищої освіти висвітлюється у працях Е. Schluter, N. Burk, J. Davis, D. Dietrich, P. Dominice, M. Dow, F. Ferguson, A. Kass, Н. Махині, J.-А. Т. Romano, К. Стоянов, W. Underwood та інших. Особлива увага приділена дослідженням біографічних наративів (А. Andersen, N. Amundson, Е. Brady, С. Bujold, R. Cervero, M. Clark, J. Cohen, R. Edwards, S. Fries–Britt, J. Johnson–Bailey, I. Karpiak, M. Lewis, В. Merrill, N. Miller, M. O'Loughlin, S. Ortega, M. Rossiter, S. Sawyer, L. Severy, D. Stewart, Smilde, E. Thrif, В. Turner Kelly, С. Warren, L. West та інші). В Україні особливості біографічного методу навчання досліджують М. Дроботенко, Ю. Ковбасенко, Н. Шапошкіна та інші.

Але біографічне навчання в післядипломній освіті, практика закладів післядипломної педагогічної освіти щодо проведення біографічних досліджень ще не стали предметом зосередженої уваги дослідників.

Метою цієї статті є висвітлення здобутків застосування надбань біографіки в контексті здійснення біографічного навчання вчителів, шляхів упровадження і розвитку біографістики в післядипломній педагогічній освіті. Ми будемо орієнтуватися переважно на досвід Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського.

Наразі можемо говорити про створення в Україні певної системи «педагогічної біографіки», яка в першому наближенні до її пізнання може бути розділена щонайменше на два типи публікацій: по-перше, праці про використання біографічних матеріалів у змісті освіти і, по-друге, видання про біографічний досвід практичних педагогів і пе-

дагогів-учених — від учителів шкіл до викладачів вищої освіти, зокрема післядипломної педагогічної освіти.

Спочатку розглянемо внесок «педагогічної біографіки» для розвитку змісту шкільної освіти.

Подане вище визначення поняття біографічного навчання, звісно, не вичерпує всі його аспекти як проекту організації освіти та явища в практиці здійснення освіти. Зосередимось на найважливішому його ракурсі. Біографічне навчання в післядипломній педагогічній освіті передбачає перш за все отримання нового об'єктивного знання для пізнання й розуміння педагогічної діяльності та її значущості для людського життя загалом. Тому біографічне навчання є різновидом дослідницького навчання (навчання на базі дослідництва), що полягає в здобутті особою, котра навчається, суб'єктивно чи об'єктивно нового знання внаслідок проведення навчальних або наукових розвідок, «мікродосліджень», які стають умовами збагачення особистісного педагогічного і біографічного досвіду особистості і закладають певні моделі біографічного навчання, які використовуватимуть учителі безпосередньо під час навчання учнів.

Першим кроком у цьому напрямі стала підготовка науково-методичного посібника «Антологія краєзнавства на Полтавщині», у якому авторський колектив розглядає можливості застосування краєзнавчих біографічних матеріалів під час вивчення навчальних предметів і в системі виховної роботи школи [Додаток, 2]. Зокрема, досліджено й укладено літературні карти адміністративних районів Полтавської області, мистецькі карти області, списки визначних учених у галузі математики, котрі народилися на Полтавщині. Окрім того, у науково-методичному педагогічному журналі «Постметодика» опубліковано короткі біографічні відомості про 37 видатних педагогів області, тих, хто був авторами педагогічних книг, підручників, визначних організаторів освітньої справи [Додаток, 33].

Наступним кроком у підготовці вчителів до впровадження біографічного навчання учнів стало розроблення науково-педагогічними та педагогічними працівниками ПОППО в 2018 році методичних рекомендацій «Видатні вчені України та відомі науковці Полтавщини» на виконання Указу Президента України «Про відзначення 100-річчя Національної академії наук України» та доручення Полтавської обласної державної адміністрації [Додаток, 8]. Методичні рекомендації учителям закладів загальної середньої освіти містять інформацію про видатних учених України та відомих науковців Полтавської області для використання в навчальному процесі та позакласній роботі з української мови та літератури, історії, математики, біології, географії, фізики, інформатики, освітньої галузі «технології» (технологічний компонент), основ здоров'я. Іменний покажчик видання складається з 96 імен.

Другим напрямом «педагогічної біографіки» є дослідження біографій учителів.

Результати відповідних біографічних розвідок ПОППО представлені в збірках статей «Праця, що у творчість перейшла. Переможці обласного туру всеукраїнського конкурсу «Учитель року». 1996–2003 рр.» та «Праця, що у творчість перейшла. Переможці обласного туру Всеукраїнського конкурсу «Учитель року». 2004–2017 роки». Лише в другому виданні [Додаток, 28] подаються матеріали про 67 учителів Полтавщини.

Біографічні статті про педагогів створюються також для Книги педагогічної слави України, матеріали до якої про Полтавську область формують працівники ПОППО. На цей час у ній представлено життєвий шлях і професійні здобутки 31 педагога загальної середньої освіти, 3 педагогічних працівників професійно-технічної освіти та 17 викладачів вищої освіти [Додаток, 14].

Біографічні знання про представників освітянської справи поширюються на сторінках науково-методичного педагогічного журналу «Постметодика», що впродовж 25 років є трибуною педагогічної думки на Полтавщині. У часописі публікуються біографічні статті про діячів освіти та культури до відзначення їхніх ювілейних дат, які є нагодою підсумувати досягнуте та визначити плани на майбутнє. Зокрема, у числі 4 журналу за 2017 рік уміщено 3 ювілейні статті: до урочистостей академіка НАПН України Віри Романівни Ільченко, професора кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Володимира Федоровича Моргуна, до 70-річчя українського поета Михайла Васильовича Шевченка.

Висвітлення життя з позиції його завершеності відбувається в рубриці «Слово пам'яті» журналу «Постметодика». Кожен із розміщених некрологів є спробою цілісного осягнення та характеристики життя людини, яка відійшла у вічність, окреслення її внеску в розвиток окремої галузі та суспільства загалом. У «Постметодиці», зокрема, опубліковані некрологи про Івана Андрійовича Зязюна, доктора філософських наук, професора, першого Міністра освіти і науки України (1990–1992), директора Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (1993–2014), академіка Національної академії педагогічних наук; Петра Миколайовича Щербаня, кандидата педагогічних наук, завідувача Полтавського облвно (1967–1977), професора Уманського державного педагогічного університету ім. П. Г. Тичини (2008–2012); Євгена Андрійовича Хорольського, завідувача відділу Полтавського обласного відділу народної освіти, першого заступника начальника, начальника обласного управління народної освіти (1977–1992); Володимира Івановича Мирошніченка, кандидата педагогічних наук, доцента, начальника

управління освіти і науки, директора Департаменту освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації (2000–2014), завідувача кафедри педагогічної майстерності ПОІППО (2017–2018); Анатолія Івановича Бардаченка, першого заступника начальника управління освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації (1989–2006), начальника відділу загальної середньої і професійно-технічної освіти Департаменту освіти і науки Полтавської облдержадміністрації (2006–2014), методиста відділу роботи з персоналом ПОІППО (2014–2018); Олександра Михайловича Кривулю, члена редколегії журналу «Постметодика», доктора філософських наук, професора кафедри теоретичної і практичної філософії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, голову Харківського міського товариства «Філософська освіта» та інших.

Ще одним напрямом «педагогічної біографіки» є репрезентація здобутків і біографічних даних працівників системи післядипломної педагогічної освіти.

Відзначення досягнень педагогічних і науково-педагогічних працівників, котрі працюють у системі післядипломної освіти Полтавської області, здійснено в збірнику «Лектори Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського» [Додаток, 18]. У ньому зібрано біографічний матеріал про осіб, які проводять заняття зі слухачами курсів підвищення кваліфікації в інституті. Збірник містить резюме 103 педагогів післядипломної освіти.

Спогади співробітників ПОІППО поряд з іншими документами про історію інституту стали джерелами написання колективом авторів книги про його 70-річну діяльність. Біографічний довідник цього видання складається зі 143 статей [Додаток, 11]. Подібні книги були опубліковані Кіровоградським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського [Додаток, 13], Комунальним закладом «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» [Додаток, 15]. Стаття до 70-річчя Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти представлена в Календарі знаменних і пам'ятних дат Волині 2010 [Додаток, 29].

До 75-річчя діяльності інститутів післядипломної педагогічної освіти підготовлено книжкові видання Інститутом післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області [Додаток, 10], Житомирським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти [Додаток, 12], Комунальним закладом «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» [Додаток, 16], Хмельницьким обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти [Додаток, 32]. Про Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти подається стаття в Календарі знаменних і пам'ятних дат Волині 2015 [Додаток, 17].

Досвід біобібліографічної діяльності ПОППО представлений у 4 біобібліографічних покажчиках у серії «Персоналії післядипломної педагогічної освіти Полтавщини», започаткованій інститутом у 2003 році [Додаток, 21; 27; 30; 31].

Під час укладання біобібліографічних покажчиків поставала проблема вибору способу подання в них матеріалу серед 5 основних варіантів, визначених вітчизняним дослідником О. М. Яценком: 1) біографічний матеріал + бібліографія творів + список літератури про особу + додаткові матеріали (зображення, документи, спогади, різні додатки тощо); 2) біографічний матеріал + бібліографія творів + список літератури про особу (класичний варіант — найбільш поширений); 3) біографічний матеріал + бібліографія творів; 4) біографічний матеріал + список літератури про особу; 5) бібліографія творів + список літератури про особу [5]. У біобібліографічному покажчику С. Ф. Клепка, доктора філософських наук, проректора з наукової роботи ПОППО (2003 року видання) [Додаток, 31] міститься біографічний матеріал (*Curriculum Vitae*) та бібліографія творів науковця (хронологічний список праць і список публікацій за типами видання). Біобібліографічні покажчики П. І. Матвієнка, кандидата педагогічних наук, доцента, ректора інституту [Додаток, 21], та І. В. Охріменка, кандидата педагогічних наук, завідувача кафедри менеджменту освіти [Додаток, 27], укладені за схемою: біографічні матеріали + бібліографія творів + додаткові матеріали (фотографії). Найбільш повним є біобібліографічний покажчик С. Ф. Клепка, виданий 2013 року [Додаток, 30], що містить слово від упорядників, біографічні матеріали, науковий доробок Сергія Федоровича, представлений у списку публікацій за хронологією, алфавітом і типами видань. До покажчика також увійшли: перелік публікацій про науковця та рецензій на його праці, спогади та побажання від колег і друзів, список співавторів ученого та додаткові матеріали (фотографії).

Масштабний біографічний проект у післядипломній педагогічній освіті планувався до відзначення 60-річчя від дня заснування Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» у формі поетапної публікації видання «Університет менеджменту освіти: роки, події, люди» (1953–2013) у 7 томах. На жаль, нам невідомо, на якому етапі цей проект зупинився, але варто навести з відомчого листа 2013 року інформацію про цей задум [Додаток, 19]. У кожному з томів планувалося розмістити біографічні матеріали:

Том 1. Вкарбовані в літопис імена. Хронікально-документальні біографічні нариси про державних діячів, керівників урядів, міністрів освіти України, осіб, які брали участь у розробці, затвердженні, впровадженні установчих документів, нормативно-правових актів

діяльності навчального закладу, а також директорів та ректорів навчального закладу в 1953–2013 рр. (із добірками документів, матеріалів, фотографій, бібліографією видрукуваних праць).

Том 2. Тільки особистість творить особистість. Хронікально-біографічні нариси про провідних лекторів, науковців, освітян-організаторів науково-навчального процесу, проректорів, деканів, завідувачів кафедр, керівників підрозділів (із добірками документів та світлин, які висвітлюють життя та діяльність кожного героя нарису). Повний список викладачів навчального закладу.

Том 3. З минулих літ (Мовою документів). Збірник законодавчих, нормативних актів, циркулярів, документів, що визначали напрями діяльності та регулювали внутрішнє життя навчального закладу.

Том 4. А було це так... Спогади співробітників і слухачів навчального закладу у 1953–2013 рр.

Том 5. Об'єднані високим покликанням. Списки випускників, слухачів за 1953–2013 рр. Біографічні нариси про відомих слухачів навчального закладу, зразки посвідчень про проходження курсів різних років, світлини, інші документи.

Том 6. На вістрі часу. Історико-документальна монографія.

Том 7. Консорціум – крок у майбутнє. Науково-аналітичний виклад діяльності науково-методичного комплексу «Консорціум закладів післядипломної освіти». Добірки копій установчих актів, документів. Біографічні нариси про керівників навчальних закладів, їх заступників, керівників підрозділів, провідних фахівців (із часу заснування до сьогодні). Нариси про видатних діячів освіти, держави, культури області, долучених до лекторської діяльності, участі у конференціях, семінарах з обміну досвідом, відомих людей краю, України, СРСР, іноземних гостей. Розповіді про знакових в області, інших регіонах слухачів. Спогади ветеранів праці, співробітників, слухачів, лекторів, враження (інтерв'ю) сучасників.

До підготовки матеріалів видання мали долучитися обласні інститути післядипломної педагогічної освіти. Реалізація такого масштабного проекту, який представить систему післядипломної педагогічної освіти України в обличчях її учасників, проаналізує як її здобутки, так і проблеми, і недоліки, сподіваємось, ще попереду. Певним кроком до його здійснення є інформаційне видання «Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти»: 65 років успіху!», яке головний заклад системи післядипломної педагогічної освіти України опублікував у 2018 році до 65-річчя своєї діяльності [Додаток, 9].

Інтегруючи здобутки біографіки, ПОППО з 2012 року реалізує проект біографічного навчання вчителів «Формування лідерської компетентності в школі засобами біографічних досліджень у контек-

сті освітнього краєзнавства». Мета проекту полягає в популяризації досягнень педагогів Полтавщини в дослідженні освіти рідного краю; обміні досвідом організації біографічних розвідок з освітнього краєзнавства; вивченні й актуалізації освітніх практик області з формування лідерської компетентності учнів в інноваційному суспільстві та розвитку лідерства педагогів; активізації самодосліджень освітян.

Над розробленням біографічного методу в освіті в межах проекту працюють більше ста провідних освітян-краєзнавців Полтавщини (науково-педагогічні працівники, вчителі, краєзнавці). Обговорення актуальних питань біографістики, зокрема в освітньому контексті, відбувається на науково-практичних семінарах, конференціях. У межах проекту розглянуто низку таких важливих питань:

- стан дослідження біографій випускників шкіл; дослідження біографії випускників шкіл і формування лідерської компетентності учнів; стан дослідження біографій учителів; дослідження біографій учителів і формування лідерської компетентності учнів;
- методика дослідження життєпису вчителя; механізми передачі біографічного досвіду; біографічний метод у післядипломній педагогічній освіті; зарубіжний досвід біографічних розвідок; здобутки педагогів Полтавщини в дослідженні вчительських династій;
- біографічно-комунікативні практики: спроба визначення і класифікації; методи використання біографічного матеріалу в освітньому процесі; біографічно-комунікативні практики в самопроєктуванні життєтворчих шляхів; біографічно-комунікативні практики в управлінні закладом освіти;
- укладання статей до енциклопедії «Полтавіка. Полтавська енциклопедія» як біографічно-комунікативна практика в освіті; практики дослідження біографій відомих людей краю;
- документ в освіті: визначення та класифікації; історія розвитку біографічної документації у вітчизняній освіті; застосування біографічних документів суб'єктів освіти в освітньому процесі;
- біографічні документи в управлінні закладом освіти: вітчизняний і зарубіжний досвід; біографічні документи в роботі шкільного психолога; методи роботи з біографічними документами в пошуково-дослідницькій діяльності;
- біографія вчителя і біографія учня: межі взаємодії; біографічний досвід педагога в освітньому процесі: аксіологічний і етичний контексти; досвід і перспективи спільних біографічних проєктів учнів і вчителів; біографічний досвід учителя і самореалізація учня; використання біографій класиків педагогічної науки в підготовці майбутніх учителів.

За цими питаннями відбулися різні заходи, оприлюднено їх результати [Додаток, 3–7; 23–26].

Досягнення біографістики були використані освітянами області під час укладання біографічних статей у межах обласного історико-краєзнавчого проекту «Історія освіти і науки Полтавщини», що здійснювався ПОІППО спільно із Центром дослідження історії Полтавщини Полтавської обласної ради впродовж 2015–2018 років із метою підготовки до видання Шостого тому «Освіта і наука» обласної енциклопедії «ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія». Цей проект сприяв формуванню корпоративної культури педагогічних працівників області; зростанню уваги суспільства до історії освіти та розвитку традицій учительства на Полтавщині, педагогічного досвіду вчителів і вчительських династій.

Для підготовки та оформлення матеріалів названого видання розроблено методичні рекомендації, до яких увійшли описи типових схем статей, зокрема про педагога, діяча народної освіти, педагогічну (науково-педагогічну) династію, а також зразки біографічних статей [Додаток, 22]. Статті про педагога, діяча народної освіти, чий життя та праця пов'язані з Полтавщиною, уклалися за такою схемою: оформлення гасла; інформація про родинне оточення, батьків; освіта; трудова діяльність; основні праці з науково-педагогічних, методичних і організаційних питань народної освіти та їх характеристика; нагороди і премії; література; додатки (портрет) [Додаток, 22, с. 6–8].

У 2017 році вийшла друком Перша книга Шостого тому названого видання (літери від А до К). Оскільки до цієї книги увійшли відредаговані та скорочені матеріали майже 2000 авторів — освітян-краєзнавців Полтавщини — і щоб не втратити різноманітні біографічні подробиці, які вилучалися під час підготовки трьох книг Шостого тому, інститут підготував і виставив на своєму сайті 31 електронну книгу авторських матеріалів, у яких біографічні статті про освітян і науковців представлено за районами Полтавської області [Додаток, 1].

Розробляючи методологічні та методичні основи біографічного навчання в післядипломній педагогічній освіті, у ПОІППО підготовлено низку публікацій. Зокрема, у контексті формування в освітян і суспільства загалом тезаурусної свідомості, розуміння повноти людського життя розглянуто проблему тезаурусного підходу до пізнання людської біографії та реалізації біографічного навчання в післядипломній освіті. Евристичний потенціал цього підходу на основі концепцій М. Епштейна [3], О. Сапогової [2], С. Ляшко і Н. Марченко [1] висвітлено в розділі «Біографія як тезаурус: до створення енциклопедичних статей про персоналії» колективної монографії «Традиції та сучасні

концепти енциклопедичної справи в Україні», виданої Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» [Додаток, 20].

Звичайно, доробок Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського в галузі «педагогічної біографіки» неоднорідний як за своєю структурою, так і за змістом у рамках певних типів видань. Але ці напрацювання мають наукову (історичну, філософську, педагогічну) цінність, зокрема в контексті формування та розвитку життєтворчої компетентності особистості, підвищення мотивації навчання та професіоналізму педагогічних працівників.

Отже, біографічні дослідження в післядипломній освіті посідають досить вагоме місце у всій системі наукової і методичної роботи. Працівники інститутів післядипломної педагогічної освіти звертаються до результатів біографічних пошуків щодо визначних особистостей, про яких потрібно так чи інакше повідомляти в освітньому процесі сучасної школи; стосовно видатних і відомих майстрів педагогічної справи; фіксуються біографічні дані сучасних учителів, носіїв досвіду інноваційної чи ефективної педагогічної діяльності; аналізується власний біографічний досвід. Зосереджуючись на масиві біографічної інформації в системі післядипломної педагогічної освіти, маємо зазначити, що вона переважно має описовий чи інформаційний характер, причому в «похвальному» чи глорифікованому тонусі, майже немає спроб узагальнень і критичного аналізу біографічного досвіду як видатних особистостей, так і різнорангових діячів педагогічної ниви. У зв'язку з цим актуальними є завдання укладання «Шкільного біографічного словника», у якому були б зібрані біографічні дані про тих людей, які значимі для освоєння змісту загальної середньої освіти. Також на увагу заслуговує створення енциклопедичного довідника «Педагоги України», у якому доцільно зібрати інформацію як про найвідоміших педагогів, так і про тих, які нині працюють, і інформація про яких розсіяна по різних виданнях: книгах слави, у Міжнародному альманасі «Золота Фортуна», «Кращі науково-педагогічні працівники ВНЗ» тощо. Звичайно, такі книжки, що можливі насамперед в електронному вигляді, потребують розроблення методологічної бази їх укладання, поєднання даних багатьох уже наявних енциклопедій і довідників, кооперації зусиль дослідників із різних галузей науки та секторів освіти. Але така праця є необхідною, вона затребувана в повсякденній освітянській діяльності і є новим викликом для української біографіки.

1. Ляшко С. Довідкова біографістика в контексті соціогуманітарного знання XXI ст. / С. Ляшко, Н. Марченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2012. – Вип. 34. – С. 465–476.

2. Сапогова Е. Автобиографирование: «бытие-под-собственным взглядом» / Е. Сапогова // Развитие личности. – 2016. – № 1. – С. 92–115.
3. Эпштейн М. Жизнь как нарратив и тезаурус / М. Эпштейн // Московский психотерапевтический журнал. – 2007. – № 4. – С. 47–56.
4. Ясь О. В. Біографістика / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України : Т. 1 : А–В / Інститут історії України НАН України ; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 295–296. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Biohrafistyka>
5. Яценко О. Персональна бібліографія, біобібліографія: термінологічний аналіз / О. Яценко // Бібліотечний вісник. – 2014. – № 5. – С. 24–29.

REFERENCES

1. Liashko, S., & Marchenko, N. (2012). Dovidkova biohrafistyka v konteksti sotsiohumanitarnoho znannia 21 st. [Reference biography in the context of socio-humanitarian knowledge of the 21th century]. *Naukovi Pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*, 34, 465-476. [In Ukrainian].
2. Sapogova, E. (2016). Avtobiografirovanie: “bytie-pod-sobstvennym vzglyadom” [Autobiography: “being-under-own view”]. *Razvitie Lichnosti*, 1, 92-115. [In Russian].
3. Epshtein, M. (2007). Zhizn kak narrativ i tezaurus [Life as a narrative and thesaurus]. *Moskovskii Psikhoterapevticheskii Zhurnal*, 4, 47-56. [In Russian].
4. Yas, O. V. (2003). Biohrafistyka [Biografistics]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 1, pp. 295-296). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. Retrieved from <http://www.history.org.ua/?termin=Biohrafistyka> [In Ukrainian].
5. Yatsenko, O. (2014). Personalna bibliohrafiia, biobibliohrafiia: terminolohichniy analiz [Personal bibliography, bibliography: terminological analysis]. *Bibliotechnyi Visnyk*, 5, 24-29. [In Ukrainian].

ДОДАТОК

Окремі біографічні праці інститутів післядипломної педагогічної освіти

1. Авторські матеріали для шостого тому «Освіта і наука» «ПОЛТАВІКІ – Полтавської Енциклопедії»: у 31 книзі [Електронний ресурс] / Департамент освіти і науки Полтавської обласної державної адміністрації, Центр по дослідженню історії Полтавщини Полтавської обласної ради, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського; ред. рада: В. В. Зелюк (голова редакційної ради), С. Ф. Клепко (заступник голови), З. В. Резніченко; члени редкол. Р. Л. Гавриш, Н. М. Требіна [та ін.]. – Полтава: ПОППО, 2018. – Режим доступу: <https://sites.google.com/view/navigatorpoltavikat6>
2. Антологія краєзнавства Полтавщини: науково-методичний посібник / за ред. П. І. Матвієнка; члени редколегії: Н. І. Білик, А. М. Дяченко, В. Н. Жук. – Полтава: АСМІ, 2005. – 322 с.: іл.
3. Біографічний досвід учительських династій: зв'язок поколінь: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 березня 2015 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. – Ч. 1. – Полтава: ПОППО, 2015. – 93 с.

4. Біографічний досвід учительських династій: зв'язок поколінь : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 березня 2015 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. – Ч. 2. – Полтава : ПОІППО, 2015. – 114 с.

5. Біографічні документи в освіті: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2017 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2017. – 148 с.

6. Біографічно-комунікативні практики в освіті : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 квітня 2016 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2016. – 178 с.

7. Біографія вчителя у біографії учня : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24 квітня 2018 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2018. – 256 с.

8. Видатні вчені України та відомі науковці Полтавщини : методичні рекомендації для закладів загальної середньої освіти Полтавської області / [упор. В. В. Зелюк, І. О. Кіптілій]. – Полтава : ПОІППО, 2018. – 88 с.

9. Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти»: 65 років успіху! : інформ. вид. до 65-ї річниці від дня створення / за заг. ред. М. О. Кириченка, В. В. Олійника, О. М. Отич ; уклад.: О. М. Отич, І. Г. Отамась. – Київ : ЮСТОН, 2018. – 84 с.

10. Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області: дати, події, постаті : з нагоди 75-ліття від часу заснування / [упоряд. Мороз Т. В., Федунівич-Швед О. Т.]. – Чернівці : Наші книги, 2015. – 287, [16] с.

11. Історія Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського. 1940–2010 / В. В. Зелюк (голова ред. кол.). – Полтава : ПОІППО, 2010. – 576 с. : фотоіл. – До 70-річчя Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського.

12. Історія та сьогодення Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти: шлях довжиною у 75 років / Упр. освіти і науки Житомир. облдержадмін., Житомир. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ; [редкол.: І. І. Якухно (голова) та ін.]. – Житомир : Полісся, 2014. – 217, [11] с.

13. Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського: постаті та роки: до 70-річчя від дня заснування / С. А. Болсун [та ін.] ; заг. ред. Л. В. Корецька ; Кіровоград. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ім. Василя Сухомлинського. – Кіровоград : ПОЛІМЕД-Сервіс, 2009. – 158 с.

14. Книга педагогічної слави України. Полтавська область. 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kps-ua.net/>

15. Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради. 70. – Історія та розвиток : учора, сьогодні, завтра / Запоріж. обл. ін-т післядиплом. освіти. – Запоріжжя : [б. в.], 2009. – 120 с.

16. Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради. Історія становлення та розвиток : колективна монографія / [В. В. Пашкова, А. І. Павленко, В. Я. Ястребова та ін.]; за ред. В. В. Пашкова, А. І. Павленка, В. Я. Ястребової. – Запоріжжя : Акцент Інвест-трейд, 2014. – 262 с.

17. Кот Н. 75 років від часу створення Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (1940) / Н. Кот // Календар знаменних і пам'ятних

дат Волині на 2015 рік / упр. культури Волин. ОДА ; Волин. краєзн. музей ; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки ; ред.-упоряд. : Є. І. Ковальчук, А. А. По-нагайба. – Луцьк : Терези, 2014. – С. 46–49.

18. Лектори Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського : довідник [укладачі: Т. О. Бондар, Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2012. – 76 с.

19. Лист ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» від 22.04.2011 № 01-02 / 278.

20. Литвинюк Л. В. Біографія як тезаурус: до створення енциклопедичних статей про персоналії / Л. В. Литвинюк // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія / за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. – К. : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. – С. 105–116.

21. Матвієнко Павло Іванович : бібліографічний покажчик / автор-упорядник Н. І. Білик. – Полтава : ПОІППО, 2006. – 56 с. : іл. (Сер. «Персоналії післядипломної педагогічної освіти Полтавщини» ; вип. 2).

22. Методичні рекомендації з підготовки та оформлення статей до шостого тому «Освіта і наука» «ПОЛТАВІКИ – Полтавської Енциклопедії» – 2-ге вид. ; випр. і доп. / [ред. З. В. Резніченко]. – Полтава : ПОІППО, 2016. – 22 с.

23. Освітнє краєзнавство і формування лідерської компетентності в сучасній школі: дослідження біографій учителів : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2014. – 332 с.

24. Освітнє краєзнавство і формування лідерської компетентності у сучасній школі [укладачі: Т. О. Бондар, Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2012. – 120 с.

25. Освітнє краєзнавство і формування лідерської компетентності у сучасній школі: дослідження біографій випускників : матеріали обласного науково-практичного семінару [ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2013. – 148 с.

26. Освітнє краєзнавство: біографічні дослідження [ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОІППО, 2016. – 362 с.

27. Охріменко Іван Володимирович : біобібліографічний покажчик / автор-упорядник Т. В. Водоласька. – Полтава : ПОІППО, 2007. – 48 с. : іл. (Сер. «Персоналії післядипломної педагогічної освіти Полтавщини» ; вип. 3).

28. Праця, що у творчість перейшла. Переможці обласного туру всеукраїнського конкурсу «Учитель року». 2004 – 2017 роки : збірник статей / [упорядники: М. В. Кирилюк, І. В. Дика]. – Полтава : ПОІППО, 2017. – 116 с.

29. Романчук Г. Д. 70 років Волинському інституту післядипломної педагогічної освіти / Г. Д. Романчук // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині 2010. – Луцьк, 2009.

30. Сергій Федорович Клепко : біобібліографічний покажчик / Міністерство освіти і науки України, Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського; голов. ред. Л. В. Литвинюк; відп. ред. Т. О. Бондар; уклад. бібліогр. пок. : Т. Є. Куренкова, Л. А. Александрова; авт. вступ. ст. В. В. Зелюк, М. Д. Култаєва, В. М. Григор'єв, Л. В. Литвинюк. – Полтава : ПОІППО, 2013. – 121 с. – (Сер.: «Персоналії післядипломної педагогічної освіти Полтавщини» ; вип. 4).

31. Сергій Федорович Клепо : біобібліографічний покажчик / О. В. Халчанська (заг. ред.), Н. А. Бабенко (упоряд.), Л. А. Александрова (упоряд.). – Полтава : РВВ ПОІППО, 2003. – 32 с.

32. Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти: історія, події, особи (до 75-річчя інституту) / [редкол.: О. Ф. Попик (голова) та ін.]. – Хмельницький : Зволейко Д. Г. [вид.], 2014. – 224, [24] с.

33. Шемет П. 37 видатних педагогів Полтавщини [Текст] / П. Шемет, В. Шулга, М. Пашко // Постметодика. – 1997. – № 2 (16). – С. 17–25.

Стаття надійшла 28.07.2019 р.

Liudmyla LYTVYNIUK, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Chair of Philosophy and Economics of Education, M. V. Ostrogradsky Poltava Regional Institute of In-Service Education (Poltava, Ukraine).

Biographical study in postgraduate pedagogical education.

The article is devoted to the actual problem of the dissemination of biographical knowledge in the Ukrainian society. The use of biographical science as an important scientific discipline for the formation of research and biographical competence of teachers, the implementation of biographical learning of teachers, the influence of the latter on the formation of a conscious and responsible attitude of applicants to their own biography and implementation of individual biographical projects based on reflexive analysis of personal biographical experience and life stories of people included in modern educational content.

The system of scientific and methodological work of postgraduate pedagogical education institutes in the field of biographical science and biographical learning of teachers is revealed, the tasks of developing «pedagogical biographical study» are defined. It covers the experience of the M. V. Ostrogradsky Poltava Regional Institute of In-Service Education on the representation of biographies of employees of the system of postgraduate pedagogical education and the implementation of biographical learning for teachers in innovative projects «Formation of leadership competency in school by means of biographical research in the context of educational regional studies» and the conclusion of the regional encyclopedia «Poltavika».

The conclusion is made about the importance of biographical research and methodological developments on the compilation of encyclopedic biographical articles, biographical reference books and bio-bibliographic indexes for the introduction of biographical learning in the educational process of institutions of general secondary education on the basis of integrative understanding of biographies of biographical experience.

Key words: biography, biographical learning, postgraduate pedagogical education, biographical study, pedagogical biographical study, biographical science.

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 929.64:94(477)"16/17"

<https://doi.org/10.15407/ub.19.135>

Olexandr BELOV,
Adviser, Security Service of Ukraine,
Honored Figure of Science and Technology of Ukraine
(Kyiv, Ukraine);
Heorhii SHAPOVALOV,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Department of Ukrainian and language learning,
Zaporizhzhia Polytechnic National University
(Zaporizhzhia, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0001-5813-9521>

HETMAN IVAN MAZEPA'S COAT OF ARMS AS THE OBJECT OF PTESTARY IMAGOLGY ¹

The paper studies the biography of prominent historical figure hetman Ivan Mazepa using the methodological framework of potestary imagology. The priority is given to such methods of potestary imagology as studying the image of the power through close examination and structural ties with other images of the same culture: rituals, ceremonies, images, symbols. The subject of the paper is the hetman's coat-of-arms, first of all its stavrographic aspect, going back to Saint Clement's anchored cross symbol.

Key words: coat of arms, engraving, Ivan Mazepa, Stefan Yavorsky, Ivan Shchyrsky, anchor, image of the power, potestary imagology, cross, anchored cross.

The purpose of the study is to establish the spiritual essence of the coat of arms of Hetman Ivan Mazepa as a baroque image of St. Clement's anchor-cross and its identity with the princely sign of the Baptist of Kyivan Rus, St. Volodymyr. The component of the goal is to give priority to such a method of potestary imagology as the study of images of power through

¹ The authors are grateful to Svitlana Mykolaivna Lyashko, a leading research associate at the Institute of Biographical Research of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine for consultations on imagological component of the research topic.

Fig. 1. Engraving of Ivan Shchyrsky
«Coat of arms in the ship», 1689

the figurative-symbolic component — images, symbols and coats of arms. Imagology highlights the relativity of national imagery, its direct dependence on the images of the nation, reveals ethnic stereotypes and their influence on attitudinal aspects of social life having Ivan Mazepa's biography as an example.

For the study we had chose visual (heraldic) and literature aspects of Ivan Mazepa's biography. The authors consider these aspects to be equated with the images of Jesus Christ and relevant

sacral Christian images: cross, anchor, fish, ship, lamb, grape [1, p. 176–183]. It is remarkable that stavrographic aspect is an integral component of all these images. And it is definitely true in the case of Saint Clement, whose image is identified with the anchored cross symbol.

Hetman Ivan Mazepa started using the so-called «Kurcz» as princely symbol in 1689, following a long tradition rooted in the past. Ivan Mazepa and his advisers being co-authors of hetman's coat-of-arms, were fully aware of the sacral meaning of «Kurcz» as Saint Clement's symbol. They knew about Corsun campaign in 988, as well as about Prince Volodymyr's return with Saint Clement's relics and Christianization of the Kievan Rus. Ivan Mazepa and his advisers were familiar with the tradition of use of Saint Clement's anchored cross symbol as a princely symbol on coins, seals, jewelry, weapons, etc. In Ukraine of the 17th century people knew much more than modern Ukrainians about the presence of the anchored cross symbol in the image of power of kings and princes.

Joseph I, Holy Roman Emperor granted Ivan Mazepa a title of Prince of the Holy Roman Empire in 1707, but princely symbol «Kurcz» was firstly used by Ivan Mazepa 18 years earlier. It could be stated, that having used that symbol Mazepa started his campaign against Russian Imperial power fighting for preservation of Ukrainian autonomy.

The restoration of the historical justice for Ukrainian local church has made relevant the issue of due recognition to prominent Ukrainians whose names were unfairly anathematized and forgotten. Ivan Mazepa's name is inextricably linked to the history of Ukrainian statehood and culture. The paper explores and analyzes hetman's religious beliefs and their influence on semantics of Ivan Mazepa's coat of arms. Stefan Yavorsky and Ivan

Shchyrsky, being hetman's contemporaries, were among the first authors of such researches. Later on a great contribution to exploring Mazepa's biography and facts linked with his coat of arms was made in works by O. Dazhiba, I. Sytyi, Y. Tokarzhevskiy-Karashevych, G. Poliushko, O. Odnorozhenko, T. Liuta, D. Stepovyk, Y. Chernetskyi. Nevertheless, it is difficult to argue with Hryhorii Poliushko's opinion that «None of I. Mazepa's life researchers could explain in detail his coat of arms symbolism» [6, p. 7].

Thus, the objective of the paper is to study the collective biography of Mazepa's lineage whose great contribution to the establishment of the Ukrainian State and Ukrainian nation is evident. Although a tremendous amount of information is available electronically, the research of that kind faces a considerable lack of reliable historical sources.

The authors apply the methodological framework of potestary imagology «studying political symbolism, ideal images of rulers and political leaders... from the point of their emergence, adaptation in different cultures, translation from one era to another, etc.» [2, p. 5]. The novelty of the approach is in denying outmoded explanation of political processes on the sole ground of «solid facts and biographies of well-known personalities» [10, p. 220].

Great attention has been given to the semantics of the coat of arms of Ivan Mazepa, one of the most prominent hetmans. From our viewpoint, obvious reason was politically motivated scarcity of biographical, heraldic, historical sources. An exceptional example was sacking and razing of Baturyn, hetman's capital, in November 1708. After notable events of 1709 all possible sources of information were being systematically and purposefully destroyed by Imperial Russia.

The authors of the paper have been exploring the origin of modern coat of arms of Ukraine more than thirty years. The studies have been based on the principles of potestary imagology with systematic analysis of fragmentary archeological, numismatic, sphragistic, heraldic, ethnographical sources. The authors have traced the evolution of the heraldic symbol of Prince Volodymyr from early Christian anchored cross symbol. The symbol has been indissoluble related to Saint Clement of Rome, also known as Pope Clement I whose papacy began 88AD and ended 99 AD. In 101 AD Clement was martyred by being tied to an anchor and thrown into the Black Sea [3].

The symbol became widely common in the whole Christian world, when Saints Cyril and Methodius found Saint Clement's relics and anchor in 861 in Chersonesus. After conquering Korsun (Chersonesus) in 988, Prince Volodymyr underwent baptism and got engaged to Bizantine princess Anna. On the way back to Kyiv the prince took «...Saint Clément's relics» as a trophy. The Ruthenian Annals of 1147 contained a critical piece

of information: «...because we possess Saint Clement's head» [8, p. 65, p. 209]. The mentioned annalistic information permits the assumption that while staying in Korsun and attending the temple with Saint Clement's relics, prince Volodymyr was personally involved in the saint's spiritual act of faith. Having being baptized with Saint Clement's relics and the miraculous anchored cross blessed by martyrdom, Volodymyr chose much more than religion for the state and personally for himself. The prince chose the combination of two sacral Christian symbols: the cross symbolizing the crucifixion of Jesus Christ, together with the anchor as a symbol of Saint Clement martyrdom. Volodymyr placed the anchored cross symbol embodying such basic Christian virtues as Faith and Hope on minted coins. Later his sons Sviatopolk and Yaroslav did the same.

In their early papers the authors have clearly proved the image of Saint Clement's anchored cross symbol was an integral part of Kievan Rus princely coats-of-arms. Saint Clement's anchored cross symbol was also presented on coats of arms in Grand Duchy of Lithuania, principality of Galicia-Volhynia, as well as hetmans' and cossaks' coats of arms [1, p. 205–239].

Explicit testimony by Ivan Mazepa's contemporaries concerning the meaning of the symbol depicted on the coat of arms are of vital importance to establish its spiritual essence. Stefan Yavorsky's works are particularly valuable for our research, although many Baroque heraldic works of art are dedicated to the hetman and his coat of arms. The well-known theologian and philosopher, writer and poet, prophet and cultural figure, Stefan Yavorsky was not just the person within Mazepa's circle, but his intimate friend. This fact allows us to interpret information from his works as highly reliable, though represented in artistic and poetic form.

The presence of the Christian anchored cross symbol in the hetman's coat of arms was repeatedly and clearly indicated by Stefan Yavorsky. In 1689 he published in Polish and Latin a brilliant panegyric «Echo głosu...» («The voice echo...») on occasion of Ivan Mazepa's fiftieth anniversary. The work was a greeting to the hetman from the Kyiv-Pechersk Lavra and the Kyiv-Mohyla Academy. Ivan Shchyrysky, one of the most famous artists of the time, decorated the greeting with seven engravings depicting some pieces of Stefan Yavorsky's poetry, thus greatly enriching the reader's perception. That great Yavorsky's work was characterized by Valeriy Shevchuk as «one of the most valuable Ukrainian literature works of the late seventeenth century». It was published in Ukrainian in «Siveryansky Chronicle» only in 2018 [12, p. 197–234].

Comparing Ivan Mazepa's lineage, and possibly Ukraine as a whole, headed by the hetman, with a ship successfully overcoming the sea element, Stefan Yavorsky wrote:

«Судну Твоєму дають раду злоту
ТЕОЛОГІЧНІ тямуще ЧЕСНОТИ.
ВІРА Христову Щоглу тримає,
НАДІЯ якір там само виймає,
А МИЛІСТЬ Божа Герба Твого ясно
Глянь, осяває факели незгасні.
ДІМ Твій — це СУДНО, що не заблукає,
Бо ним Чесноти ці три управляють» [12, р. 214].

Illustrating the poetic image of Ivan Mazepa's lineage Ivan Shchyrsky depicted it as the ship having a mast in the shape of Mazepa's coat of arms (Fig. 1) [12, p. 213]. The engraving known as «The Coat of Arms in the Ship» contains many inscriptions in Latin. The main one «Ancora Spei Fidei Crux his Amor ignibus ardet», meaning «The Anchor of Hope, the Cross of Hope, Love of God Shining Through» is placed on the ribbon that crosses the entire engraving left-to-right and bottom upwards behind the coat of arms. Here and below are the translations and notes by Olga Tsyganok [12, p. 213].

The Latin-titled engraving «Spiritus tuus bonus deducat me in terram rectam» («Thy kind spirit guides us to the haven») is framed by Baroque vignettes. The author placed the title on the upper horizontal frame of the engraving. The holy spirit represented as a dove in divine light is placed in the left upper part of the engraving. This iconographic image does create a powerful impression both of action and movement: the sea wind blows the ship's sails overcoming the waves, the ribbon with the inscription flies in the air, the holy hope raises the anchor, and the holy faith shows the destination.

At the bottom part of the engraving Ivan Shchyrsky depicted the sea as the water surface with waves up to the horizon. The vessel is placed in the central part of the engraving, being simultaneously between the sky and the sea and in the sky and the sea. Easy to guess the vessel goes to the right taking into account two prompts: first, bigger space in front of the prow of the ship than behind its stern, and, secondly, the direction of the sails swelling.

The hetman's coat of arms is in the composition center. At first glance, it is a common, a bit elongated image. Computer zooming of the engraving allows us to scrutinize the details extremely important for our study. It turns out Mazepa's coat of arms is divided into two separate parts: the mast and the anchor. The ship's board upper part, the gunwale, is the partition line of the coat of arms. Due to the gunwale placement the engraver gives the impression that a vertical cruciform mast with a split top is inside the ship. Latin «Hoc Syrenes tutamen Ulyssis» made in the cross shape in the meaning «The Sirens keep Ulysses» is placed on the mast.

A seated female figure illustrating a phrase from panegyric «The Faith keeps the mast of Christ» is depicted in the prow of the ship. The Holy Faith holds the mast with the right hand, pointing upwards to crescent and six-pointed star symbols with the left hand. Below we can see an inscription «Huc Cynosura regit» («There Cynosure (Polaris) shines) across the engraving» [12, p. 213].

The engraver placed the lower horizontal part of the coat of arms, the anchor, below the gunwale, so the anchor is outside the ship, unlike the mast. To enhance the impression of apartness of the anchor its vertical lines are slightly displaced in comparison with those of the mast. However, it does not spoil the general impression of the unity of the anchored cross, or the so-called «Kurcz» symbol.

A fluke on the right crown and a shortened shank having a ring and a lifting eye at the tip make the image of the anchor complete. The anchor has Latin inscription «Contemnit tuta procellas», which can be translated as «Intact, paying no regard to severe storms». At the stern of the ship we can see a female figure hoisting an anchor. It is an illustration for a poetic line by Stefan Yavorsky «The Hope hoists the anchor» [12, p. 214].

Thus, panegyric «Echo głosu...» by Stefan Yavorsky, illustrated with Ivan Shchyrsky's engravings, has been a unique source for understanding the Christian sacral nature of hetman Ivan Mazepa's coat of arms.

In summer 1695 a milestone event happened in Ivan Mazepa's life. Ukrainian and Russian army headed by the hetman himself and boyar Borys Sheremetiev, triumphantly conquered Turkish fortress Kyzykermen on the Dnipro, an essential fortified strongpoint of Turkish domination in North Circum-Pontic area. Inokentii Monastyrsky, hegumen of the Cyrillic Monastery, and Stefan Yavorsky, prefect of Kyiv Brotherhood collegium, wrote a letter congratulating the hetman on his military victory. The letter was dated 29 August 1695. In Valeriy Shevchuk's opinion, the letter was probably written by Stefan Yavorsky and was then signed by Inokentii Monastyrsky [8, p. 484].

The letter said: «Let the powerful knightly mace of Your High Nobleness, winning the enemies, bravely defeat the insatiable hydra on the battlefield! For this reason, the boat of the beloved fatherland borne down by numerous misfortunes could have happily reached a safe port, having thrown Your High Nobleness' heraldic flower reinforced by the cross in the enemies' blood waves...» [8, p. 484].

In January 1698 Stefan Yavorsky delivered a sermon in the Trinity Church of Baturyn «Christ's Vineyard has triunique branches: an honest marriage of three statuses: maiden, widow and marital». The sermon was delivered on the occasion of the wedding of Ivan Obydovsky, Ivan Maze-

pa's nephew. Ivan Mazepa attended the ceremony and was greatly impressed by the famous speaker's sermon.

The hetman expressed his willingness to have the sermon published. Later that year the sermon «Christ's Vineyard» was issued by Stefan Yavorsky in the Kyiv Pechersk Lavra's publishing house. In the preamble to the poem the author informed readers that it was published by Ivan Mazepa's order. The sermon began from the following excellent heraldic poem dedicated to the hetman:

«Зри коль крѣпко в Россіи вѣра стоит с(вя)та,
ей же не одолѣють и адова врата,
кр(ес)т на ко(т)вѣ оутвержден, при двою свѣтилу,
сію вѣры с(вя)той изявляють силу;
всує оустремляются злочестивыхъ рѣки,
кр(ес)тъ на котвѣ недвижим пребудет вовѣки;
и сама ношъ князя тмы ничтоже оуспѣть,
заря свѣтиль н(е)б(ес)ны(х) при кр(ес)тѣ яснѣть»
[11, с. 113–114].

In Valeriy Shevchuk's excellent translation into Ukrainian Stefan Yavorsky's poem is as follows:

«Глянь, як в Русії міцно святу віру знають
Що пекельні ворота її не здолають.
Хрест на кітві ствердився при обох світилах —
Виявляється віри пресвята сила.
Марно тож витікають злочестивих ріки,
Хрест незрушний на кітві буде навек-віки,
Сама тьма князя ночі нічого не вдіє —
При хресті світил Зірка небесна ясніє» [7, с. 102].

It is worth mentioning that in Old Ukrainian of 16th – 18th centuries the words «kotva», «kotvytsa», «kitva», «kitvytsia» have the meaning of anchor. It is available in numerous dictionaries and explanations of words [13].

Our abovementioned research results have much in common with the prominent Ukrainian armorist Antin Kushchynsky's prognoses. In his work «State coat of arms of Christian Ukraine: to the Millennium of the Baptism of Rus-Ukraine» he wrote: «In Ukrainian periodicals we came across voices speaking that the trident sign was used by Great Hetmans Bohdan Khmelnytsky and Ivan Mazepa. Unfortunately, in the sources we had analyzed, we failed to find any documentary evidence of such infor-

mation, although they expressed the idea of historical continuity of our prominent Volodymyr's trident» [4, p. 36–37].

Despite the debating nature of the paper, the authors hope it will elevate substantive discussions to a qualitatively different level. Representatives of academic community including historians, church historians, experts on biographical research, specialists in heraldry are welcome to take part in the discussion. Probably, it can result in the appearance of «biographical imagology» as a new branch of science which should be treated on a par with «linguistic imagology» [2, p. 5].

There are strong arguments in favor of this position, such as philosophical roots and continuity of national and social narratives of Christian symbols in the collective biography of the prominent families. Exactly these families have formed Ukrainian state and Ukrainian nation for centuries. Ivan Mazepa's lineage, presumably, may date back to the 12th century instead of the 15th century, as it is commonly considered. No doubt, the collective biographies are to a large extent based on legends. The legend of Saint Clement and the legend of grand Prince Volodymyr have been at the core of the paper. The main attention has been given to the legend of Prince of the Holy Roman Empire hetman Ivan Mazepa, who is considered to be the ancestor of the Ukrainian State and the ideological leader of Ukrainian independence from the point of Ukrainian historian Olexsander Ohloblyn.

We hope that this work could prove the historical heraldic continuity of St. Clement's anchored cross symbol from Kyiv prince Volodymyr's personal symbol to Ukrainian prince and hetman Ivan Mazepa's coat of arms.

Conclusion. We conducted an analysis of heraldic and literary sources and, in particular, the eulogy of the poet of the late 17th century. S. Yavorsky's «Echo głosu...», illustrated with an engraving by I. Shchyrsky «The coat of arms in the ship» with images of the hetman's coat of arms as an image of power allows us to draw a confident conclusion about its staurographic essence, which comes from the early Christian symbol of St. Clement in the form of an anchor-cross. This testifies to the longevity of the coat of arms of Hetman and Prince Ivan Mazepa from the princely symbols of Kyivan Rus.

REFERENCES

1. Bielow, O., & Shapovalov, H. (2008). *Ukrainskyi tryzub: istoriia doslidzhenia ta istorychnyi rekonstrukt* [The Ukrainian Tryzub: the history of research and historical reconstruction]. Kyiv; Zaporizhzhia, Ukraine: Dyke pole. [In Ukrainian].
2. Boitcov, M. (2010). Chto takoe potestarnaia imagalogiia? [What is potestary imagology?]. In M. A. Boitcov, & F. B. Uspenskii (Eds.). *Vlast i obraz:*

- Ocherki potestarnoi imagalogii* [Power and Image: Essays on potestary imagalogy] (pp. 5-37). St. Petersburg, Russia: Aleteia. [In Russian].
3. Iashaeva, T., & Motovilina, M. (Comps.). (2006). *Krestnyi put sviatogo Klimenta: Rim – Khersones* [Way of the Cross of Saint Clement: Rome – Chersonesos]. Sevastopol, Ukraine: Inkermanskii Sviato-Klimentovskii monastyr. [In Ukrainian].
 4. Kushchynskiy, A. (1988). *Derzhavnyi herb khrystyianskoi Ukrainy: Do 1000-littia Khreshchennia Rusy-Ukrainy* [State Emblem of Christian Ukraine: To the 1000th anniversary of the Baptism of Rus-Ukraine]. Chicago, IL: Vydannia Ukrainskoho vilnoho kozatstva. [In Ukrainian].
 5. Myshanych, O. V. (Ed.). (1989). *Litopys ruskyi* [Russian chronicle]. (L. Ye. Makhnovets, Trans.). Kyiv, Ukraine: Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].
 6. Poliushko, H. (2015). *Herb hetmana Ivana Mazepy* [Coat of arms of Hetman Ivan Mazepa]. Kiev, Ukraine: ADEF-Ukraina. [In Ukrainian].
 7. Shevchuk, V. (1992). Virshi na herb Ivana Mazepy [Poems on the coat of arms of Ivan Mazepa]. In V. Shevchuk (Comp.) *Ivan Mazepa* [Ivan Mazepa] (pp. 101-106). Kyiv, Ukraine: Veselka. [In Ukrainian].
 8. Velychko, S. (1991). *Litopys* [Chronicle] (V. Shevchuk, Trans. & Comment., O. Myshanych., Ed., Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Dnipro. [In Ukrainian].
 9. Vereshchagina, N. V. (2011). *Kliment Rimskii – nebesnyi pokrovitel Kievskoi Rusi* [Clement of Rome is the heavenly patron of Kievan Rus]. Odessa, Ukraine: Astropoint. [In Russian].
 10. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii* [Entry to history]. Kyiv, Ukraine: Krytyka. [In Ukrainian].
 11. Yavorskyi, S. (2009). Vynohrad Khrystov [Grapes of Christ] (I. Sytyi, & S. Horobets, Comments.). *Siverianskyi litopys*, 6, 114-131. [In Ukrainian].
 12. Yavorskyi, S. (2018). Luna holosu... [The voice echo...] (O. Tsyhanok, & V. Shevchuk, Trans.). *Siverianskyi litopys*, 1-2, 197-234. [In Ukrainian].
 13. Zvedenyi slovnyk zastarilykh ta malovzhyvanykh sliv [Consolidated dictionary of obsolete and underused words] (n. d). In *Izbornyk* [Collection]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnnyk.htm> [in Ukrainian].

Стаття надійшла 25.05.2020 р.

Олександр Федорович БЕЛОВ, радник Служби безпеки України, заслужений діяч науки і техніки України (Київ, Україна);

Георгій Іванович ШАПОВАЛОВ, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства та загальної мовної підготовки Національного університету «Запорізька політехніка» (Запоріжжя, Україна).

Герб гетьмана Івана Мазепи як об'єкт дослідження потестарної імагології.

Робота присвячена застосуванню методів та підходів потестарної імагології до вивчення біографій видатних історичних особистостей в історії України, зокрема гетьмана Івана Мазепи. Новизна її полягає в тому, що пріоритет надається таким методам потестарної імагології, як дослідження образів влади через образно-символічний складник — зображення, символи та герби. Саме тому він надає нове розуміння національних образів та етнічних стереотипів, а також їх впливу на світоглядну складову частину сус-

пільного життя на прикладі Івана Мазепи. Предметом дослідження є гетьманський герб із його ставрографічною сутністю, яка походить від свято-климентівського символу у вигляді хреста-якоря. Метою дослідження є вивчення образно-символічної складової частини життєпису Івана Мазепи — візуальних (геральдичних) та літературних джерел, які свідчать про ототожнення його родового герба із зображеннями сакральних християнських символів хреста, якоря та корабля. Зроблено акцент на панегірику видатного українського поета кінця XVII ст. Стефана Яворського «Еcho głosu...» («Луна голосу...»), ілюстрованому гравюрами Івана Щирського із зображеннями гетьманського герба як образу влади. Аналізом поетичних і прозових творів С. Яворського та гравюри І. Щирського «Герб у кораблі» доведено наявність у родовому гербі ранньохристиянського символу святого Климента у вигляді хреста-якоря. Зроблено висновок щодо тягlosti образу влади гетьмана І. Мазепи від княжих знаків Київської Русі. Символ «хрест-якір» розглядається як складник колективної біографії княжого роду Мазеп.

Ключові слова: герб, гравюра, Іван Мазепа, Стефан Яворський, Іван Щирський, кітва, образ влади, потестарна імагологія, хрест, хрест-якір.

ДВАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ В ОБЛИЧЧЯХ І ДОКУМЕНТАХ

УДК 821.161.2-609(092)Чендей, Дзюба
<https://doi.org/10.15407/ub.19.145>

*Сидір Степанович КИРАЛЬ,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу національної бібліографії НБУВ,
заслужений діяч науки і техніки України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3925-3203>*

ПРОТОКОЛИ ДОПИТІВ ІВАНА ДЗЮБИ ТА ПЕРСОНАЛЬНА СПРАВА ІВАНА ЧЕНДЕЯ ЯК ДжЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ЇХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ЗА ДОБИ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

У статті на основі матеріалів кримінальної справи № 55 критика та літературознавця І. Дзюби (т. 1–18), порушеної з приводу праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та її розповсюдження в Україні й за кордоном, а також персональної справи № 18257 письменника І. Чендея (т. 1–2) розкрито маловідомі сторінки біографій підсудних, зокрема причетність закарпатського новеліста до передачі згаданої праці за кордон в 1966 р.

Ключові слова: шістдесятники, праця І. М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», переслідування українських письменників в СРСР, протоколи допитів І. М. Дзюби в КДБ, персональна справа письменника І. М. Чендея, самвидав.

Біографічний світ кожної людини неповторний, і, як слушно зауважив В. Підмогильний, «...життя навіть однієї людини варте томів оповідання» (роман «Місто»). Коли ж ідеться про видатних і знакових діячів культури або впливових політиків, громадських діячів певної історичної доби, то й поготів. Іван Дзюба та Іван Чендей належать до покоління шістдесятників, яке в умовах тоталітарного комуністичного суспільства спромоглося гучно заявити про свою незгоду із «владсть імущими», особливо в питаннях духовності, збереження іс-

торичної пам'яті, повноцінного функціонування української мови та висловити протест проти руйнівної шовіністично-русифікаторської політики комуністичної партії як керівної сили в СРСР. Зрозуміло, що миритися з таким вільнодумством тогочасна влада не могла, отож чимало учасників національного пробудження (згадаймо хоча б В. Черновола, В. Мороза, Є. Сверстюка, Ю. Бадзя, В. Марченка, В. Стуса, подружжя Ірини та Ігоря Калинців, братів Михайла та Богдана Горинів, Аллу Горську та багатьох інших) були покарані в різний спосіб: тюремне ув'язнення, позбавлення роботи, заборона друкуватися, тотальне стеження, примусове лікування в психлікарнях тощо.

У цих страхітливих лещатах радянської цензури опинилися й два Івани Михайловичі, — Дзюба та Чендей, — на долю яких випало чимало випробувань, про що свідчать і архівні документи: кримінальна справа І. Дзюби у 18 томах та персональна справа комуніста І. Чендея у 2 томах. Гортаючи ретельно підшиті та пронумеровані сторінки цих унікальних документів тогочасної доби, розумієш, що таке сила людського духу, сміливість, справжність, чесність, відвага, відповідальність за власний вибір, і за тих, хто був поруч. Зрештою, показання свідків у справі І. Дзюби, замовні рецензії про творчість І. Чендея, протоколи партійних відкритих і закритих зборів та інші матеріали оприявнюють об'єктивний та нефальшивий колективний портрет української інтелігенції ХХ століття. Ці документи цікаві ще й тим, що дають можливість зримо відчувати отой антитоталітарний вольтаж, якого так боялися комуністичні бездуховні й зденаціоналізовані владолюбці, побачити точки дотику інтелектуальних орбіт І. Дзюби та І. Чендея, яких єднало не лише однакове ім'я та по батькові, але, насамперед, усвідомлення свого призначення в житті, яке вони, попри всі перешкоди, гідно несли на своїх раменах: питання мови, роль критики в розвитку української літератури, збереження пам'яток культури, багатств народної творчості та ін. Варто наголосити й на тому, що І. Дзюба та І. Чендей входили у світ української культури (в широкому розумінні цього слова) через посередництво російської мови та літератури, яка, як не парадоксально це звучить, сприяла згодом їхньому національному прозрінню та духовному гарту. У статті ми торкнемося лише кількох важливих епізодів біографічного світу двох видатних діячів культури, зокрема історії поширення «вибухової» праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в Україні та за кордоном і, зокрема, участі в цьому процесі І. Чендея.

Пильне око визнаних метрів літературно-критичного цеху не лише в Україні, а й поза її межами одразу запримітило прихід Івана Чендея у велику літературу в 60-х рр. ХХ ст.: спочатку — Г. Аврахов, К. Волинський, І. Дзюба, Л. Коваленко, Г. Корабельников, Л. Новиченко,

С. Крижанівський, Л. Теракоп'ян, В. Фащенко, а згодом представники молодшого покоління — В. Дончик, М. Жулинський, М. Ільницький, В. Марко, М. Стрельбицький та інші. І. Чендей особливо дорожив думкою авторитетного критика І. Дзюби. Поява його статей одразу привернула увагу прозаїка. Про це свідчить, наприклад, виступ закарпатського новеліста на V з'їзді письменників України 18 листопада 1966 р. Він цілковито підтримав С. Крижанівського, який напередодні в доповіді під час ранкового засідання, зосередивши увагу на розвиткові української поезії 1959–1965 рр., принагідно мовив і про критиків, зокрема й про І. Дзюбу [33, с. 120, 121]. На той час останній уже був ув опалі до офіційної влади, однак І. Чендей не побоявся із всеукраїнської трибуни привселюдно заявити: «...зовсім незрозуміло, чому такий літературний критик нині працює в журналі, що зовсім не має ніякого відношення до художньої літератури»¹. Оратор наголосив і на тому, що порівняно недавно прочитав «прекрасну літературно-критичну» книгу І. Дзюби «„Звичайна людина” чи міщанин?» (Київ, 1959), яка вразила його тим, що «написана на високих засадах критичного аналізу, з позицій високих вимог» [35, арк. 136–150].

І. Дзюба, виступаючи на сторінках тогочасної періодики, й особливо у згаданій книжці, як слушно зауважував Є. Сверстюк, «перший вніс в українську літературну критику неспокій і показав, що крім захвальної, розносної і поносної, може бути ще розважлива критика». Для прихильників та однодумців критика-неофіта її поява була сміливою «спробою прискіпливого перегляду „позитивного героя”, який був утверджувався в літературі». Він неспростовно довів, що творці соцреалізму, наділяючи «персонажів власними чеснотами, малювали звичайного слабкодухого пристосуванця і видавали це за позитивний образ „звичайної людини”». Отож, іронізує Є. Сверстюк, у «затишному затоні соцреалізму з'явилися ознаки бурі» [34, с. 494–495].

Нове покоління інтелігенції захоплювалося також і його «глибокими знаннями, широкою обізнаністю в багатьох сферах життя, аргументованістю кожного твердження» [35, с. 494–495]. З далечі літ стає очевидним і неспростовним той факт, що з приходом І. Дзюби в літературну критику тут «наче почало відновлюватися національне мислення» [34, с. 524]. Можна з упевненістю стверджувати, що й для І. Чендея публіковані статті та згадана вище книжка критика також стали несподіваним відкриттям. Потрапивши в силове поле «національного мислення» І. Дзюби, він небезпідставно став на його захист на V з'їзді письменників.

¹ Мовилося про «Український біохімічний журнал» Ін-ту біохімії АН УРСР, у якому І. Дзюба працював на посаді коректора. — С. К.

І. Чендей закримітив також і «прекрасну, глибоку» рецензію І. Дзюби «День поєскоа», у якій схарактеризовано кінофільми «Сон» та «Тіні забутих предків», автором сценарію останнього був сам промовець [9, с. 73–82]². Він дивувався, чому українські періодичні видання з незрозумілих причин оминули увагою такий цікавий допис, оскільки в особі автора бачив висококласного фахівця, що «по-справжньому писав про явища в літературі» [37, арк. 150]. На жаль, цей уривок із промови І. Чендея було вилучено під час підготовки матеріалів з'їзду до друку [33, с. 206–211]. Прикро й те, що 19 квітня 1967 р. ця прихильна оцінка І. Чендеєм діяльності бунтівного критика стала предметом обговорення на закритих партійних зборах Закарпатського відділення Спільки письменників України. На порядок денний було винесено таке питання: «Про стосунки між комуністами відділення Спільки письменників і, зокрема, поведінку комуніста І. Чендея» [31, т. 1, арк. 16–26]³. Йшлося про «позаплановий» виступ письменника на V з'їзді. Серед запитань комуністів відділення, поставлених І. Чендеєві, на чільному місці, водночас із критикою «антирадянського» роману «Птахи полишають гнізда», були й ті, що стосувалися захисту ним несправедливо критикованого І. Дзюби.

Наприклад, комуніст В. Лендел допікав І. Чендея тим, наскільки той «добре знає т. Дзюбу?», на що почув у відповідь: «Знаю його як члена СПУ. Читав його книжки... Думаю, що це оригінальний і вдумливий критик. І як довідався, де він працює, то й висловив думку з приводу того, чому б йому не працювати десь ближче до літератури?». Таке пояснення ще більше роздратовало чергового «інтерв'юєра»-комуніста, який нагадав І. Чендеєві, що на сторінках журналу «Перець» була «критика» на т. Дзюбу, отож наполягав на конкретному поясненні письменником цього факту. І. Чендей відповів коротко: «Це був безтактний виступ» [31, т. 1, арк. 16–26].

А мовилося про статтю якогось В. Осадчого «Про містера Стецька і великомученицьке жабеня» [30, с. 5], у якій І. Дзюбу нещадно критиковано за його погляди на авторитарне суспільство СРСР, що не відповідали загальноприйнятим, громадянську позицію, національну свідомість. Цей гидкий опус, ілюстрований, як згадував Л. Танюк, «жахітньою карикатурою — демонстранти з петлюрівськими, зрозуміло ж, тризубами тримають транспаранти й корогву з написом:

² 4 вересня 1965 р. І. Дзюба під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» виступив із заявою про переслідування та арешти української інтелігенції. Цей факт фігурує в кримінальній справі І. Дзюби як один із важливих доказів його «антирадянської» діяльності. — С. К.

³ При покликанні на архівні джерела вказуємо у квадратних дужках номер тому й номери аркушів. — С. К.

„Великомученик Дзюба”, „Дзюба в кайданах!” та „Дзюбу заслано до Сибіру”», був «увертурою до арешту», «склепаною» досі невідомим автором, який сховався під псевдонімом Василь Осадчий. Л. Танюк не відкидав думки, що це «ганьбище» міг «встругнути» й сам головред Ф. Маківчук, який «давно спеціалізувався на творенні міфів і байок про українську еміграцію». Однак ця «блекота спрацювала у протилежний бік»: В. Чорновіл заступився за І. Дзюбу й написав розгромну відповідь, яку надіслав у той же «Перець», до ЦК КПУ, редакціям газет «Радянська Україна», «Літературна Україна», до СПУ [38, с. 611–624]. До речі, цей брутальний наклеп В. Осадчого закінчувався запитаннями: «А з ким ви, І. Дзюба? Мовчите? А треба б відповісти радянській громадськості...». Цікаво (і тут зла доля чи не вперше «поєднала» двох Іванів), що через три роки аналогічний «обвинувальний» донос «Чому обурились дубівчани?» із прикінцевим запитанням «З ким же у дорозі письменник Ів. Чендей?» з’явиться 9 березня 1969 р. на сторінках газети «Закарпатська правда» з приводу «антирадянської» збірки І. Чендея «Березневий сніг». Відмінність полягала лише в тому, що цей пасквіль підписали реальні автори — Василь Вовчок, Василь Поліщук, Микола Рішко.

Слід нагадати й про такий показовий факт химерної ідеологічної «спільності доль» І. Чендея й І. Дзюби: їхні імена як злісних «антисоветчиків» фігурували у виступах окремих компартійних діячів на засіданні політбюро ЦК КПУ 20 червня 1972 р., на якому йшлося, зокрема, і про посилення боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму. У листі-рапорті цього ж року перший секретар компартії України В. Щербицький сповіщав ЦК КПРС про таке: «Клеветнический, антисоветский злобный пасквиль Ив. Дзюбы „Интернационализм чи русификация?” широко используемый нашими врагами в идеологической борьбе против нашей страны, почти шесть лет не получал официальной оценки со стороны ЦК КП Украины»; «Овчаренко Ф. Д.⁴ не только не поддержал руководителей Закарпатского обкома партии, выступивших против идейно вредных писаний Ив. Чендея, но даже обвинил т. Ильницкого Ю. В.⁵ в том, что обком, мол, слишком строго обошелся с Чендеем» [21, с. 117, 120]. Серед ідейно «ненадійних» фігурує в цьому документі й О. Гончар як автор роману «Собор».

Тут потрібно наголосити й на тому, що відповіді І. Чендея в протоколі зборів про його взаємини з І. Дзюбою було опущено, отож «ан-

⁴ Йдеться про секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Федора Даниловича Овчаренка (1913–1996). — С. К.

⁵ Йдеться про першого секретаря Закарпатського обкому компартії Юрія Василювича Ільницького (1924–2016). — С. К.

тиморальному комуністові» довелося відтворювати неточності в тексті протоколу № 7 закритих партійних зборів від 19.04.1967 р. вже в пояснювальній записці від 08.06.1967 р., адресованій бюро Ужгородського міськкому КП України [31, т. 1, арк. 26]. Тоді на зборах «інженерів людських душ» І. Чендея було скарано не лише за «наклепницький» роман «Птахи полишають гнізда», а й за прихильне слово про «дисидента» І. Дзюбу. Варто зауважити, що на момент виступу І. Чендея на V з'їзді письменників він особисто І. Дзюбу не знав [12, с. 164–165]⁶. Щоденниковий запис письменника від 27 листопада 1968 р. підтверджує, що саме підтримка І. Дзюби й стала чи не головною підставою суворого «впливу» на порушника усталеного порядку: «Весь партійний глум наді мною було вчинено за виступ на з'їзді письменників України в листопаді 1966 року. **Глум було вчинено за добре слово, сказане про Івана Дзюбу — критика, яких нині мало, якому нелегко жити і працювати** (виокремлення наше. — С. К.). Нелегко не тому, що він не міг собі вибрати легшого, ситнішого, привітнішого життя. Його життя нелегке тому, бо ним обрана дорога з тяжчих, дорога зі складніших, дорога, що її сучасники не звикли посипати квітами. Дорога, що на неї кидатимуть квіти нащадки наші. І такі дороги бувають!.. Це високої переконаності у правоті діла, що його творить митець, людський розум!.. Ці дороги відкривають нові путі до горизонтів»⁷.

Така увага ужгородських комуністів до особи автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» була не випадковою, адже, як свідчать матеріали кримінальної справи І. Дзюби, той уже перебував «на гачку» в КДБ, зокрема через поширення машинописних копій своєї праці. Зі спогадів підсудного відомо, що той прагнув передати її для опублікування за кордоном [27]. Уперше таку спробу (на жаль, невдалу) здійснив громадянин ЧРСР Микола Мушинка (у документах кримінальної справи фігурує і як Микулаш, Міклош, Міклаш Мушинка), про що буде мова далі [24, с. 42–44].

На підставі кримінальної справи І. Дзюби, спогадів М. Коцюбинської, Є. Сверстюка, І. Дзюби, Л. Танюка, С. Кириченко, М. Мушинки, Ю. Бачі, Г. Аврахова, щоденникових записів І. Чендея, листів до нього згаданих осіб спробуємо «реконструювати» історію цієї події в грудні 1965 р. та висвітлити участь І. Чендея в другій спробі (уже вдалій) передати фотокопії машинопису згаданої праці в травні 1966 р. На жаль, довгий час ім'я закарпатського письменника у

⁶ Автор спогадів «Журавлі Івана Чендея» неточно датує початок їхнього епістолярного діалогу: правильно 1969 р., не 1981 р. — С. К.

⁷ *Чендей І.* Щоденник (1953–2004 рр.) / І. Чендей // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

зв'язку з цими подіями згадувалося лише побіжно, а в опублікованих джерелах безпосередні учасники цих подій припустилися суттєвих фактичних неточностей.

Про причетність І. Чендея до передачі за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» розлого «подав свою думку» М. Мушинка в контексті власного життя в статті «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» [24, с. 41–44], у спогадах «Колеса крутяться...» [23] та книжці «У всякого своя доля...» [25]. На жаль, у цих публікаціях надibuємо на деякі суперечливі твердження автора та окремі фактичні помилки, спричинені, ймовірно, часовою дистанцією. Найперше, у своїх публікаціях М. Мушинка називає різні дати й обставини одержання тоді ще «листа» І. Дзюби до ЦК КПУ. Наприклад, у статті «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» автор твердить, що це сталося 5 грудня 1965 р. під час наукового відрядження в Києві. У документах кримінальної справи фігурують такі дати: «в листопаді 1965 р.», «на початку грудня 1965 р.». У пояснювальній записці від 17.12.1965 р., написаній в Ужгороді після затримання на ст. Чоп, М. Мушинка вказує дату 4 грудня 1965 р., що й відповідає дійсності. Це підтверджує також І. Дзюба у поясненні КДБ від 24.08.1966 р. із приводу виявлення в затриманого працівниками прикордонної служби та КДБ його «Листа»: «Мені ставили питання, чому я віддав «Листа» М. Мушинці в кінці листопада чи на початку грудня 1965 р., а до адресату — до ЦК КПУ — лист був відправлений лише через місяць 3-го січня 1966 р. Це пояснюється так. Переглядаючи і критично оцінюючи свій «Лист» перед відправкою до ЦК, я вирішив значно розширити і доповнити його новим матеріалом. Ця робота (а потім новий передрук) зайняли в мене ще місяць. Цей останній варіант «Листа» мав уже майже на сотню сторінок більше за перший» [20, т. 2, арк. 143].

А в спогадах «Колеса крутяться...» (1998) М. Мушинка про цю подію пише так: «Під час святкування першої річниці з дня народження доньки Івана Дзюби Оксани (насправді Олени, нар. 28.11.1964 р. — С. К.) на його квартирі (у якому брали участь майже всі київські „інакодумці“) в листопаді 1965 р. він таємно передав мені рукописну копію щойно завершеного і ще нікуди не посланого „Листа до Центрального комітету КПУ“ (143 сторінки машинопису)» [26, т. 1, с. 82; виокремлення автора. — С. К.]. На допиті 21 квітня 1972 р. на запитання ст. слідчого М. Кольчика, «при яких обставинах і з якою метою» І. Дзюба передав «свій документ» громадянину ЧРСР М. Мушинці, той докладно розповів, що знав його за науковими публікаціями десь із 1964 р., а вперше познайомилися

28 листопада 1965 р., коли був на дні народження його дочки Оленки. Під час спілкування М. Мушинка поцікавився, чи працює І. Дзюба над темою з національного питання, на що він відповів ствердно та «коротко розповів Мушинці про характер цієї роботи і про те, що я збираюся надіслати її до ЦК КПУ». М. Мушинка повідомив, що Культурна Спілка українських трудящих (КСУТ) у Пряшеві під очільництвом В. Капушевського має намір видати серію науково-популярних книжок, зокрема й із означеної проблеми. Співрозмовники дійшли висновку, що було б добре, якби з його роботою ознайомилося керівництво КСУТ, аби вирішити, чи може написана І. Дзюбою праця «послужити основою для написання книжки з національного питання, яку планувало їх видавництво». Таку перспективу подальшої співпраці, наголошував І. Дзюба, ініціював саме він, а не М. Мушинка (той завіряв, що в «приватні руки праця не попаде, а буде в офіційних органах». Про те запитував у І. Дзюби, «чи не буде для мене небезпечним, що моя праця буде вивезена за кордон» [20, т. 2, арк. 158–159]), якому пообіцяв дати один із примірників готового машинописного тексту «Інтернаціоналізму чи русифікації?». Тут потрібно наголосити й на тому, що в поясненні на вимогу голови КДБ В. Нікітченка від 24 серпня 1966 р. І. Дзюба також акцентував на тому, що М. Мушинка взяв «Листа» тільки на прохання автора, а сам він «ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв» [20, т. 3, арк. 141–143].

Того ж вечора, 28 листопада 1965 р., вони «твердо» домовилися, що М. Мушинка особисто передасть його працю саме В. Капушевському й повідомить, як розв'язалося питання щодо друку майбутньої книжки в Пряшеві [20, т. 2, арк. 12–23]. Невдовзі він вручив М. Мушинці примірник «першого, ще не закінченого варіанту „Інтернаціоналізму чи русифікації?“» [11, с. 366]. Отож, ніякої «таємної передачі», як стверджує М. Мушинка, фактично не було, а до того ж передавання «Листа» відбувалося на квартирі Михайлини Коцюбинської, а не в І. Дзюби, уже після відзначення дня народження його дочки. Саме про це М. Мушинка докладно оповів у поясненні працівникам радянських та чехословацьких спецслужб в Ужгороді й фактично «засвітив» київських «інакодумців», перелічивши їхні прізвища: Зеновія Антонюка, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Надійки Світличної, Бориса Антоненка-Давидовича, Олесь Сергієнка, Григорія Тиценка, Юрія Якутовича, Івана Драча з дружиною Марією та сином Максимом (більшість із них проходять згодом як свідки у справі І. Дзюби). Вражає феноменальна пам'ять М. Мушинки, який упродовж святкового вечора встиг запам'ятати імена та прізвища усіх присутніх гостей (можливо, словацький науковець зустрічався з ними до цього дня, але це вже інше питання, яке потребує уважного аналізу). І. Дзюба,

як свідчить протокол допиту від 21 квітня 1972 р., на запитання слідчого, кого саме запрошено на день народження і хто був свідком його розмови з М. Мушинкою, відповідати відмовився. Він також не захотів давати будь-яких показів щодо всіх тих осіб, які перелічив у поясненні М. Мушинка. Так само вчинив, до речі, під час допиту й З. Антонюк, який привів М. Мушинку в гості до І. Дзюби того вечора.

Зі спогадів Михайлини Коцюбинської дізнаємось, що саме вона була першим довіреним читачем і друкарем цього «трактату» І. Дзюби, а тому не могла «збагнути, як це КГБ прогавив, що перший передрук „Інтернаціоналізму...” зроблено на моїй машинці і саме такий примірник було вилучено на кордоні в Миколи Мушинки — серед інших висунутих проти мене пізніше набагато менш вагомих звинувачень такого, неспростовного, не було» [18, с. 50–51]. Отож історик Ю. Шаповал помилково стверджує, що М. Мушинці було передано той рукопис, який на прохання І. Дзюби надрукував житель с. Проців Броварського р-ну Г. Т. Тименко, згодом ув'язнений [40, с. 28].

Невдовзі після цього словацький науковець виїхав до Львова, де певний час працював у бібліотеках та архівах. Оскільки працівники КДБ уже стежили за І. Дзюбою, то ж другого дня по від'їзді М. Мушинки «дали знати, що їм відомо про передачу». М. Мушинка згадує, що у Львові про це його «ніхто не попередив (хоч була можливість)» [25, с. 82]. Зі спогадів І. Дзюби довідуємось, чому цього не сталося: слідчий КДБ на другий день запросив критика на розмову в якійсь «дріб'язковій справі» і, на його здивування, порушивши режимний порядок, залишив його на самоті: «І тоді на столі в нього я побачив папір, на якому було написано: „Микола Мушинка”. Я зрозумів натяк і того ж дня попросив одного знайомого львівського літератора, який вертався додому, знайти Мушинку в готелі й попередити, щоб позбувся небезпечної папки. Але той чоловік побоявся, Мушинку затримали на кордоні, і він мав великі неприємності» [11, с. 366]. А про від'їзд М. Мушинки з Києва КДБ дізналося самостійно з «перших уст» учасників зустрічі, оскільки, як стало відомо згодом, квартира Михайлини Коцюбинської, у якій іноземний науковець «взяв крамольний текст», «акуратно прослуховувалася!» [11, с. 368]. Отож, до галицької столиці його вже супроводжував «хімік-аспірант», а насправді агент КДБ, який мешкав із ним у готелі, а потім 13 грудня 1965 р. ще й випровадив у дорогу.

На станції Чоп того ж дня прикордонна служба, зрозуміло, затримала М. Мушинку й «під спідньою білизною знайшла рукопис Івана Дзюби». Подорож було тимчасово перервано, а порушника «ізольовано» в готелі «Верховина» (нині «Корона»), у якому до приходу працівників КДБ той встиг «спалити масу рукописів», не виявлених під

час обшуку на митниці: а коли «догоряли останні сторінки (вірші Симоненка, Голобородька, стаття Світличного), то умивальник лопнув» [26, т. 1, с. 82–83]. Після допитів працівниками КДБ та двома представниками чехословацького ШТБ (*Štátna bezpečnosť* — Державна безпека; спеціально прибули з Праги в Ужгород. — С. К.) М. Мушинка таки повернувся в Чехословаччину, де в Кошицях у крайкомі компартії створили спеціальну слідчу комісію з п'ятьох осіб, яка не передала справи в суд, оскільки всі речові докази залишилися в СРСР. У червні 1966 р. справу порушника-комуніста закрили з оголошенням догани та суворого попередження [26, т. 1, с. 86–88].

Для подальшого розуміння «сюжетних» ходів у цій історії слід наголосити й на тому, що М. Мушинка під час допитів в Ужгороді спочатку свідчив, ніби «викрав» рукопис І. Дзюби з його «папки в Бібліотеці Леніна». Однак, згадує він, «через пару днів принесли протокол Дзюби, який твердив, що він дав мені рукопис для власного прочитання і ознайомлення з ним членів компартії Чехо-Словаччини» [26, т. 84]⁸. Щодо «власного прочитання і ознайомлення членів компартії», то про це І. Дзюба також не раз говорив під час численних допитів та виступу на суді 12 березня 1973 р., однак спогад про «папку» і «протокол» І. Дзюби не підтверджено документально, оскільки автора «Листа» з приводу затримання М. Мушинки голова комітету Держбезпеки при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченко викликав на розмову лише 20 серпня 1966 р. і попросив дати пояснення, яке той написав 24.08.1966 р. (майже через рік після згаданої пригоди; долучено до матеріалів кримінальної справи) [20, т. 3, арк. 141–143].

Удруге передача за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» відбулася з ініціативи Лесі (Олександри) Йосипівни Коцюби (1921–1987), тоді доцента Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя [32]. Така нагода трапилася 16–18 травня 1966 р., коли в Ужгороді відбувалася всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю з питань розвитку української радянської новели (ЧРСР представляли науковці Пряшівського університету Міхал Роман та Юрій Бача). Її учасником був також і Г. Аврахов, у той час декан філологічного факультету згаданого педінституту⁹.

⁸ У третьому томі кримінальної справи І. Дзюби є пояснення М. Мушинки від 17.12.1965 р., протокол допиту від 07.08.1972 р. [арк. 130–134, 137–140, 206–213]. — С. К.

⁹ У ст. М. Мушинки «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» [24, с. 43] неточно вказано дату перевезення фотокопій праці І. Дзюби за кордон — 30 травня 1966 р. Насправді Ю. Бача отримав пакет 20 травня 1966 р. і виїхав із Ужгорода 21 травня невдовзі після конференції та святкування дня народження І. Чендея. — С. К.

І. Чендей та Г. Аврахов¹⁰ зналися навч ще до проведення конференції. Наприклад, 8 грудня 1972 р. під час першого допиту в справі І. Дзюби Г. Аврахов-свідок твердив таке: «З Чендеєм Іваном Михайловичем познайомився десь в 1950 роках, коли його дружина навчалася в Черкаському педінституті (у 1956–1959 рр. Марія Іванівна Чендей була студенткою-заочницею мовно-літературного факультету. — С. К.), де я працював деканом факультету. З того часу я принагідно зустрічався з Чендеєм. Відносини у мене з ним нормальні» [20, т. 6, арк. 250]. 1959 р. Г. Аврахов побував в Ужгороді, де вперше зустрівся з І. Чендеєм, який подарував черкаському гостеві збірку «Вітер з полонини» (1958) з таким дарчим написом: «*Вельмишановному Григорію Герасимовичу Аврахову про перебування в Ужгороді, і щоб наша мова, наша пісня дзвінко линула і лунала. 17/VIII. 1959 р., Ів. Чендей*». По смерті І. Чендея Г. Аврахов надіслав вдові письменника ксерокопії інших дарчих написів на збірках «Казки зелених гір» (Ужгород, 1965), «Ватри не згасають: оповідання (Ужгород, 1960) та «Березневий сніг: повість, оповідання» (Київ, 1968). Прозаїк шанував його як обдарованого літературознавця, зокрема як автора передмови до збірки «Терен цвіте» (1967) та розлогої рецензії на роман «Птахи полишають гнізда»¹¹.

З опублікованих джерел відомо, що Л. Коцюба на прохання київських друзів (до Ніжина фотокопії праці І. Дзюби привіз правозахисник Іван Бровко (1915–2009)) мала організувати її передачу через викладача Ю. Бачу, який планував приїхати на конференцію в Ужгород [34, с. 341]. Цю відповідальну місію щодо доставки згаданого документа погодився виконати Г. Аврахов, який, правда, чомусь засумнівався, а чи варто до цього акту залучати саме Ю. Бачу. Однак, поспілкувавшись із І. Чендеєм, зважився на цей крок (той позитивно схарактеризував закордонного колегу, із яким знався ще з 1957 р.).

У різних джерелах, зокрема й у матеріалах кримінальної справи І. Дзюби, а також у листах Г. Аврахова до І. Чендея та його дружини Марії, спогадах М. Мушинки. Г. Аврахова й Ю. Бачі про цю подію говориться по-різному. Наприклад, у дописі «Сповідне слово про

¹⁰ В архіві письменника збереглися листи та вітальні листівки Г. Аврахова (всього 15 одиниць) за 1959–2005 рр., а також його світлина з дарчим написом. — С. К.

¹¹ О. Гончар у листі до І. Чендея від 17.12.1965 р. так писав з приводу згаданої рецензії: «*Після серйозної вдумливої, на мій погляд, статті Гр. Аврахова в „Літ. Україні“ мені не лишається чого „рецензувати“.* Я радий за Вас. Радий, що Ваша талановита книга дістала заслужено високу оцінку» (Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород). А в листі до С. Тельнюка від 22.04.1966 р. І. Чендей зауважив таке: «*Я вважаю високою честю для того літератора, про якого пише Аврахов і Волинський!*» (Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород). — С. К.

Івана Дзюбу» Г. Аврахов, повідаючи про перипетії з працею І. Дзюби, взагалі не згадує про І. Чендея [1, с. 70–72]. А от у нарисі про Л. Коцюбу пише про це так: «Коли Юрій Бача, літературознавець із Пряшева, перелякавшись за скоєне, виказав Івана Чендея, притиснутий гебістами відомий письменник, одводячи неправдиве звинувачення, назвав справжнього передавача фотокопійного тексту і навіть не зробив спроби хоч якось його попередити. Провинець, вважаючи, що його шантажують, довго відхрещувався, накликаючи додаткові звинувачення во лжі. Одпиратися стало марним, коли слідчі пред'явили письмове зізнання І. Чендея. Треба було спішно знайти іншу рятівну версію співучасті, що виглядала б вірогідною» [2, с. 55].

Уважно проаналізовані нами протоколи допитів Г. Аврахова, Ю. Бачі, І. Дзюби, Л. Коцюби, І. Чендея та інших свідків судового процесу дають підставу стверджувати, що наведені вище рядки Г. Аврахова надто суб'єктивні та емоційно «перевантажені» в аспекті оцінних суджень і І. Чендея, і Ю. Бачі. Ці твердження Г. А. Аврахова потребують уточнення щодо «переляку» і «неправдивого звинувачення» І. Чендея з боку Ю. Бачі щодо виказування «притиснутим гебістами» І. Чендеєм прізвища «справжнього передавача фотокопійного тексту», який, мовляв, згрішив перед «провинцем» ще й тим, що «навіть не зробив спроби хоч якось його попередити».

Не маючи на меті виступати в ролі адвоката, зауважимо про таке: прагнемо об'єктивно відтворити хід минулих подій і зрозуміти мотивації «зізнань» (щиросердних або ні) кожного згаданого тут учасника судового процесу¹. Водночас постають і логічні запитання: а як можна визначити її, щиросердність, і наскільки правдивими були показання свідків (беручи до уваги ту обставину, що в екстремальних ситуаціях можуть мати місце, як про це свідомо твердить Г. Аврахов, «відхрещування» та «лжа»), і чи з плином літ вони, свідчення, «автентично» відтворені тими ж особами, але вже на сторінках спогадів. На наше глибоке переконання, саме такий «компаративний» аналіз юридичних та «цивільних» документів, зосібна в контексті кримінальної справи І. Дзюби, слугує надійним мірилом у визначенні хоча б якоїсь об'єктивності «давноминулого часу», зрозуміло, відносно її за своєю суттю.

Слушними, а водночас і цінними в даному разі, є міркування «секота» Ю. Бачі у відвертій публіцистичній сповіді «Як я доносив... навіть сам на себе» (2010) про сутність та цінність спогадів як своє-

¹² З цієї метою публікуємо найважливіші у цьому сенсі документи з кримінальної справи І. Дзюби (див. с. 175–211). — С. К.

рідного жанру документалістики та особливо цінного джерела біографістики: «Спогади — занадто важлива справа! Зокрема, там, де нема архівів, музеїв історії, де не зберігається документація та не ведуться бодай хронічки <...>, — там спогади конче потрібна та надто важлива справа! Щоб спогади могли стати великою допоміжною силою, підводити з колін та вселяти надію, — щоб з'явилася правда й поступово переважала й перемогла тенденцію, — вони мусять бути правдивими та щирими. Якщо спогади мали б бути продовженням дотеперішніх тенденцій щодо України, то їх необхідно було б душити вже при їхньому виникненні й карати, як навмисні неправдиві показання караються в судах» [6, с. 351–352].

Поштовхом до написання Ю. Бачею болючої сповіді було не лише прагнення їх автора «мати право питати інших і чекати від них щирої та правдивої відповіді», хто відверто, а хто приховано співпрацював із органами держбезпеки та «сексотив», а й давнім бажанням очиститися від моральних мук, застерегти майбутнє покоління, зрештою, сказати правду про ту страшну комуністичну епоху, у якій йому довелося жити. Треба таки визнати, беручи до уваги чимало різних фактів та химер долі людської, а чи кожен живий і понині «агент»-«сексот»-«стукач» (а їх було тоді чимало й повсюдно!!!) здатен ось на таку відвертість: «Заявляю: я теж інформував (чи: мене теж змусили інформувати) „партію та уряд” про „ворожу діяльність” у моєму оточенні та в діяльності своїх колег, приятелів, друзів, родичів навіть! Навіть більше: я доносив навіть на самого себе!» [6, с. 353]. Не можна не погодитися з міркуваннями професора О. Вертія, який із приводу цієї сповіді Ю. Бачі (майже 50 років «співпрацював» з «рідними» чехословацькими та радянськими спецслужбами) справедливо зауважив, що це «документ неабиякого пізнавального характеру, що кидає яскраве світло як на характери „д о н о щ и к і в”, так і на методи праці державних органів», оскільки вони «формують якісно новий погляд» на цю співпрацю «між двох вогнів», «розширюють наші уявлення про фронт боротьби за людину, за її право на нормальне життя та можливості й за таких обставин залишатися ЛЮДИНОЮ» [7, с. 105–106]. Важливо також і те, що й сам автор після їх оприлюднення не зрікався відшкодувати матеріальні й моральні збитки тим особам, які *a priori* постраждали від його «співпраці» — на щастя, а чи на жаль, але таких позовів щодо «донощика» поки що не зареєстровано.

У спогадах «Іван Чендей у моєму житті» (уперше опубліковані 2006 р. у журналі «Дукля») [4] Ю. Бача твердить, що на момент передачі нічого не знав про зміст праці І. Дзюби, а тому перевезення копій за кордон не вважав «продуманим чи, не дай Біг, якимсь героїським вчинком»: «„Київські друзі”, як сказав професор Аврахов, який

передав мені на квартирі в Чендея пакет фотокопій, вирішили переслати цю працю через мене. Я, повністю довіряючи їм, переніс ту працю в кишені піджака (без будь-якої конспірації), лише вдома прочитав її та дав читати іншим» [12, с. 145].

Зізнання Ю. Бачі про співпрацю із спецорганами дає відповідь щодо «безпечності» «першого поштаря» (як сам себе охрестив) з доставки забороненої літератури за кордон. Правда, дивним видається той факт, чому ж Ю. Бача, досвідчений агент спецслужб, опинився таки за ґратами в 1973 р. із звинуваченням у «пошкодуванні країни соціалістичної системи», відбувши більше року тюрми із присуджених чотирьох.

На думку М. Мушинки, до 1972 р. в органах КДБ не було достатніх доказів про участь І. Чендея в передачі праці І. Дзюби [24]¹³. У кримінальній справі є протокол допиту Ю. Бачі як свідка, натоді референта філіалу Сервотехне-Прага в Пряшеві. На вимогу Генерального прокурора СРСР слідчий майор Гривняк провів допит у м. Кошице 30 серпня 1972 р. («свидетель был вызван на допрос повесткой от 30.8.1972 г.») [20, т. 3, арк. 254]. В автобіографічній книжці «Листи самому собі» Ю. Бача згадує, що «початок усій тій афері поклато засідання Пленуму ЦК КПРС у Москві у грудні 1971 року, у якому назовні йшлося ніби про проблеми літературної критики, а насправді

¹³ У статті М. Мушинки «Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним» закралися, на жаль, деякі неточності: І. Чендей не працював редактором газети «Закарпатська правда», а обіймав посаду заввідділу. Г. Аврахов привіз із Ніжина фотокопію праці І. Дзюби, а не одну «із численних машинописних копій». У 1966 р. копії цієї праці ще не «кружляли в українському „самвидавці” масово», як твердить автор. Це було згодом. Потребує уточнення твердження, що «приблизно тоді ж І. Чендей потрапив у глибоку неласку радянських органів». Насправді, сталося це значно пізніше: персональну справу комуніста-письменника з приводу роману «Птахи полишають гнізда» розпочато 17 жовтня 1967 р., отож не так і «приблизно». Не відповідає дійсності твердження М. Мушинки, що в 1969 р. «зняли з видавничих планів його книжки, верстки вже готових до друку творів знищили та майже на десять років заборонили друкуватися» (с. 43). А на с. 44 зауважує, що «письменника на кілька років було вилучено з літературного та громадського життя». Насправді, заборона на публікації нових творів тривала з 1970 р. по 1977 р. З продажу було знято тільки зб. «Березневий сніг» (і то лише в Ужгороді, а в інших містах вона продавалася). У київських та московських вид-вах рукописів І. Чендея натоді не було. До того ж, 1970 р. вид-ву «Дніпро», попри усі проблеми І. Чендея, таки вдалося відстояти повторне видання його роману «Птахи полишають гнізда» та повісті «Луна блакитного овиду». Правда та, що упродовж року роман лежав нерухомо на книжковому складі й не продавався у крамницях України. 1975 р. у тому ж «Дніпрі» вийшла зб. І. Чендея «Зелена Верховина». Отож, верстки творів І. Чендея, на щастя, не були знищені, як твердить М. Мушинка. Неточним є й те, що син І. Чендея Мирослав (нар. 21.06.1947 р., у ст. помилково — Ярослав) загинув у віці 19 років. Насправді на момент трагедії Мирославу минав 21 рік. — С. К.

наказало „прекратіть” занадто неприємну для всієї імперії „антирадянську писанину”, тобто видання „Хроніки текучих подій”, „Українського вісника” та ще, може, інших подібних видань» [3, с. 72].

Україною прокотилася хвиля арештів, дійшло і до «братніх» західних республік Варшавського договору. Зокрема, 11 квітня 1972 р., згадує Ю. Бача, у Пряшеві працівники ШТБ арештували Павла Мурашку, викладача університету, професора педагогічної школи Петра Гроцького та студентку Київського університету Ганну Коцур, які були його вихованцями. Наступного дня Ю. Бачу допитали вперше, а 28 квітня — вдруге, «потім ще з десятків разів». 30 серпня 1972 р. «зі свідка з мене зробили співобвинуваченого, — навіть керівника групи — і знову кілька разів допитували» [3, с. 72]. Згодом, уже 19–23 березня 1973 р., Обласний суд у Кошицях ув’язнить П. Мурашку на 4,5 роки, а Ю. Бачу — на 3 роки: «Прокурор Найвищого суду вимагає п’ять років, — п’ять років арешту за те, що українець, україніст, доцент україністики університету прочитав книгу про становище українського народу на Україні!!!» Найвищий суд «соціалістичної» Словаччини 18–19 липня 1973 р. «звув окремі обвинувачення, проте засудив Павла на шість з половиною років, а мене на чотири роки арешту!» Ніякі клопотання не допомогли, за того, що він не заперечував свої причетності до передачі праці І. Дзюби. Після щирого «каяття» Ю. Бача опинився в «старій відомій тюрмі для політичних в’язнів усіх режимів та усіх часів» в Ілаві [3, с. 72].

М. Мушинка твердить, що Ю. Бача зізнався не з примусу, а з власної волі (наявні документи в кримінальній справі І. Дзюби цього не підтверджують), однак не покликається, як зазвичай, на самі протоколи допиту і не вказує місця їх зберігання та датування документів. Той факт, що Ю. Бача інформував відповідні служби про розмови з М. Мушиною — незаперечний (їхнім взамином присвятив у своїй сповіді окремих підрозділ під оглавом «То ж кого не можна обійти? Про Миколу Мушинку») [6, с. 432–439]. Як наслідок — було скасовано навчання останнього в аспірантурі в Києві. Тут варто згадати й про те, що І. Дзюба, вітаючи М. Мушинку з 80-літтям, визнав, що ювіляр був у числі «перших читачів» його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», однак жалкував, що це читання «не обійшлося без великих неприємностей для нього» [25, с. 296].

Водночас твердження М. Мушинки, що «справжньою причиною цькування І. Чендея була його причетність до передачі на Захід праці І. Дзюби» [24, с. 43], базується радше на припущенні, аніж на реальних фактах. І тут, як це не парадоксально, знову ж не обійтися без згаданого каяття Ю. Бачі, який під час допитів в 1972–1973 рр. вповів, як потрапив за кордон лист І. Чендея, адресований голові прав-

ління СПУ О. Гончареві з приводу посилення співпраці між українськими та чехословацькими письменниками (Ю. Бача передав його відомій родині Горбачів у Франкфурті), який був опублікований на сторінках мюнхенського журналу «Сучасність», але без прізвища письменника. У сповіді «Як я доносив... навіть сам на себе» він пише про це так: «Цей факт напевно пошкодив Іванові Чендею, коли його в сімдесятих роках переслідували, хоча слід однозначно заявити, що не той факт, не моя „зрада” стали основою звинувачення та переслідування Чендея. Івана карали, перш за все, за його повість „Іван” у книзі „Березневий сніг” та за його позицію в багатьох інших питаннях, які він все сміливіше виявляв протягом років. Мої зізнання щодо Чендея таки додали перцю до Іванової справи, проте не вони творили її ядро чи основу. Так дивився на цю справу і сам Іван, коли ми — в 90-х роках — зустрічалися і говорили про неї, так і різні інші справи українського життя» [6, с. 386].

Так, публікація «анонімного» листа, авторство якого Ю. Бача свіdomo «дешифрував» «рідним» органам ШТБ, насправді нашкодила І. Чендесві. Серед документів 2-го тому персональної справи письменника в підсумковому висновку парткомісії при ЦК КПУ зазначено, що саме цим листом автор «со своих „особых” позиций освещает некоторые вопросы жизни писательской организации Украины, ставит вопрос об автономии Союза писателей Украины, отвергая по существу, необходимость развития Советской Украинской литературы в содружестве с литературами других республик. Письмо Чендея также напечатано в 1970 году в распространенном в ООН сборнике антисоветского содержания „Нарушение прав человека на Украине”, изданном так называемым Всемирным конгрессом свободных украинцев в Нью-Йорке». Публікацію листа І. Чендея в США виявив Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР в Чехословаччині С. В. Червоненко, який повідомив про «знахідку» ЦК КПРС спеціальним терміновим донесенням від 17.07.1970 р. з грифом «Совершенно секретно».

У довідці-поясненні з приводу листа С. В. Червоненка, датованій 02.09.1970 р., за підписом інструктора відділу культури ЦК КПУ О. Олександренка, повідомлялося таке: «Встановлено, що автором згадуваного листа є закарпатський письменник Іван Чендей. Написаний в 1968 році лист адресувався правлінню Спілки письменників України (опублікований у мюнхенському журналі „Сучасність”, 1968. № 12. С. 50–60). Одна з копій листа якимось потрапила за кордон і там була надрукована з метою антирадянської пропаганди. За все це письменник Чендей дістав партійне покарання — його виключено з членів КПРС» [31, т. 2, арк. 310]. Тут слід уточнити, що вигнання з партії

закарпатського прозаїка мотивувалося не лише цим фактом, про що мова далі.

Справа І. Чендея ускладнилася ще й тим, що в числі № 2 за 1970 р. у тій же «націоналістичній» «Сучасності» було опубліковано низку матеріалів під заголовком «Іван Чендей і радянська критика»: там уміщено уривки з повісті «Іван» і з опублікованих у закарпатській періодиці статей «Не перекручувати дійсність!», «Життя — у кривому дзеркалі: Земляки Івана Чендея про його нову книжку», «Чому обурилися дубівчани?». Цю републікацію супроводжувала вступна стаття Ю. Лоп'янського «„Березневий сніг” Івана Чендея» [22]. Отож, голова парткомісії при ЦК КПРС І. С. Грушецький під час розгляду персональної справи в 1970 р. дорікав І. Чендєєві в тому, що «журнал „Сучасність” дав матеріал у Ваш захист. Ви — добра знахідка, але не для соціалістичного суспільства. Ми вважали, що Ви зрозумієте, зробіте відповідні висновки з попередньої критики, але своєю останньою книгою плюнули радянським людям в обличчя. Ви не помітили тих величезних перетворень, які сталися на Закарпатті» [31, т. 2, арк. 312–316].

Та «перцю» до справи І. Чендея Ю. Бача таки «всипав» справді щедро, про що свідчить і довідка начальника управління КДБ в Закарпатській області А. Жабченка від 12 лютого 1970 р. Тут повідомлялося, що 13 березня 1968 р. під час повернення І. Чендея з ЧРСР у нього на пункті «Ужгород» було вилучено «как неподлежащие ввозу в СССР, два ротаторных экземпляра литературного монтажа для художественной самодеятельности под названием «Воскресіння». Монтаж составлен из тенденциозно подобранных отрывков украинских поэтов различных периодов. Автором монтажа являлся **гражданин ЧССР Юрий Бача, украинский националист и антисоветчик** (виокремлення наше. — С. К.). Один екземпляр монтажа был передан в отдел пропаганды и агитации обкома партии, второй в порядке информации направлен КГБ при СМ УССР». Крім того, «ЧЕНДЕЙ И. М. поддерживает личные связи с упоминавшимся выше Ю. Бача и другими националистически настроенными гражданами ЧССР (П. Мурашко, Н. Мушинка, М. Молнар, И. Ванат и др.), которые имеют связь с зарубежными националистическими центрами в Мюнхене, Париже, куда систематически лично выезжают (сам Бача в 1969 г. в течении 6 месяцев находился в США и Канаде)». Згадується в цій довідці й про публікацію «анонімного» листа І. Чендея на сторінках «Сучасності» [31, т. 197].

Серед звинувачень, пред'явлених І. Чендєєві на засіданні парткомісії при ЦК КПУ 11 листопада 1970 р., згадуваний уже І. С. Грушецький назвав і те, що «тов. Чендей не витримав іспиту часу, який характери-

зується загостренням боротьби на ідеологічному фронті. В лоб нас не візьмеш. Ведеться боротьба по лінії ідеології, направлена проти дружби народів, національних традицій, проти партії. Цього не зрозумів т. Чендей. На нього мабуть дуже вплинула буржуазна ідеологія і пропаганда, дружба з тими письменниками в Чехословаччині, які були за лібералізацію, за відрив від соціалізму, за повернення капіталістичної системи в країні. І як не прикро, він попав під вплив цих поглядів. Такі, як Бача і інші йшли в лавах правих» [31, т. 2, арк. 312–316].

Як бачимо, «агента» Ю. Бачу, як це не дивно, радянські кадебісти зачисляли до відвертих «українських націоналістів и антисоветчиков» із «лав правих», що «компрометувало» І. Чендея як комуніста, взятого через те під пильний нагляд «КГБ — комітету глибокого буріння», як іменували цю організацію в народі. При тому, ані в згаданому донесенні КДБ, ані у висновку парткомісії при ЦК КПУ про моральне «падіння» комуніста І. Чендея жодного разу не згадано про його причетність до передачі праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордон, що вважалося тоді небезпечною антирадянською діяльністю та каралося тюремним ув'язненням не лише в СРСР, але і в ЧРСР, як це сталося з П. Мурашкою, Ю. Бачею та Г. Коцюбою, але щасливо минуло М. Мушинку (був скараний в інший спосіб — позбавлений творчої праці, працював пастухом, але навіть з цієї посади його хотіли звільнити, та завдяки вчасному попередженню «агента» Ю. Бачі він уникнув такої ганьби й звільнився за власним бажанням).

Отож, ближчий до істини таки «агент» Ю. Бача, бо насправді І. Чендея скарали, перш за все, за його повість «Іван» із збірки «Березневий сніг» та самостійницьку неугодну позицію з багатьох принципових питань, яка не збігалася з «влада імущими». Усі ж інші згадані «гріхи» у звинувачувальному висновку парткомісії при ЦК КПУ долучалися вже як додаткова підсилювальна каральна «компро-мат-добавка» до головного проступку письменника, а саме: **«Автор не заметил больших преобразований на селе за период Советской власти, чем гордятся все советские люди и о чем с гордостью говорят трудящиеся Закарпатья, не показал деятельности коммунистов, комсомольцев, передовиков труда (виокремлення наше — С. К.)»** [31, т. 2, арк.317–323].

Ю. Бача під час допиту в 1972 р. не заперечував факту особистого знайомства з І. Дзюбою (листувався з ним, надсилав киянину прямишівський часопис «Дуклю») ¹⁴ й зізнався, що його працю одержав саме від

¹⁴ Серед документів кримінальної справи є лист Ю. Бачі до І. Дзюби від 10.01.1968 р. та його стаття «Умови розвитку української культури в ЧРСР після 1945 року». У листі йдеться про співпрацю І. Дзюби з прямишівським видавництвом щодо підготовки книжки на означену проблематику. — С. К.

І. Чендея, а не з рук Г. Аврахова [20, т. 3, арк. 257]. На допитах, а також у виступі на судовому засіданні перед оголошенням вироку 12 березня 1973 р. І. Дзюба підтвердив знайомство з Ю. Бачею ще з початку 60-х років, коли той був аспірантом університету ім. Т. Г. Шевченка.

Про своє зізнання Ю. Бача, звісно, не міг попередити І. Чендея, якого невдовзі також «було акуратно представником держбезпеки з Києва допитано в Ужгороді»¹⁵ (запис від 6 жовтня 1990 р., допит тривав з 10 год. ранку до 17 год. по обіді 26 жовтня 1972 р. — протоколював його ст. слідчий КДБ майор М. М. Кольчик, який вів справу І. Дзюби). І. Чендей докладно розповів про передачу «антирадянського» пакунка, якого одержав від Г. Аврахова [20, т. 6, арк. 247–248]. Зіставивши ці зізнання із протоколами допитів Г. Аврахова, Ю. Бачі, Л. Коцюби, й особливо протоколу очної ставки Г. Аврахова та Л. Коцюби, маємо всі підстави твердити про правдивість свідчень І. Чендея. Доказом цьому є і той факт, що він як свідок, розуміючи всю складність та небезпеку порушеної справи проти І. Дзюби, повівся гідно й мужньо, коли заявив таке: «Гадаю, що до передачі фотокопії „Інтернаціоналізму чи русифікації?“ Бачі сам Дзюба ніякого відношення не мав. Будь-яких „самвидавівських“ матеріалів від Дзюби я не отримував» [20, т. 6, арк. 248]. Слідчий, власне, якраз і намагався вивідати інформацію про безпосередню причетність І. Дзюби до передачі свого «Листа» за кордон, адже така діяльність, як уже згадувалося і про що свідчить обвинувальний вирок підсудного, вважалася особливо небезпечним кримінальним злочином.

Зрозуміло, що М. Кольчик не «приплюсував» ці відверті свідчення І. Чендея до заслуг І. Дзюби (виконував іншу місію), але й не міг використати проти підсудного під час складання обвинувального вироку, в якому, до речі, ані Ю. Бача, ані І. Чендей не фігурують як «дійові» особи. Водночас серед доказів вини підсудного є звинувачення в тому, що той «ще до направлення в офіційні установи в листопаді 1965 року машинописний текст попереднього варіанта документа „Інтернаціоналізм чи русифікація?“» «передав гр. ЧССР Мушинці Миклошу з метою нелегального вивозу його за кордон» [20, т. 18, арк. 272 зв.]. У касаційній скарзі до Верховного суду України від 27 березня 1973 р. І. Дзюба з цього приводу писав таке: «Я вважаю, що суд неправильно інтерпретував епізод з передачею попереднього варіанту праці громадянину ЧССР Мушинці М. Не треба забувати, що це було в 1965 р., задовго до 1968 р. Тоді Чехословаччина була однією з найбільш стабільних і дружніх до СРСР со-

¹⁵ Чендей І. Щоденник (1953–2004 рр.) / І. Чендей // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

ціалістичних країн, і передачу своєї праці громадянину ЧССР я не осмислював як передачу „за кордон”, тим більше, що я регулярно друкувався в пресі ЧССР. Крім того, передавав я її не для поширення, а в офіційні інстанції, що видно з показів Мушинки та моїх, даних в 1965–66 рр., коли ця справа розглядалася і була припинена за відсутністю складу злочину. Не враховано також і те, що після цього випадку я зрозумів, що таких вчинків допускати не можна, і більше ніколи й нікому з іноземців ніяких матеріалів „самвидаву” не давав, про що свідчать матеріали моєї справи» [20, т. 18, арк. 305–306].

Із протоколів допиту І. Чендея та І. Дзюби дізнаємося й про те, коли саме доля звела їх для подальшого товаришування: познайомилися «приблизно у 1968–69 році в м. Києві під час одного приїзду туди в літературних справах». З того часу, твердив ужгородський свідок, «буваючи в Києві, я кілька разів принагідно зустрічався з Дзюбою. Наші розмови з ним стосувалися літературних питань». Щодо розмов «антирадянського наклепницького змісту від Дзюби» І. Чендей не чув ніколи. Викликає глибоку повагу й той факт, що навіть у такій непростій ситуації він не побоявся прихильно відгукнутися про підсудного: «Взагалі Дзюбу знаю як здібного літератора-критика. Зустрічався я з ним у видавництві „Дніпро”, а також просто десь на вулиці. Дома я у нього ніколи не був, хоч адресу його маю» [20, т. 6, арк. 243–244].

І. Чендей зізнався, що працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» доставив в Ужгород саме Г. Аврахов. Той згодом писав подружжю Чендей, що усе життя карався тим, що «прилучив» І. Чендея до «жахного наслідками відчайного ризику: передачі „за бугор” трактату Івана Дзюби», і жалкував, що «може обставини жорстоких покарань одчайних зухвальців не були б аж так доймісті, якби в злощасну мить Бача видав мене, а не Вас. Бог йому судія...»¹⁶. Таке «бажання-звинувачення» Г. Аврахова на адресу Ю. Бачі не має під собою ґрунту, адже ніжинський декан мав чудову нагоду особисто передати фотокопії закордонному гостеві, тим більше, що про це було домовлено і в Києві, і в Ніжині (у згадуваній сповіді Ю. Бача присвятив Г. Аврахову окремий підрозділ, де торкається цього питання), і в якого в різні роки двічі тривало гостював із дружиною. Чому Г. Аврахов сам цього не зробив, важко зараз щось гадати. Прикрим є й те, що згодом він закидатиме також й І. Чендееві, чому той, мовляв, не повідомив його про допит в Ужгороді та про суть свого зізнання.

Така «неузгодженість» у свідченнях літературознавця-патріота і письменника-реаліста спричинена тим, що Г. Аврахов не розповів

¹⁶ Аврахов Г. Лист до І. Чендея від 19 травня 2002 р. / Г. Аврахов // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

І. Чендесві суті справи про працю І. Дзюби під час конференції. А це згодом і призвело до того, як писав дипломований кур'єр-сміливець, що в 1972 р. на допитах він «спершу віднікуватися став і тим остаточно „забрехався”. І, загнаний в безвихідь, мусив назвати мою спільницю. Одначе, у потрібен час спромігся не тільки попередити Лесю Йосипівну, а й підказати рятівний вихід, який, на гіркий жаль, прийшов у мою свідомість трохи запізно. Чергова жертва „провалу” мала зав'язати одержання фотокопійного тексту... на покійнику. Мужня жінка зробила це блискуче і правдоподібно»¹⁷. Так, Л. Коцюба, про що свідчить протокол очної ставки, повелася справді мужньо, на відміну від свого колеги Г. Аврахова.

На допитах Л. Коцюба твердила, що трактат І. Дзюби передав їй літературознавець, член-кореспондент, професор Київського університету Павло Миколайович Попов (1890–1971), у минулому науковий опонент її кандидатської дисертації, натоді уже покійний (помер 4 квітня) і що, зрозуміло, не відповідало дійсності. Отож, ланцюжок «антирадянського злочину» щасливо обірвався, а слідству, на щастя, не вдалося встановити законспірованих осіб у середовищі «київських друзів», а основне — зібрати так потрібний слідчим додатковий компромат на підсудного. Г. Аврахов добре розумів, що, залучаючи до цієї справи І. Чендея без належного «коментування» співучасникові «злочину» можливих небезпек та непередбачуваних наслідків, «спричинив додаткові страждання й немалі випроби» авторові «Березневого снігу», особливо після трагічної загибелі сина Мирослава у січні 1968 р.¹⁸

Про цю прикру подію І. Чендей згадав лише в 1990 р. на сторінках свого «Щоденника», коли з ініціативи працівниці обкому партії Надії Гур'янової, «чутливої, інтелігентної і проникливої» людини, яка була «послідовною в зайнятій позиції, настирливою», постало питання про його поновлення в лавах КППС (нагадаємо, був виключений 1969 р. із звинуваченням в націоналізмі та антирадянщині у збірці «Березневий сніг»). Так от, голова парткомісії при Закарпатському обкомі КПУ В. Гецянин у розмовах з Н. Гур'яною був «дивно закостенілим і задубілим» і пригадав усі «гріхи» І. Чендея, зокрема й те, що за ним «числиться злочин кримінального характеру»¹⁹.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Аврахов Г. Лист до Марії Чендей, дружини письменника, від 13 січня 1991 р. / Г. Аврахов // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

¹⁹ Цікавим у цьому контексті є щоденниковий запис І. Чендея від 20 травня 1991 р.: «Редактор «Новин Закарпаття» Ільницький І.І. довірливо сказав, що мене рятував від тюрми в 1969 році партквиток, що ніби мої справи на предмет криміналу були гіршими за справи Івана Дзюби. Не знаю, звідки таких інформацій Ілля Іванович набрав, звідки така певність. Для мене подібне є не тільки сумнівним, але й наївно

А йшлося акурат про передачу праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І. Чендея дивувало, що партапаратник аж ніяк не міг збагнути того, що настали інші часи: «... поступок передачі праці І. Дзюби за кордон ще п'ять-десять років тому належало вважати поступком неправоправним і карним (належало б довести, що я знав про вміст того невеликого пакунка, **який мною Бачі переданий був!**) (виокремлення наше. — С. К.), нині подібне карним вважати не можна вже й тому, бо „Інтернаціоналізм чи русифікація?“ опублікований був у журналі „Вітчизна“. Та цього може Гецянин і не знати. Врешті, Гецянин весь в минулому, тому він і не може мислити у відповідності з тим рухом, який керує життям, спонукує до переоцінки цінностей...» (запис від 06.10.1990 р.)²⁰. Тут слід наголосити й на тому, що впродовж багатьох років «засекречений» факт причетності І. Чендея до передачі за кордон праці І. Дзюби слугував усіляким його недругам своєрідним античендейським «пужалном», коли мовилося про митця в товаристві критиків чи письменників поза межами області. Про це він пише в «Щоденнику», зокрема про творчі контакти з відомим київським критиком В. Дончиком (1932–2017).

Правда й те, що чорні хмари таки нависали над головою І. Чендея темною гущиною. Як згадує перший секретар Закарпатського обкому партії Ю. Ільницький, у ті смутні часи одного разу до нього завітав «начальник КДБ і каже, що будуть арештовувати І. М. Чендея, тому що він передав статтю Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?“ через кордон у Словаччину. Каже, що словаки вже заарештували їхню людину, причетну до цього. Я категорично заявив, що ми не в Словаччині, і про арешт Івана Чендея не може бути й мови. Щоб і помислів таких не було. Обійшлося. Мені вдалося його відстояти» [13, с. 176]. Якщо повірити мемуаристу, що така розмова насправді й від-

смішним. Коли наші кагебісти на когось мали достатню кількість фактів і провин, нічого не рятувало. А що вже казати в моїй «справі», коли партійного квитка од мене було відібрано — дорога за ґрати була відкрита тим більше. По «Березневому снігу», що з'явився в «Молоді» у Києві, ув'язнення виключалося, злий умисел нашої ідеології і країні у зв'язку з тим, що через мої руки потрапив за кордон «Інтернаціоналізм чи русифікація?», належало довести. Не було «криміналу» достатнього і в публікації мого листа Стіплці письменників України про брак зв'язків між Україною та українцями зарубіжжя в 1969 році в газеті «Українські вісті» (Мюнхен). Звичайно, якби спрямована зла націленість була на ізоляцію мене в 1969 році, я ізольованим міг бути. Ймовірно, мене рятувало тут щось зроблене в літературі, сподівання, що корисне і потрібне іще зроблене буде... Карним органам, гадаю, не інтерес був першого зустрічного і поперечного хапати... Розумію, що в роки тридцяті мене нічого на світі не врятувало б від погібелі в таборах...» [Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород)]. — С. К.

²⁰ Чендей І. Щоденник (1953–2004 рр.) / І. Чендей // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

булася, то йшлося, безумовно, про «словака» Ю. Бачу. Однак виникає запитання, а чому ж у згаданому вище донесенні того ж А. Жабченка не згадано про цей гріх І. Чендея? А відповідь дає ухвала ст. слідчого М. Кольчика від 15.12.1972 р., який на підставі ст. 130 КПК УРСР виділив матеріали, які стосувалися Г. Аврахова, О. Коцюби, І. Чендея (покійник-професор М. Попов таки порятував «заочно» трьох «провинців») як такі, що «потребують додаткової перевірки», і це «не може негативно вплинути на повноту, всебічність і об'єктивність дослідження і вирішення» щодо обвинувачення І. Дзюби. 10.01.1973 р. ці матеріали були скеровані ст. слідчим, підполковником Бідьовкою відповідно в КДБ у Чернігівській та Закарпатській областях, а матеріали Г. Аврахова — в оперативний підрозділ КДБ при Раді Міністрів УРСР [20, т. 6, арк. 281–283]. Отже, цілком імовірно, що коли згадані матеріали надійшли з Києва за «призначенням», то описана першим секретарем партії Ю. Ільницьким «патріотично-гуманна» бесіда-протест з начальником Закарпатського відділення КДБ А. Жабченком із приводу І. Чендея та його арешту могла й відбутися.

До речі, у згаданій постанові слідчий М. Кольчик «узаконив» і «дискусійний» факт щодо дійових осіб в акті передачі фотокопій у травні 1966 р., який спогадують його очевидці: «Із матеріалів справи видно, що в 1966 році мешканець м. Києва АВРАХОВ Григорій Герасимович **через ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича** (проживає в м. Ужгород) (такі Чендея! Виокремлення наше. — С. К.) передав громадянину Чехословаччини БАЧІ Юрію фотокопію антирадянського документа І. ДЗЮБИ „Інтернаціоналізм чи русифікація?“» [20, т. 6, арк. 281]. Постає і наступне запитання, а чи бачив ці документи столичного слідчого КДБ сам Ю. Ільницький? Гадаємо, що так. Зрештою, наявне тут формулювання — «потребують додаткової перевірки» — у ситуації про можливий арешт явно було безперспективним. Це дуже добре розумів товариш секретар партії, тому так «категорично» й заявив, «убивши» в самому зародку гріховні «помисли» кадебешника А. Жабченка (зрештою, вони теж люди!) про ймовірний арешт І. Чендея. Якщо й «обійшлося», то стосувалося це насамперед долі самого секретаря. Та й «відстоював» Ю. Ільницький, в першу чергу, своє крісло, а не гнаного ним же з партії автора повісті «Іван». Бо якби, уявімо, таке й сталося, то скільки ж разів довелося б секретареві потім пояснювати про це у верхах: а там могли зробити й відповідні оргвисновки про якість керівництва ідейним фронтом у прикордонній області СРСР (про Україну тоді, зрозуміло, не йшлося!).

Невдовзі, як відомо, праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (кадебісти іронічно охрестили її «трактатом») [10, с. 40] потрапила до рук головного редактора журналу «Дукля» Павла

Мурашки [27], а рідна сестра Лесі Українки Оксана Косач-Шимановська передрукувала її на машинці для подальшої передачі на Захід — окремих виданням вийшла друком у ФРН 1968 р. і була перекладена кількома мовами світу. Ця праця, зізнавався її автор, «змінити всю його долю» [10, с. 236]. Додамо, що й багатьох його сучасників також, бо, як справедливо висновує Дж. Лібер, вона «справила приголомшливе враження на всіх, хто її читав, своїми думками, аргументацією, а особливо — своїми доводами» [10, с. 278]. І. Дзюба «перевідкрив історичну пам'ять 1920-х раних та раних 1930-х років і заповнив прогалину перших п'ятдесяти років радянської національної політики» і тим самим став на двобій з «організованою амнезією» і завдяки «трактату» став «українським Орвелом нашого перехідного періоду» та зробив «більше, ніж просто викрив намагання комуністичної партії монополізувати минуле» — він «заохочував своїх читачів протистояти власній здатності до самообману, відречення та відсторонення» [10, с. 278].

Як зауважує Є. Сверстюк, «колосальний резонанс» від цього «трактату» «поставив автора в ситуацію політичного лідера, чого він сам, звичайно, не прагнув» [36, с. 500], адже І. Дзюба в очах сучасників зумів «у пониженій країні, серед понишеного люду створити гідну нації ХХ ст. висоту — інтелектуальну», «будив у людині творця, пробуджених гуртував. Плекав добірний людський сад» [15, с. 460]. Важкою артилерією на полі битви за мову, яка цілила в «міщанське болото» і яку виставлено на передові рубежі, було зухвало обрано саме літературну критику та політичну публіцистику (Є. Сверстюк), появу якої на сторінках тогочасної преси й самвидаву «чекали більше, ніж запуску ракети». А геніальний І. Дзюба обрав нечувану методу: «знайшов цитати Маркса, а потім Леніна, які звучали викривально» й немилосердно бив ними усе брежнєвсько-кадебістське чиновництво, яке аж через 7 років оговталось від цього удару й запроторило автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» до в'язниці [35, с. 26].

Очевидних фактів про те, чи читав натоді цю працю І. Чендей, виявити не вдалося. Та основне полягає не в тому: він, наражаючи себе на небезпеку (свідомо чи несвідомо), разом із її автором — нехай і непрямю — також «поставив під сумнів монополію комуністичної партії на минуле та спроби масових фальсифікацій», «не тільки воскресив минуле», а й «відродив політичні можливості давно забутого минулого» [10, с. 276–277]. Власне, не буде перебільшенням сказати й про те, що, можливо, якраз відтоді І. Чендей теж гостро відчув «смак свободи» (С. Кириченко) та нестерпну задушливість тогочасного суспільства. Імовірно, що саме тут і треба шукати оті джерела та ідейні засновини його «антирадянської» збірки «Березневий сніг»,

у якій він, визнаний уже як непересічний представник соцреалізму, не побоявся наділити свого головного героя-комуніста усілякими «нечеснотами» та змалював отого «звичайного слабкодухого пристосованця» (Є. Сверстюк), про що писав І. Дзюба у книжці «„Звичайна людина” чи міщанин?».

Таке докладне висвітлення маловідомої сторінки не лише біографії І. Чендея, а й в історії публікації праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордоном дуже важливе і в тому сенсі, що свого часу Г. Аврахов розпочав роботу над підготовкою книги «Як дійшло до публікації трактату Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”» (так і не побачила світ), у якій він, попри «історії право судити про вагу й ситуативну доцільність саме такого відчайдушного вчинку», мав намір «по можливостях повно та об’єктивно, на фактах і реаліях доби переповісти всі давноминулі тепер події і тим пролити світло на багатьох достойних людей, а заодно — розсекретити лики недолюдів, сексотів, „учених” донощиків та самозваних провокаторів, цієї „братії” лакуз, кровожадних опричників, які спричинились до тяжких трагедій і непоправних людських жертв»²¹.

У домашніх архівах письменника і критика збереглися їхні листи, підготовлені нами до опублікування. Листи І. Чендея та І. Дзюби наповнені «живими цюхвилинними деталями і переживаннями» (М. Коцюбинська), вони інкрустовані «крихтами з інтелектуального столу» (Ю. Шерех) обох митців, — а тут їх чимало, цих «цюхвилинних деталей і переживань», бо їхній «інтелектуальний стіл» виявився щедрим на гірку правду, болючі роздуми про людей і літературу, про Україну та її мову, на філософські розмисли про призначення митця, зокрема його пасіонарної ролі в долі народу, про виховання майбутньої творчої еліти, на спогади про дитинство і юність. Епістолярні тексти обох митців служать вдячним матеріалом в аспекті вивчення малознаних фактів біографій адресата й адресанта, зокрема причетності І. Чендея до передачі за кордон праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Зрештою, описаний нами трагедійно-оптимістичний сюжет, пов’язаний з іменами І. Чендея та І. Дзюби, є своєрідним «історіографічним камертоном-пreamбулою» до епістолярного діалогу двох видатних українців і дає можливість глибше збагнути сутність різноаспектних розмислів двох талановитих Іванів, мудрих, шляхетних, щирих, відданих українській справі та рідній культурі.

²¹ Аврахов Г. Лист до Марії Чендей, дружини письменника, від 13 січня 1991 р. / Г. Аврахов // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород).

1. Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу / Г. Аврахов. – Слово і Час. – 2004. – № 2. – С. 70–72.
2. Аврахов Г. Її всі звали Леся Йосипівна: Штрихи до портрета Л. Й. Коцюби / Г. Аврахов. – Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 54–55.
3. Бача Ю. Листи самому собі: документарна та інша проза / Ю. Бача. – Братіслава : Слов'янське прогресивне вид-во ; Пряшів : Відділ української літератури, 1997. – 325 с.
4. Бача Ю. Іван Чендей у моєму житті / Ю. Бача. – Дукля. – 2006. – № 1. – С. 46–50.
5. Бача Ю. Вибрані твори / Ю. Бача ; передм. В. Любимова. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. – 591 с.
6. Бача Ю. Вибрані твори : з архіву, публіцистика, літературознавство / Ю. Бача. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2010. – 548 с.
7. Вертій О. У боротьбі за право бути людиною: історичний контекст і сучасність / О. Вертій. – Слово і Час. – 2015. – № 6. – С. 101–107.
8. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ : Рідний край, 2000. – 616 с.
9. Дзюба І. День поиска / І. Дзюба. – Искусство кино. – 1965. – № 5. – С. 73–82.
10. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – 2-ге вид., доп. – Київ : Вид. дім «Кисево-Могилянська академія», 2010. – 336 с.
11. Дзюба І. Не окремо взяте життя / І. Дзюба. – Київ : Либідь, 2013. – 760 с.
12. Іван Чендей у колі сучасників : зб. спогадів, ст., есе, худож. творів, бібліогр. джерел / уклад.: О. Д. Гаврош, С. С. Кіраль, І. В. Когутич, М. І. Трещак, О. М. Шмайда. – Ужгород : РІК-У, 2017. – 420 с.
13. Ільницький Ю. В. Із прожитого і пережитого: спомини / Ю. В. Ільницький. – Ужгород : Мистецька Лінія, 2007. – 256 с.
14. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі Опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – Київ : Либідь, 1995. – 224 с.
15. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: спогади / С. Кириченко. – Київ : Смолоскип, 2013. – 920 с.
16. Кіраль С. С. «...Зробити щось корисне для свого рідного народу»: з епістолярної спадщини Івана Чендея : монографія / С. С. Кіраль. – Київ ; Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – 212 с.
17. Корогодський Р. Брама світла: шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во УКУ, 2009. – 656 с.
18. Коцюбинська М. Книга споминів: Пам'яті друга – Романа Корогодського – присвячую / М. Коцюбинська. – Київ : Акта, 2006. – 207 с.
19. Коцюбинська М. Мої обрії : в 2 т. / М. Коцюбинська. – Київ : Дух і літера, 2004. – Т. 1. – 336 с. ; Т. 2. – 386 с.
20. Кримінальна справа № 55 Дзюби Івана Михайловича у 18 томах за ст. 62 ч. 1 КК УРСР // Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Справа № 68260 ФП. – Т. 1–18.
21. Крючков Г. Трудные уроки: раздумья бывшего партийного работника / Г. Крючков. – 2-е изд. – Харьков : Фолио, 2009. – 635 с.
22. Лоп'янський Ю. Іван Чендей і радянська критика / Ю. Лоп'янський. – Сучасність. – 1970. – № 2. – С. 31–44.
23. Мушинка М. Колеса крутяться... : біо-бібліографія академіка Миколи Мушинки. Кн. 1 : Спогади / М. Мушинка. – Пряшів : Фондація «Карпати», 1998. – 205 с.

24. Мушинка М. Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним / М. Мушинка. – Слово і Час. – 2012. – № 12. – С. 41–57.
25. Мушинка М. У всякого своя доля... / М. Мушинка, Я. Шуркала. – Пряшів : Центр антропологічних досліджень, 2016. – 400 с.
26. Мушинка М. Зібрані твори. Т. 1 : Від отчого порога / М. Мушинка. – Пряшів : Центр антропологічних досліджень, 2018. – 967 с.
27. Насправді було так: інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / вст. ст. Ю. Д. Зайцева. – Львів, 2001. – 76 с.
28. Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби / [упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг ; відп. ред. О. Купріян]. – Київ : Дух і літера, 2011. – 473 с.
29. Овчаренко Ф. Д. Спогади / Ф. Д. Овчаренко ; [упоряд. В. Г. Буткевич, Н. Ф. Овчаренко]. – Київ : Оріяни, 2000. – 451 с.
30. Осадчий В. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня / В. Осадчий. – Перець. – 1966. – № 17. – С. 5.
31. Персональна справа Івана Чендея № 18257 // Державний архів Закарпатської області. – Ф. 1. – Спр. 15. – Од. зб. 37. – Т. 1–2.
32. Пінчук Т. Згусток енергії: Коцюба Леся Йосипівна (1921–1986) / Т. Пінчук // Зірки залишають слід / Т. Пінчук. – Ніжин : [б. в.], 2005. – С. 73–77.
33. V з'їзд письменників Радянської України (16–19 листопада 1966 року) : матеріали з'їзду. – Київ : Рад. письменник, 1967. – 297 с.
34. Рух опору в Україні 1960–1990: енциклопедичний довідник / гол. ред. Осип Зінкевич. – Київ : Смолоскип, 2010. – 804 с.
35. Сверстюк Є. Блудні сини України / Є. Сверстюк. – Київ : Знання, 1993. – 256 с.
36. Сверстюк Є. Світлі голоси життя / Є. Сверстюк. – Київ : Кліо, 2015. – 767 с.
37. Стенограма роботи V з'їзду письменників Радянської України (16–19 лист. 1966 року) // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 590. – Оп. 1, т. 1. – Од. зб. 631. – Арк. 136–150.
38. Танюк Л. Твори : в 60 т. Т 14 : Щоденники 1966 р. (черв. – лист.) / Л. Танюк. – Київ : Альтерпрес, 2008. – 844 с.
39. Чендей І. Щоденник (1953–1959 рр.) / І. Чендей. – Київ. – 2019. – № 11–12. – С. 67–94 ; 2020. – № 1–2. – С. 9–28.
40. Шаповал Ю. Кагебістська «одісея» Івана Дзюби / Ю. Шаповал // Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби / [упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг ; відп. ред. О. Купріян]. – Київ : Дух і літера, 2011. – С. 19–86.

REFERENCES

1. Avrakhov, H. (2004). Spovidne slovo pro Ivana Dziubu [A confessional word about Ivan Dziuba]. *Slovo i Chas*, 2, 70-72. [In Ukrainian].
2. Avrakhov, H. (2005). Yii vsi zvaly Lesia Yosypivna: Shtrykhy do portreta L. Y. Kotsiuby [Everyone called her Lesya Yosypivna: Touches to the portrait of L. Y. Kotsyuba]. *Dyvoslovo*, 8, 54-55. [In Ukrainian].
3. Bacha, Yu. (1997). *Lysty samomu sobi: dokumentarna ta insha proza* [Letters to oneself: documentary and other prose]. Bratislava, Slovakia: Slovyanske progresyvne vyd-vo; Priashiv, Slovakia: Viddil ukrainskoj literatury. [In Ukrainian].
4. Bacha, Yu. (2006). Ivan Chendei u moiemu zhytti [Ivan Chendey in my life]. *Duklia*, 1, 46-50. [In Ukrainian].

5. Bacha, Yu. (2008). *Vybrani tvory* [Selected works]. Uzhhorod, Ukraine: Mystetska Liniia. [In Ukrainian].
6. Bacha, Yu. (2010). *Vybrani tvory: z arkhivu, publitsystyka, literaturoznavstvo* [Selected works: from the archive, journalism, literary studies]. Uzhhorod, Ukraine: Mystetska Liniia. [In Ukrainian].
7. Vertii, O. (2015). U borotbi za pravo buty liudynoiu: istorychnyi kontekst i suchasnist [In the struggle for the right to be human: historical context and modernity]. *Slovo i Chas*, 6, 101-107. [In Ukrainian].
8. Danyiuk, Yu., & Bazhan O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)* [Opposition in Ukraine (second half of the 50s – 80s of the 20th century)]. Kyiv, Ukraine: Ridnyi kraj, 2000. [In Ukrainian].
9. Dziuba, I. (1965). Den poiska [Search day]. *Iskusstvo kino*, 5, 73-82. [In Russian].
10. Dziuba, I. (2010). Internatsionalizm chy rusyfikatsiia? [Internationalism or Russification?]. Kyiv, Ukraine: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [In Ukrainian].
11. Dziuba, I. (2013). Ne okremo vziate zhyttia [Not a single life]. Kyiv, Ukraine: Lybid, 2013. [In Ukrainian].
12. Havrosh, O. D., & Kiral, S. S., Kohutych I. V., Treshchak M. I., & Shmaida O. M. (Comps.). (2017). *Ivan Chendei u koli suchasnykiv: zb. spohadiv, st., ese, khudozh. tvoriv, bibliohr. dzherel* [Ivan Chendey among contemporaries: collection of memoirs, articles, essays, artistic works, bibliographical sources]. Uzhhorod, Ukraine: RIK-U. [In Ukrainian].
13. Ilnytskyi, Yu. (2007). *Iz prozhytoho i perezhytoho: spomyny* [From lived and experienced: memories]. Uzhhorod, Ukraine: Mystetska Liniia. [In Ukrainian].
14. Kasianov, H. (1995). *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi Oporu 1960–80-kh rokiv* [Disagree: Ukrainian intelligentsia in the Resistance movement of the 1960s-1980s]. Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
15. Kyrychenko, S. (2013). *Liudy ne zi strakhu. Ukrainska saha: spohady* [People are not afraid. Ukrainian saga: memories]. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
16. Kiral, S. (2013). “...Zrobyty shchos korysne dlia svoho ridnogo narodu”: z epistoliarnoi spadshchyny Ivana Chendeia [“...Do something useful for your native people”: from the epistolary legacy of Ivan Chendey]. Kyiv; Nizhyn, Ukraine: Lysenko M. M. [In Ukrainian].
17. Korohodskyi, R. (2009). *Brama svitla: shistdesiatnyky* [Gate of light: the sixties]. Lviv, Ukraine: Vyd-vo UKU. [In Ukrainian].
18. Kotsiubynska, M. (2006). *Knyha spomyniv: Pamiati druha – Romana Korohodskoho – prysviachuui* [Book of Memoirs: I dedicate to the memory of my friend - Roman Korogodsky]. Kyiv, Ukraine: Akta. [In Ukrainian].
19. Kotsiubynska, M. (2004). *Moi obrii* [My horizons] (Vols. 1-2). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].
20. Fond 6, Unit 68260 FP: Kryminalna sprava No. 55 Dziuby Ivana Mykhailovycha u 18 tomakh za st. 62 ch. 1 KK URSR [The criminal case No. 55 of Dziuba Ivan Mykhailovych in 18 vols. under Art. 62 Part 1 of the Criminal Code of the UkrSSR] (Vols. 1-18). Branch State Archives of the SSU. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
21. Kriuchkov, G. (2009). *Trudnye uroki: razdumia byvshego partiinogo rabotnika* [Difficult Lessons: The Thoughts of a Former Party Worker] (2nd ed.). Kharkiv, Ukraine: Folio. [In Russian].

22. Lopianskyi, Yu. (1970). Ivan Chendei iadianska krytyka [Ivan Chendey and Soviet criticism]. *Suchasnist*, 2, 31-44. [In Ukrainian].
23. Mushynka, M. (1998). *Kolesa krutiatsia...: Bio-bibliohrafiia akademika Mykoly Mushynky. Kn. 1: Spohady* [The wheels are spinning... Bio-bibliography of academician Mykola Mushynka. Vol. 1: Memoirs]. Priashiv, Slovakia: Fundatsiia "Karpaty". [In Ukrainian].
24. Mushynka, M. (2012). Vzaiemozviazky Ivana Chendeia z ukrainsiamy Slovachchyny ta moi stosunky z nym [Ivan Chendey's relations with Ukrainians in Slovakia and my relations with him]. *Slovo i Chas*, 12, 41-57. [In Ukrainian].
25. Mushynka, M., & Shurkala Ya. (2016). *U vsiakoho svoia dolia...* [Everyone has their own destiny]. Priashiv, Slovakia: Tsentr antropolohichnykh doslidzhen. [In Ukrainian].
26. Mushynka, M. (2018). *Zibrani tvory. T. 1: Vid otchoho poroha:* [Collected works. Vol. 1: From the father's threshold]. Priashiv, Slovakia: Tsentr antropolohichnykh doslidzhen. [In Ukrainian].
27. *Naspravdi bulo tak: intervii Yurii Zaitseva z Ivanom Dziuboiu* [In fact, it was like this: an interview of Yuri Zaitsev with Ivan Dziuba]. (2001). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
28. Hnatiuk, O., & Finberh, L. (Comps.). (2011). *Obrii osobystosti: knyha na poshamu Ivana Dziuby* [Horizons of personality: A book in honor of Ivan Dziuba] (O. Kupriian, Ed.). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].
29. Ovcharenko, F. D. (2000). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv, Ukraine: Oriiany. [In Ukrainian].
30. Osadchyi, V. (1966). Pro mistera Stetska i velykomuchenytske zhabenia [About Mr. Stetsko and the great martyr Frog]. *Perets*, 17, 5. [In Ukrainian].
31. Fond 1, Unit 15: Personalna sprava Ivana Chendeia No. 18257 [Personal file of Ivan Chendey No. 18257] (Vols. 1-2). State Archives of the Zakarpattia area. Uzhhorod, Ukraine. [In Ukrainian].
32. Pinchuk, T. (2005). Zghustok enerhii: Kotsiuba Lesia Yosypivna (1921-1986) [A bunch of energy: Kotsyuba Lesya Yosypivna (1921-1986)]. In T. Pinchuk. *Zirky zalyshaiut slid* [The stars leave a mark] (pp. 73-77). Nizhyn, Ukraine. [In Ukrainian].
33. 5th zizd pysmennykiv Radianskoi Ukrainy (16-19 lystopada 1966 roku): materialy zizdu [5th Congress of Writers of Soviet Ukraine (November 16-19, 1966). Proceedings of the Congress]. (1967). Kyiv, Ukraine: Rad. pysmennyk. [In Ukrainian].
34. Zinkevych, O. (Ed.). (2010). *Rukh oporu v Ukraini 1960-1990* [The resistance movement in Ukraine 1960-1990]. Kyiv, Ukraine: Smoloskyp. [In Ukrainian].
35. Sverstiuk, Ye. (1993). *Bludni syny Ukrainy* [Prodigal sons of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Znannia. [In Ukrainian].
36. Sverstiuk, Ye. (2015). *Svitli holosy zhyttia* [Bright voices of life]. Kyiv, Ukraine: Klio. [In Ukrainian].
37. Fond 590, Unit 1, Vol. 1: Stenohrama roboty 5th zizdu pysmennykiv Radianskoi Ukrainy (16-19 lyst. 1966 roku) [Transcript of the 5th Congress of Writers of Soviet Ukraine (November 16-19, 1966)]. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
38. Taniuk, L. (2008). *Tvory: v 60 t. T. 14: Shchodennyky 1966 r. (cherv. – lyst.)* [Works] (Vol. 14: Diaries 1966 (June-November)). Kyiv, Ukraine: Alterpres. [In Ukrainian].

39. Chendei, I. (2019). Shchodennyk (1953-1959 rr.) [Diary (1953-1959)]. Kyiv, 11-12, 67-94; 1-2, 9-28. [In Ukrainian].
40. Shapoval, Yu. (2011). Kagebistska «odiseia» Ivana Dziuby [Ivan Dziuba's KGB "Odyssey"]. In O. Hnatiuk, & L. Finberh (Comps.). *Obrii osobystosti: knyha na poshanu Ivana Dziuby* [Horizons of personality: A book in honor of Ivan Dziuba] (O. Kupriian, Ed., pp. 19-86). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 03.06.2020 р.

Sydir KIRAL, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of National Bibliography, VNLU, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Interrogations protocols of Ivan Dziuba and personal case of Ivan Chendei as sources of studying their civil position during the sixties.

In the article, based on the materials of the criminal investigation case №55 the critic and the literary critic I. Dziuba (vols. 1-18, April 12, 1972 - January 18, 1973, branch archive of the SSU), initiated in connection with the writing of the work "Internationalism or Russification?" and its distribution in Ukraine and abroad, as well as the personal file 18257 of the writer I. Chendei (vols. 1-2, October 31, 1967 - December 23, 1969, the State Archives of the Transcarpathian region) on the distortion of Soviet reality in the novels "Birds Leave Their Nests" and the collection "March Snow", are revealed little-known pages of the defendants' biographies, in particular the involvement of the Transcarpathian prose writer in the transfer of the mentioned work abroad in 1966.

The testimonies of witnesses in the case of I. Dziuba, commissioned reviews of the work of I. Chendei, the minutes of Party open and closed meetings and other materials show an objective and non-false collective portrait of Ukrainian intelligentsia of the twentieth century. These documents make it possible to see the points of contact between the intellectual orbits of I. Dziuba and I. Chendei, which were united not only by the same name and patronymic, but, before of all, the awareness of their mission in life, which, despite all the obstacles, they worthily carried on their shoulders: language issues, the role of criticism in the development of Ukrainian literature, the preservation of cultural monuments, the wealth of folk art, etc. The article reveals only a few important episodes of the biographical worlds of two prominent cultural figures, in particular the history of the spread of the "explosive"; work of I. Dziuba "Internationalism or Russification?" in Ukraine and abroad and participation in this process of I. Chendei.

Memoirs, epistolary of participants and witnesses of this event, in particular G. Avrahov, Y. Bachi, Mykhailyna Kotsyubynska, M. Mushynka, E. Sverstyuk, oral stories of I. Chendei's daughter Maria Treshchak and his sisters Anna Magula and Olga Danko and others are involved in order to objectively cover the events during the reconstruction of the "anti-Soviet and nationalist" activities of I. Dziuba and I. Chendei.

Key words: sixties, I.M. Dziuba's work "Internationalism or Russification?", persecution of Ukrainian writers in the USSR, protocols of I. M. Dziuba's interrogations in the KGB, personal file of the writer I. M. Chendei, samizdat.

**КДБ ПРОТИ ІВАНА ДЗЮБИ:
ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕДАЧІ
В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНУ
ПРАЦІ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ
ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?»
(документи кримінальної справи № 55)**

**KGB VS IVAN DZYUBA:
TO THE HISTORY OF THE TRANSMISSION
OF THE PIECE “INTERNATIONALISM
OR RUSSIFICATION?” TO CZECHOSLOVAKIA
(documents of the criminal case No. 55)**

Кримінальна справа № 55 Івана Дзюби за ст. 62 ч. 1 КК УРСР у 18 томах зберігається нині у фондах Галузевого державного архіву СБУ в м. Києві (Ф. 69260 ФП). До моменту проголошення Незалежності України розміщувалася в архіві 10-го відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР у кримінальному фонді. Хронологічні межі справи позначені такими датами: 12 квітня 1972 р. — 18 січня 1973 р. «Опікуном» І. Дзюби був ст. слідчий слідчого відділу КДБ майор Микола Михайлович Кольчик. У спогадах «Не окремо взяте життя» І. Дзюба так пише про «свого» слідчого, натоді вже небіжчика: «Він керував слідчою групою і проводив більшість допитів (хоч у багатьох випадках справу перебирав «суворіший» Бідьовка, а інколи з'являвся й третій, з Черкас, прізвище якого я забув)». У колі «дисидентів» мав репутацію «ліберального» слідчого, вів справу В. Мороза, був «високого рівня фахівець, працював хитріше й тонше, ніж решта. Не буду грішити: в мене ніяких претензій до Кольчика не лишилося, він не виявляв ніякої упередженості, не вдався до обманних рухів, не силував до якихось потрібних йому свідчень. Дуже порядно поводився з Мартою як дружиною заарештованого, коли вона до нього зверталася»¹. Така «характеристика» свідчить про глибoku порядність І. Дзюби та правдивість і його спогадів, і показань на суді.

За обсягом кожен том кримінальної справи І. Дзюби сягає до 320 арк., має, так би мовити, й своє «цільове призначення» — містить конфісковані речові докази (листи, книжки тощо), рецензії на праці І. Дзюби й інші «антирадянські» документи та матеріали, протоколи різного роду експертиз (зокрема, й мовних), копії та оригінали самвидаву, різного роду довідки, донесення, копії друкованих матеріалів та ін. Та найбільший масив становлять протоколи допитів (а було їх десятки) головного винуватця, а також численних свідків (зокрема, І. Світличного, З. Франко, М. Коцюбинської, Ю. Бадзя, О. Бердника, Є. Сверстюка, Р. Корогодського, С. Параджанова та багатьох інших), у тому числі й закордонних (Ю. Бачі, М. Мушинки, З. Генрик-Березовської, П. Му-

¹ Дзюба І. Не окремо взяте життя / І. Дзюба. – Київ : Либідь, 2013. – С. 365.

рашка, Г. Коцурової, А. Куримського). Допити проводилися у різних містах України (Києві, Львові, Тернополі, Ніжині, Ужгороді) та в м. Кошице (ЧРСП).

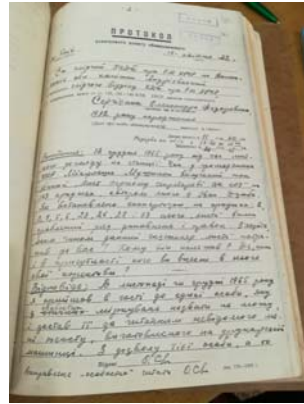
Здебільшого протоколи «укладав» майор М. Кольчик, але були й випадки, коли відповіді та пояснення на запитання слідчого вносили самостійно допитуваний. Кожен аркуш протоколу (це спеціально надруковані бланки) засвідчений власноручно підписом чи то підсудним, чи свідком, а в кінці протоколу містилося обов'язкове речення — *«Протокол прочитав. З моїх слів записано правильно. Підпис»*, яке узаконював своїм підписом також і слідчий.

Увазі читачів пропонуються протоколи допитів, пов'язані зі з'ясуванням слідчими КДБ факту передачі праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» за кордон, зокрема самого автора «трактату», а також інших осіб-свідків (зокрема, Г. Аврахова, О. Коцюби, Ю. Бачі, М. Мушинки, І. Чендея), причетних до цієї події, що відбулася в травні в 1966 р. в Ужгороді в помешканні закарпатського письменника. Особливу цінність має протокол очної ставки Г. Аврахова та О. Коцюби, який, так би мовити, корегує окремі факти, викладені в спогадах та окремих публікаціях Г. Аврахова ² з цього приводу. Це також стосується й спогадів М. Мушинки ³ — першого, на жаль, невдалого, «перевізника» за кордон цієї праці І. Дзюби в 1965 р. Загалом усі документи, зібрані працівниками КДБ у справі І. Дзюби, вартують на публічне оприлюднення (у розмові з автором цих рядків 08.06.2020 р. Іван Михайлович Дзюба схвалив цю ініціативу), оскільки за своєю значимістю вони є надзвичайно цінними для дослідників у різних аспектах гуманітаристики, оскільки розкривають *de facto* один із найбільш цікавих і водночас складних періодів в історії української літератури, культури та громадсько-політичного життя, означеного як шістдесятництво.

Сидір Степанович КІРАЛЬ,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу національної бібліографії НБУВ,
заслужений діяч науки і техніки України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3925-3203>
Sydir KIRAL,
Doctor of Philological Sciences, Professor,
Head of the Department of National Bibliography, VNLU,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

² Див.: Аврахов Г. Сповідне слово про Івана Дзюбу / Г. Аврахов. – Слово і Час. – 2004. – № 2. – С. 70–72; Його ж. Її всі звали Леся Йосипівна: Штрихи до портрета Л. Й. Коцюби / Г. Аврахов // Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 54–55.

³ Мушинка М. Колеса крутяться... : біо-бібліографія академіка Миколи Мушинки. Кн. 1 : Спогади / М. Мушинка. – Пряшів : Фундація «Карпати», 1998. – 205 с.; Його ж. Взаємозв'язки Івана Чендея з українцями Словаччини та мої стосунки з ним / М. Мушинка // Слово і Час. – 2012. – № 12. – С. 41–57.

ПРОТОКОЛ

додакового допиту обвинуваченого ⁴

м. Київ

23 листопада 1972 р.

старший слідчий КДБ при РМ УРСР майор Кольчик

в приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР

з додержанням вимог ст. ст. 143, 145 і 146 КПК УРСР, допитав

Дзюбу Івана Михайловича

(прізвище, ім'я по батькові)

(Дані про особу обвинуваченого маютья в справі)

Допит почато в 15 год. 30 хв.

Закінчено в 18 год. 00 хв.

Запитання: Чи знаєте Ви Аврахова Григорія Герасимовича, якщо знаєте, то як і які у Вас з ним відношення?

Відповідь: Про Аврахова, ім'я та по батькові його не пригадую, я довідався років 5 тому назад. Про нього, як літературознавця, стало мені відомо з нашої преси.

Особисто з Авраховим я познайомився десь у 1970 чи 1971 році. В той час у видавництві «Дніпро», де я працював, готувалася до друку його книжка про Лесю Українку. Він якось приходив у видавництво з приводу цієї книги і хтось із наших спільних знайомих, не пригадую, хто саме, познайомив нас. Якоїсь тривалої розмови між нами не було. Наскільки я пригадую, більше з Авраховим я не зу-

⁴ Протоколи — це спеціально віддруковані бланки, а внесені записи позначено курсивом. У більшості випадків запитання і відповіді записано від руки. Усі протоколи підшити в конкретному томі кримінальної справи І. Дзюби, що вказано під кожним документом. — С. К.

стрічався. Де та ким він працює — я не знаю. Відносини з ним у мене нормальні.

Ні я Аврахову, ні він мені ніякої літератури не давали. Чи мав Аврахов мою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — не знаю.

Запитання: Що Вам відомо про передачу Авраховим у 1966 році фотокопії Вашої роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» громадянину ЧССР — Бачі Юрію?

Відповідь: Чи знайомі між собою Бача Юрій та Аврахов, я не знаю, чи передавав Аврахов Бачі мою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і чи мав він її, мені не відомо. Про своє знайомство з Авраховим Бача мені нічого не говорив.

Чи знайомий Аврахов з Чендеем ⁵ Іваном, я не знаю.

Запитання: Розкажіть, які стосунки у Вас були з Корогодським Романом Мироновичем, чи обмінювалися ви з ним будь-якими матеріалами «самвидаву»?

Відповідь: Корогодського Романа я знаю приблизно з 1962–1963 року. Познайомився з ним десь в літературних колах, після чого принагідно зустрічався з ним, підтримував приятельські стосунки. Відносини з Корогодським у мене нормальні.

Пригадую, що Корогодський кілька разів давав мені читати попередні варіанти надрукованих пізніше в радянській пресі своїх літературно-мистецьких статей і радився зі мною з приводу них, зокрема статтю про Марію Приймаченко, про кінофільм «Чорний птах з білою ознакою» та сценарій документального фільму про Анатолія Петрицького, написаний ним.

Будь-якої літератури «самвидаву» ні я Корогодському, ні він мені не давали. Своєї роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Корогодському я не давав, про неї у нас ніякої розмови не було, і чи читав він цю роботу — я не знаю. Будь-яких висловлювань антирадянського змісту від Корогодського мені чути не доводилося.

Як пригадую, в 1970 році на запрошення Корогодського, я прийшов до нього на квартиру, здається 22 травня. Тоді на квартирі Корогодського відбулося щось на зразок літературного вечора, присвяченого пам'яті Т. Г. Шевченка. На ньому були Світличний Іван, Євген Сверстюк, Плющ Леонід та ще хтось із наших спільних знайомих, не пригадую, хто саме. Кожний з присутніх сказав тоді кілька слів про творчість Шевченка. Розмови велись лише на літературну тему, будь-яких розмов політичного змісту не було.

Чи відбувалися на квартирі Корогодського ще коли такі вечори — я не знаю.

⁵ В оригіналі «Чандеем». — С. К.

Десь в кінці 1971 року, зайшовши до мене до дому, Корогодський поцікавився моїм ставленням до якихось колективних виступів на захист заарештованих, зокрема Строкатової. Я відповів йому, що ні в яких подібних виступах участі брати не буду. Через кілька днів до мене звернувся Плахотнюк Микола, запропонувавши мені підписати текст якогось документа на захист Строкатової, від чого я також відмовився.

Запитання: Раніше на допитах Ви показали, що в 1966 чи 1967 році давали для ознайомлення свою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Пархоменку Павлу Тихоновичу. Допитаний по справі як свідок Пархоменко на допиті 16 листопада 1972 року показав, що згадану роботу Ви йому не давали, а лише показували і розповідали про неї. Ці покази Вам зачитуються. Що Ви можете пояснити з приводу цих показів Пархоменка?

Відповідь: Я не можу категорично стверджувати, що я давав Пархоменкові свою роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Можливо, що було саме так, як показав Пархоменко, тобто, можливо, я лише розповідав Пархоменкові про цю роботу і показував її йому, а за давністю часу я, очевидно, переплутав події і помилково показав, що давав Пархоменкові читати згадану роботу.

Протокол прочитав. З моїх слів записано правильно. І. Дзюба.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 2, арк. 380–386, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ

додаткового допиту обвинуваченого

м. Київ

9 жовтня 1972 р.

старший слідчий КДБ при РМ УРСР майор Кольчик

в приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР

з додержанням вимог ст. ст. 143, 145 і 146 КПК УРСР, допитав

Дзюбу Івана Михайловича

(прізвище, ім'я по батькові)

(Дані про особу обвинуваченого маютья в справі)

Допит почато в 10 год. 30 хв.

Закінчено в 12 год. 00 хв.

Запитання: Чи знаєте Ви Чендея ⁶ Івана Михайловича, коли знаєте, то як і які у Вас з ним взаємовідносини?

Відповідь: Як літератора Чендея Івана Михайловича я знаю давно, особисто з ним я знайомий приблизно з 1968–1969 року. Познайомився з ним, очевидно, на якійсь літературній нараді у Києві. Відносини з ним у мене нормальні. З Чендеєм я зустрічався 2 чи 3 рази, як мені здається, у видавництві «Дніпро», де я працював, а він заходив туди у зв'язку з своїми літературними справами.

Під час зустрічей з Чендеєм розмови з ним велися про його літературну діяльність.

Написаного мною документу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я Чендеєві не давав і він його у мене не просив. Чи читав Чендей цей документ — я не знаю, бо на цю тему розмови з ним не мав.

Десь у 1968 році мені довелося прочитати, не пригадую за яких обставин, лист Чендея до керівництва Спілки письменників України, в якому він після своєї поїздки до Чехословаччини, ставив питання про культурно-національні проблеми українців у Словаччині та висловлював ряд пропозицій про налагодження культурних контактів між ними та відповідними організаціями УРСР. Хто мене ознайомив з цим листом — не пригадую, але у всякому разі — не Чендей. З самим же Чендеєм я ніякої розмови про цей його лист не мав.

З Чендеєм я зустрічався тільки в Києві десь в останні роки, у м. Ужгороді я з ним не зустрічався.

Чи був Чендей знайомий з Бачею Юрієм і чи передавав він йому будь-які матеріали «самвидаву», у тому числі «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» — мені невідомо.

Будь-яких висловлювань антирадянського наклепницького змісту від Чендея я не чув.

Протокол прочитав. Записано правильно. І. Дзюба.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР

майор Підпис (Кольчик).

(Т. 2, арк. 234–236, текст рукописний).

⁶ В оригіналі «Чандея». — С. К.

ПРОТОКОЛ

допиту свідка

м. Ужгород

26 жовтня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 17 год. 00 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик в приміщенні УКДБ при РМ УРСР по Закарпатській обл. з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як свідка

1. Прізвище *Чендей* 2. Імя *Іван*
3. По-батькові *Михайлович* 4. Дата народження *1922*
5. Місце народження *Дубове Тячевського р-ну Закарпатської обл.*
6. Національність і громадянство *українець, гр-н СРСР*
7. Партийність *безпартійний* 8. Освіта *вища*
9. Рід занять *письменник, член СПУ*
10. Місце проживання *м. Ужгород, вул. Висока, 15*
11. Паспорт *з собою не має, посвідчення члена СПУ № 3932*
12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР Чендею І. М. роз'яснені обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис

(підпис свідка)⁷

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах свідок показав:

Дзюбу Івана Михайловича я знаю давно як літературного критика. Особисто познайомився з ним приблизно у 1968-69 році в м. Києві під час одного приїзду туди в літературних справах. Відтоді, буваючи у Києві, я кілька разів принагідно зустрічався з Дзюбою. Наші розмови стосувалися літературних питань.

Будь-яких розмов антирадянського наклепницького змісту від Дзюби мені чути не доводилося. Відносини з ним у мене були нормальні.

Взагалі Дзюбу знаю як здібного літератора-критика. Зустрічався я з ним у видавництві «Дніпро», а також просто десь на вулиці. Дома я у нього ніколи не був, хоч адресу його маю.

⁷ Кожний аркуш протоколу засвідчено підписом свідка І. Чендея. — С. К.

З приводу написання та поширення роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»⁸ могу пояснити таке.

Як пригадується, у травні 1966 року в Ужгороді відбувалася наукова конференція літераторів-новелістів. На цю конференцію, серед інших, прибули також Бача Юрій з Чехословаччини та Аврахов Григорій Герасимович з Києва, або Умані⁸ — не пригадую точно, де він у той час працював.

Бача Юрій — літературознавець з Пряшева. З ним я знайомий приблизно з 1957–58 року, з часу моєї поїздки в групі літераторів Закарпаття до Пряшева. Відтоді я кілька разів зустрічався з Бачею в Ужгороді, куди він приїздив як турист та учасник конференції в університеті. Відносини у мене з ним нормальні.

Аврахова Григорія Герасимовича знаю приблизно з 1959 року як викладача Черкаського пединституту, який закінчила заочно моя дружина. З того часу я кілька разів з Авраховим зустрічався на письменницьких форумах у Києві. Відносини з ним у мене нормальні. Наскільки мені відомо, зараз Аврахов працює в інституті культури у Києві викладачем української літератури.

Отже, в травні 1966 року, вже коли закінчувалась згадана конференція новелістів, Аврахов підійшов до мене і спитав, чи я ще зустрінуся з Бачею Юрієм. Я відповів, що він має ще зайти до мене додому перед своїм від'їздом до Чехословаччини. Аврахов тоді попросив передати Бачі невеличкого пакуночка, загорнутого в папір. Сказав при цьому, що це Бачі передають знайомі з Києва. Хто саме — не назвав. Конференція проходила 2 чи 3 дні. Чи були знайомі між собою Аврахов і Бача — я не знаю. Чому Аврахов не передав цього пакунка Бачі сам — мені не відомо.

Про вміст пакуночка Аврахов мені не сказав нічого і я його не питав. За розміром цей пакунок міг нагадувати невеличку шкатулку з одеколоном — приблизно трохи менша розмірів поштової листівки.

Цей пакунок від Аврахова я прийняв і того ж дня, коли перед своїм від'їздом Бача зайшов до мене додому попрощатися, я йому передав цей пакуночок. Не пригадую, чи говорив я йому від кого цей пакунок, але гадаю, що міг сказати йому, що пакунок передається з Києва.

Бача поспішав, пакуночок сунув до кишені, попрощався з родиною і поїхав.

З Авраховим я після цього ніяких розмов про цей пакунок не мав.

Приблизно через 2–3 роки в розмові з Бачею (очевидно, під час одного з його приїздів до Ужгорода) у нас якось зайшла розмова про згаданий пакунок. При цьому Бача сказав мені, що в тому пакунку

⁸ І. Чендей обмовився і замість Ніжина помилково назвав Умань. — С. К.

була фотокопія роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Він сказав, що прочитав цю роботу. Як він даліше розпорядився нею — про це мова не велася.

Особисто від Дзюби цієї роботи я не одержував — не було випадку, щоб він її мені пропонував для читання і я її у нього не просив.

Гадаю, що до передачі фотокопії «Інтернаціоналізму чи русифікації?» Бачі сам Дзюба ніякого відношення не мав.

Влітку 1968 року написаного мною листа Президії Спілки письменників України про доцільність більш тісніших культурних зв'язків між СПУ та письменниками української філії Пряшівщини я Дзюбі для читання не давав. Хто міг його познайомити з цим листом — мені невідомо. Будь-яких матеріалів від Дзюби я не отримував.

Протокол прочитав. З моїх слів покази записано правильно. Підпис.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 243–248, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ

допиту свідка

м. Київ

8 грудня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 13 год. 00 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні *слідвідділу КДБ при РМ УРСР*
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як свідка

1. Прізвище *Аврахова* 2. Ім'я *Григорія*
3. По-батькові *Герасимовича* 4. Дата народження *1922*
5. Місце народження *с. Попельнасте Кіровоградської області*
6. Національність і громадянство *українець, гр-н СРСР*
7. Партійність *член КПРС* 8. Освіта *вища*
9. Рід занять *проректор по заочній освіті Київського інституту культури (тел. 79-44-20)*
10. Місце проживання *м. Київ, пр. 50-річчя Жовтня, 9, кв. 128 (тел. немає)*
11. Паспорт *VIII – ИП №7393305*

12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР *Аврахову Г.Г.* роз'яснені обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухилення від дачі показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис

(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах свідок показав:

З Дзюбою Іваном Михайловичем я особисто не знайомий. Проте від своїх знайомих, не пригадую, від кого саме, мені довелося чути, що є робота Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій йдеться про те, що нібито на Україні іде процес підсиленої русифікації. Саму роботу я не мав і ніколи її не читав. Чи поширював Дзюба цю свою роботу і чи потрапила вона за кордон — мені про це невідомо.

З Чендеєм Іваном Михайловичем я познайомився десь в 1950 роках, коли його дружина навчалася в Черкаському педінституті, де я працював деканом факультету. З того часу я принагідно зустрічався з Чендеєм. Відносини у мене з ним нормальні.

З громадянином Чехословаччини Бачею Юрієм я познайомився десь в 1966 році на науковій конференції літературознавців у м. Ужгороді. Зблизились ми з ним як літературознавці, мали розмови з питань літератури. Після цього стали листуватися. Десь в 1967 році я відвідав Чехословаччину і зупинявся у Пряшеві, де бачився з Бачею Юрієм та познайомився з Мурашком Павлом.

В липні 1971 року на запрошення Бачі я вдруге відвідав Чехословаччину. Два дня жив у Бачі в Пряшеві, також бачився з Мурашком Павлом.

Мої розмови з Мурашком та Бачею стосувалися лише питань літератури. Будь-яких розмов про «самвидавівські» документи, в тому числі і про роботу Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у мене ні з Мурашком Павлом, ні з Бачею Юрієм не було.

Чи знайомилися Бача та Мурашко з роботою Дзюби — мені не відомо.

Ніякої літератури особисто від себе чи від інших я як Бачі, так і Чендею⁹ ніколи не передавав. Коли я приїздив в Ужгород, то будь-яких доручень передати якийсь пакунок Бачі чи Чендеєві я не мав.

⁹ У протоколі «Чандею». — С. К.

З приводу пред'явлених мені показів Чендея Івана Михайловича від 26 жовтня 1972 року про те, що в 1966 році під час мого перебування на конференції в Ужгороді я передав йому для Бачі пакунок, — з приводу цих показів Чендея можу сказати, що вони не відповідають дійсності. На конференції я дійсно зустрічався з Бачею і з Чендеєм, але ніякого пакунка ні Чендею, ні Бачі я не передавав. Чому дав такі покази Чендей — я не знаю.

Не стверджую я також і зачитані мені покази Дзюби Івана Михайловича, дані ним на допиті 23 листопада 1972 року про те, що нібито у 1970 чи 1971 році нас з ним хтось познайомив у видавництві «Дніпро». В той час я дійсно частенько бував у видавництві «Дніпро», але ніякої нагоди познайомитись з Дзюбою у мене не було. Очевидно, Дзюба помиляється, говорячи, що ми з ним знайомились.

Протокол допиту прочитав. Записаний з моїх слів вірно. 8 грудня 1972 р. Аврахов.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 249–253, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ

допиту свідка

м. Київ

11 грудня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 13 год. 30 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні слідвідділу КДБ при РМ УРСР
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як
свідка

1. Прізвище *Аврахова*
2. Ім'я *Григорія*
3. По-батькові *Герасимовича*
4. Дата народження *1922*
5. Місце народження ¹⁰
6. Національність і громадянство
7. Партійність
8. Освіта
9. Рід занять
10. Місце проживання

¹⁰ Навскіс на документі напис: «Інші дані є в справі». — С. К.

11. Паспорт

12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР _____ роз'яснені обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухилення від дачі показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис

(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах свідок показав:

Запитання: На допиті 8 грудня 1972 року Ви показали, що під час свого перебування в 1966 році в м. Ужгороді на конференції Ви ніякого пакунка Чендесві Івану Михайловичу не передавали. Чи відповідають дійсності ці Ваші покази?

Відповідь: Ні, в дійсності було не так, як я показав на допиті 8 грудня цього року. А було ось як. Напередодні мого від'їзду на конференцію до Ужгорода в 1966 році до мене в кабінет в Ніжинському педінституті зайшла викладач цього інституту Коцюба Леся Йосипівна. Вона знала про мій від'їзд на конференцію, знала й про те, що на ній буде хтось з Чехословаччини. Вона попросила мене передати комусь із чеських учасників конференції невеличкий пакуночок, розміром приблизно 15x20 см, загорнутий акуратно в папір. Чи знала Коцюба, що на конференції буде Юрій Бача і чи просила передати саме йому цей пакунок — не пригадую. Про вміст пакунка мови не було і я не знаю, чи знала Коцюба про те, що там знаходиться. Наскільки пригадую, Коцюба мені сказала, що цей пакунок — від київських друзів.

Не надаючи ніякого значення пакунку, я взяв його в портфель і привіз до Ужгорода. Під час конференції я познайомився з Бачею Юрієм. Там, крім Бачі, було ще двоє учасників конференції з Чехословаччини, але з ними я майже не знайомий. Про пакунок Коцюби я забувся і згадав про нього десь в останній день конференції. Тоді я запитав Чендея, чи буде він ще бачитись з Бачею і попросив його передати цей пакунок Бачі, повторивши фразу, що цей пакунок від київських друзів. Чендей згодився передати і я віддав йому цей пакунок. Поскільки я сам не знав, що знаходиться в пакунку Коцюби, то ніякої мови з Чендесем про його вміст не було.

Я ще раз хочу підкреслити, що не можу пригадати, чи Коцюба просила передати цей пакунок Бачі, чи просто вона просила передати його комусь з членів чеської делегації, а я вже сам вирішив передати його Бачі, поскільки познайомився саме з ним на конференції.

Наскільки я пригадую, повернувшись з конференції, я сказав Коцюбі, що її пакунок я передав через Чендея Бачі Юрію. Більше ніколи ніяких розмов з Коцюбою про цей пакунок у мене не було.

Під час моїх зустрічей з Бачею після цього ніяких розмов про цей пакунок не було. І про те, що в тому пакунку була фотокопія роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дізнався лише 8 грудня цього року з пред'явлених мені показів Чендея Івана. Про Коцюбу Лесю мені відомо, що вона і зараз працює в Ніжинському педінституті на кафедрі літератури. Відносини у мене з нею були нормальні. Будь-яких розмов про матеріали «самвидаву» у мене з нею ніколи не було, ніякої «самвидавівської» літератури я не у неї не бачив. Звідки вона взяла цей пакунок — мені не відомо, хоч гадаю, що цей пакунок їй був переданий кимось. Відносно будь-яких знайомств Коцюби в Києві мені нічого не відомо.

На допиті 8 грудня 1972 року я не розповів про це лише тому, що мені було важко психологічно розповідати про факт, який пов'язаний з жінкою — Коцюбою. До того ж я об'єктивно відчуваю в цьому свою вину і шкодую про те, що сталося.

У всьому іншому мої покази на допиті 8 грудня 1972 року — є правдивими.

Протокол прочитав: з моїх слів записано правильно. Аврахов.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).
(Т. 6, арк. 254–261, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ

допиту свідка

м. Київ

13 грудня 1972 р.

Допит почато в 10 год. 00 хв.

Закінчено в 11 год. 30 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні *слідвідділу КДБ при РМ УРСР*
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як свідка

1. Прізвище *Аврахова*
2. Ім'я *Григорія*
3. По-батькові *Герасимовича*
4. Дата народження *1922*
5. Місце народження ¹¹

¹¹ Навскіс на документі напис: «Інші дані є в справі». — С. К.

6. Національність і громадянство
7. Партійність
8. Освіта
9. Рід занять
10. Місце проживання
11. Паспорт
12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —

У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР *Аврахову Г.Г.* роз'яснені обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і його попереджено про відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухилення від дачі показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис

(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих йому обставинах свідок показав:

Запитання: На допиті 11 грудня 1972 року Ви показували, що про вміст пакунку, одержаного в 1966 році від Коцюби Олександри Йосипівни для передачі його членам чеської делегації — вам нічого не було відомо.

Допитана як свідок по справі Коцюба Олександра Йосипівна показала, що вона говорила Вам про те, що має фотокопію роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і на Ваше прохання дала в 1966 році цю роботу Вам для ознайомлення. Що Ви можете пояснити з приводу цих показів Коцюби?

Відповідь: На допиті 11 грудня 1972 року я правдиво розповів про обставини одержання фотокопії роботи Дзюби від Коцюби та передачу його через Чендея Івана громадянину Чехословаччини — Бачі Юрію.

Про те, що Коцюба має фотокопію документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у нас з нею розмови не було, не просив я її ознайомити мене з цим документом і вона мені його для ознайомлення не давала. Чому Коцюба говорить, що нібито ж дала мені фотокопію роботи Дзюби, щоб я нею ознайомився — не знаю.

Попова Павла Миколайовича я не знаю особисто і з ним ніколи не зустрічався. Чув, що він помер, але коли — не пригадую. Знаю також, що Коцюба підтримувала з ним стосунки і він консультував її по її науковій темі. Чи саме від Попова Коцюба одержала фотокопію Дзюби — я не знаю.

Протокол прочитав, з моїх слів записано правильно. Аврахов.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 260–262, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ

ДОПИТУ СВІДКА

м. Ніжин

11 грудня 1972 р.

Допит почато в 22 год. 35 хв.

Закінчено в 23 год. 40 хв.

ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні міськвідділення КДБ
з додержанням вимог ст. ст. 85, 167 і 170 КПК УРСР, допитав як
свідка

1. Прізвище *Коцюбу* 2. Ім'я *Олександр*
3. По-батькові *Йосипівну* 4. Дата народження *1921*
5. Місце народження *с. Веселе Хортицького р-ну Запорізької обл.*
6. Національність і громадянство *українка, гр-ка СРСР*
7. Партійність *безпартійна* 8. Освіта *вища*
9. Рід занять *викладач Ніжинського педінституту, доцент, кандидат філологічних наук*
10. Місце проживання *м. Ніжин, вул. Червоних партизан, 15-в, кв. 69*
11. Паспорт *ІХ ИП №575998*

12. В яких стосунках з обвинуваченим і потерпілим —
У відповідності з ч. III ст. 167 КПК УРСР *Коцюбі О.Й.* роз'яснені
обов'язки свідка, передбачені ст. 70 КПК УРСР, і її попереджено про
відповідальність за ст. 179 КК УРСР за відмову або ухиляння від дачі
показань і за ст. 178 КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показань.

Підпис

(підпис свідка)

На пропозицію дати показання по всіх відомих їй обставинах
свідок показала:

Особисто з Дзюбою Іваном Михайловичем я не знайома. Ніколи
з ним не зустрічалася, ніяких матеріалів ні я йому, ні він мені не
передавали.

Проте в 1966 році мені довелося ознайомитися з його роботою «Ін-
тернаціоналізм чи русифікація?». Було це за таких обставин. В той
час, в 1966 році, я працювала над статтями з фольклору. Моїм рецен-

зентом і порадиником був член-кореспондент АН УРСР професор Павло Миколайович Попов, який проживав у м. Києві по вул. Володимирській, в районі Золотих воріт, номера будинку зараз не пригадую. З Поповим Павлом Миколайовичем я знайома з 1962 року. Він був моїм офіційним опонентом на захисті моєї кандидатської дисертації. У мене з Поповим були непогані відносини, я часто зверталася до нього за порадою в галузі фольклору.

Отже, в 1966 році, не пригадую якому місяці, в якійсь науковій справі я зайшла додому до Попова. В розмові зі мною він сказав, що має роботу Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і запропонував познайомитись з нею. Я проявила інтерес до цього і Попов дав мені фотокопію згаданої роботи, яку я взяла з собою в м. Ніжин. Як пригадую, фотокопія була великого розміру, не пригадую точно на стількох сторінках. Якоїсь розмови про повернення цієї роботи Попову не було. Від кого Попов одержав цю роботу, — не знаю.

Повернувшись в м. Ніжин, я ознайомила побіжно з цією роботою. Дати якусь оцінку цій роботі я зараз не можу, бо лише поверхово проглянула її та й за давністю часу вже не пригадую її змісту.

Як мені зараз пригадується, десь на початку 1966 року в розмові з тодішнім деканом Ніжинського педінституту Авраховим Григорієм Герасимовичем я сказала, що маю згадану роботу. Очевидно, Аврахов виявив бажання ознайомитися з нею і я дала цю фотокопію Аврахову для ознайомлення. Як пригадую, її я дала Аврахову на роботі — в інституті. Не надаючи якогось серйозного значення цій роботі, я після цього про неї ніякої розмови з Авраховим не мала. Домовленості про повернення мені Авраховим цієї роботи не було. Чи знайомив Аврахов когось з згаданою роботою і де вона знаходиться — я не знаю. Особисто я цю роботу нікому, крім Аврахова, не давала. З Авраховим я була знайома як колега по роботі в Ніжинському педінституті, де він приблизно до 1968 року працював деканом філологічного факультету. Відносини у мене з ним були нормальні. Крім згаданої роботи Дзюби із матеріалів «самвидаву» у мене нічого не було і Аврахову ніяких матеріалів не давала.

Чи мав Аврахов ще якісь матеріали «самвидаву» — не знаю. Будь-яких «самвидавівських» матеріалів у нього я не бачила і мови про них у нас не було.

Як я пригадую, в тому ж 1966 році Аврахов їздив на якусь наукову конференцію в м. Ужгород. Що то була за конференція — не пригадую. Чи були на ній делегати з Чехословаччини, чи зустрічався з ними там Аврахов і чи передавав він комусь із них роботу Дзюби — я не знаю. Бачі Юрія я не знаю і про передачу йому Авраховим роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мені нічого не відомо.

З Чендесем Іваном Михайловичем я також не знайома і чи зустрічався з ним Аврахов під час своєї поїздки в м. Ужгород в 1966 році — не знаю. Ніякої розмови з Авраховим напередодні його від'їзду на конференцію в Ужгород я не мала і ніяких просьб чи доручень, пов'язаних з цією поїздкою, у мене не було.

З приводу пред'явлених мені показів Аврахова Григорія Герасимовича, даних ним на допиті 11 грудня 1972 року, про те, що нібито фотокопію роботу Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дала йому в пакунку напередодні його поїздки в м. Ужгород з тим, щоб він передав цей пакунок Бачі Юрію чи комусь із членів чеської делегації ніби як від київських друзів, — з приводу цих показів Аврахова я можу пояснити, що вони не відповідають дійсності.

Фотокопію роботи Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дійсно дала Аврахову, але не для того, щоб він її передав комусь, а для того, щоб ознайомився сам з нею. І дала я цю фотокопію Аврахову незалежно від його поїздки на конференцію в Ужгород.

Про те, що він брав її з собою туди і передав Бачі Юрію через Чендея мені невідомо.

Як я вже казала, згадану фотокопію я дала Аврахову після того, як у нас з ним була про неї розмова. Дала її не для передачі комусь, а для ознайомлення самому Аврахову. Чи була ця фотокопія загорнута в якийсь папір — не пригадую. Наскільки я пригадую ніякої розмови з Поповим з приводу роботи Дзюби після її одержання від нього у мене не було. Дав Попов мені згадану фотокопію для того, щоб я ознайомила з нею. Ніякого наміру передавати її за кордон ні в мене, ні в Попова не було. Чи знайомі Дзюба і Попов — не знаю. Здається, років два тому назад Попов Павло Миколайович помер.

Протокол прочитала, записано правильно. Підпис.

Допитав: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР
майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 263–269, текст рукописний).

ПРОТОКОЛ

очної ставки

м. Київ

13 грудня 19[72]]р.

*ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Кольчик
в приміщенні слідвідділу КДБ на підставі ст. ст. 172 і 173 КПК
УРСР провів очну ставку між*

свідком Коцюбою Олександрою Йосипівною і
свідком Авраховим Григорієм Герасимовичем

До початку очної ставки свідки Коцюба Олександра Йосипівна та Аврахов Григорій Герасимович у відповідності з частиною 1 ст. 173 КПК УРСР попереджені про відповідальність за ст. 179 КК УРСР про відмову або ухилення від дачі показів і за ст. 178 ч. II КК УРСР за дачу завідомо неправдивих показів

Підпис Аврахова

Підпис Коцюби

Очну ставку почато в 13 год. 05 хв.
Закінчено в 16 год. 00 хв.

На запитання слідчого, чи знають вони один одного і які між ними взаємовідносини, свідки Коцюба О. Й. і Аврахов Г. Г. пояснили, що один одного вони знають по роботі в Ніжинському педінституті, відносини між ними нормальні.

Підпис Аврахова

Підпис Коцюби

Запитання до св. Коцюби: Розкажіть, коли, за яких обставин і з якою метою Ви передали Аврахову Григорію Герасимовичу фотокопію роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Відповідь: На початку 1966 року від Попова Павла Миколайовича в м. Києві я одержала для ознайомлення фотокопію роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Ознайомившись побіжно з нею, я в розмові з Авраховим Григорієм Герасимовичем якось розповіла про те, що маю цю роботу. На його прохання я тоді ж дала йому для ознайомлення згадану фотокопію. Вона була невеликого розміру, десь 15x12 см, аркушів на 120–130. Як пригадую, цю фотокопію я передала Аврахову в інституті, де ми разом з ним працювали. Як здається, ця фотокопія не була загорнута в якийсь папір. Не пам'ятаю, чи була якась розмова з Авраховим про повернення цієї роботи чи ні, але він мені її не повернув.

Підпис Коцюби

Запитання св. Аврахову: Що Ви можете пояснити з приводу показів свідка Коцюби, даних нею на очній ставці з Вами?

Відповідь: Покази свідка Коцюби про те, що вона дала мені фотокопію роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» для того, щоб я ознайомився з нею, — я не стверджую.

Як пригадую, в 1966 році напередодні мого від'їзду в м. Ужгород на наукову конференцію до мене звернулася Коцюба і дала невеликий пакунок в якійсь обгортці і попросила передати його комусь із членів чеської делегації на цій конференції, сказавши, що цей пакунок —

від кийвських товаришів. Не знаючи, що знаходиться в тому пакунку, я передав його в м. Ужгороді Бачі Юрію через Чендея Івана, сказавши, що цей пакунок від кийвських товаришів. Як пригадується, після повернення до Ніжина, я сказав Коцюбі, що її прохання виконав, тобто передав її пакунок чехам, але чи говорив, що передав його Бачі — не пригадую.

Підпис Аврахова

Запитання до св. Коцюби: Свідок Аврахов заперечує Ваші покази. Що Ви на це можете сказати?

Відповідь: Мої покази на очній ставці з Авраховим і ті, що я дала на допиті 11 грудня цього року про обставини передачі Аврахову фотокопії роботи Дзюби — повністю відповідають дійсності, я ще раз стверджую їх. Ніякого пакунку, як про це говорить Аврахов, для передачі чеським товаришам в 1966 році я не мала і не передавала. Бачу Юрія я не знаю, знайомих в Чехословаччині я не маю.

Фотокопію роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» я дала Аврахову, щоб він з нею ознайомився, про її передачу іноземцям мови не було.

Підпис О. Коцюби

Запитання до св. Аврахова: Що Ви можете доповнити до своїх показів?

Відповідь: Я настоюю на своїх показах про те, що фотокопію роботи Дзюби я одержав від Коцюби в пакеті, вміст якого мені не був відомий, і на прохання Коцюби передав цей пакет Бачі Юрію в м. Ужгороді. Доповнень до своїх показів не маю.

Підпис Аврахова

Свідки Коцюба та Аврахов ще раз заявили, що кожен з них стверджує свої покази, доповнень не мають, запитань один до одного не мають.

Підпис Аврахова

Підпис Коцюби

Протокол прочитала, мої покази записані правильно.

Підпис Коцюби

Протокол прочитав, покази мої записані правильно *Аврахов*

Очну ставку провів: Ст. слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор Підпис (Кольчик).

(Т. 6, арк. 274–279, текст рукописний).

ПОСТАНОВА
про виділення матеріалів

місто Київ

«15» грудня 1972 року

Старший слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР майор КОЛЬЧИК, розглянувши матеріали кримінальної справи № 55 по обвинуваченню ДЗЮБИ Івана Михайловича, —

ВСТАНОВИВ:

Із матеріалів справи видно, що в 1966 році мешканець м. Києва АВРАХОВ Григорій Герасимович через ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича (проживає в м. Ужгороді) передав громадянину Чехословаччини БАЧІ Юрію фотокопію антирадянського документа І. ДЗЮБИ «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Як показав на допиті 11 грудня 1972 року АВРАХОВ вказаний документ він передав за кордон на прохання КОЦЮБИ Олександри Йосипівни, яка мешкає в м. Ніжині Чернігівської області.

Допитана по справі як свідок КОЦЮБА О. Й. на допиті 11 грудня 1972 року показала, що фотокопію роботи ДЗЮБИ «Інтернаціоналізм чи русифікація?» вона одержала в 1968 році від ПОПОВА Павла Миколайовича (помер у 1971 році) і дала її для ознайомлення АВРАХОВУ Г. Г.

Приймаючи до уваги, що матеріали відносно ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича, АВРАХОВА Григорія Герасимовича та КОЦЮБИ Олександри Йосипівни потребують[ь] додаткової перевірки, а їх виділення з кримінальної справи по обвинуваченню ДЗЮБИ не може негативно вплинути на повноту, всебічність і об'єктивність її дослідження і вирішення, керуючись ст. 130 КПК УРСР, —

ПОСТАНОВИВ:

Матеріали відносно ЧЕНДЕЯ Івана Михайловича (мешкає в м. Ужгороді), АВРАХОВА Григорія Герасимовича (мешкає в м. Києві) та КОЦЮБИ Олександри Йосипівни (мешкає в м. Ніжині Чернігівської області) виділити із кримінальної справи по обвинуваченню ДЗЮБИ Івана Михайловича і надіслати їх для додаткової перевірки за місцем їх проживання.

СТАРШИЙ СЛІДЧИЙ СЛІДЧОГО ВІДДІЛУ КДБ
ПРИ РМ УРСР — майор
Підпис КОЛЬЧИК¹²

(Т. 6, арк. 281–282, текст машинописний).

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ¹³

Доц. Юрий Бача, рожд. 13.5.1932, в Кечковищах, окр. Свидник, был допрошен в Кошицах 30.8 1972 г. в 12.30.

Место жительства — Прешов, ул. Марка Чулена, 27

Место работы и должность — референт Сервотехне Прага, филиал в Прешове.

Удостоверение личности — 453925 ЗС-54

Семейное положение — женат

Допрошен по делу — Ивана Светличного и Ив. Дзюбы (по требованию Генерального прокурора СССР).

Свидетель был тщательно ознакомлен с § 99 уг. к. о запрете допроса, с § 101 ч. I уг. к. о значении свидетельских показаний и последствиях за дачу ложных показаний, с § 103 уг. к. о возможностях дополнения и изменения протокола.

Свидетель был вызван на допрос повесткой от 30.8.1972 г.

ВОПРОС: Отвечайте, где, когда и при каких обстоятельствах вы познакомились с Ив. Светличным? Каковы Ваши взаимоотношения?

ОТВЕТ: Ивана СВЕЛИЧНОГО я знаю с 1964 года, а познакомил меня с ним кто-то из советских граждан в здании Академии наук УССР, г. Киев, ул. Кирова, № 4. Я помню, что Ив. СВЕТЛИЧНЫЙ как раз шел по коридору, его остановил какой-то молодой сотрудник Академии наук и познакомил со мной. За давностью я не помню, говорил ли я тогда с Ив. СВЕТЛИЧНЫМ или нет. Если это был Ив. Светличный, то он выглядел так: высокий, стройный, бледное лицо и выразительные черные усы¹⁴. После этого я больше не встречал Ив. СВЕЛИЧНОГО и ничего не знаю о его преступной деятельности. Не было также и такого, чтобы я получал от самого СВЕЛИЧНОГО или через кого-то от него какую-либо литературу, а особенно литературу самиздата. Это все, что я хотел сказать об Ив. СВЕЛИЧНОМ.

¹² На звороті «Постанови» напис від руки: «Матеріали відносно Коцюби в УКГБ по Чернігівській обл., відносно Чендея в УКГБ по Закарпатській області направлені № 6/1896 від 21/ХІІ – 72 р. В оперативний підрозділ КГБ при РМ УРСР відносно Аврахова направлені №6/1913 від 21/ХІІ – 72 р. Ст. слідчий в ОВС УКДБ при РМ УРСР по Тернопільській обл. підполковник Підпис (Бідьовка). 10/І – 73 р.» — С. К.

¹³ Переклад оригіналу протоколу чеською мовою, який зберігається у справі І. Дзюби. — С. К.

¹⁴ Закреслено «брови». — С. К.

ВОПРОС: Отвечайте, когда Вы познакомились с Ив. ДЗЮБОЙ и какие ваши взаимоотношения.

ОТВЕТ: С Ив. ДЗЮБОЙ я познакомился во время моего пребывания в Киеве, в аспирантуре. Это было примерно в 1958 г., тогда я 2–3 раза навещал его в редакции журнала «Вітчизна» (Киев, ул. Орд-жоникидзе, 2). При этих встречах я беседовал с Ив. ДЗЮБОЙ, редактором журнала «Вітчизна» по поводу опубликования моей статьи на литературную тему.

Хочу подчеркнуть, что тогда я ничего не знал об Ив. ДЗЮБЕ, что его отличало бы то ли по политическим, то ли по другим взглядам от других советских людей, с которыми я поддерживал отношения. К дальнейшему нашему контакту с Ив. ДЗЮБОЙ дошло только летом 1965 г., когда я был руководителем туристической группы студентов Прешовского философского факультета. От советского гражданина Юрия БАДЗЯ я узнал, что именно в тот день именины ДЗЮБЫ. В связи с этим я подождал ДЗЮБУ после рабочего дня на улице Леонтовича. А оттуда мы все вместе Юрий БАДЗЯ, его жена, Иван ДЗЮБА и я пошли в ресторан на проспекте Шевченко (кажется, в доме № 10). Там к нам присоединились 2, 3 его знакомых и мы все отмечали именины И. ДЗЮБЫ. Были мы там час или два.

Я также подписывал в Прешове для Ив. ДЗЮБЫ журнал «Дукля», который посылал ему в течение нескольких лет. Я это делал, не стремясь получить от Ив. ДЗЮБЫ какое-нибудь вознаграждение. Кроме этого, я послал Ив. ДЗЮБЕ несколько поздравительных открыток (к Новому году, 1-му Мая и т. д.), а также одно или 2 письма. В одном из них, примерно, в 1967 году, я предложил ему соавторство в одной литературно-исторической статье из истории укр. культуры. Об этом я говорил также с Ив. ДЗЮБОЙ лично в 1965 году. Кроме этого, я послал ему также несколько книг чехословацкого издания как календарь, Шевченковский сборник и др. Названия других книг я не помню.

ВОПРОС: Какую литературу, рукописи, печатную литературу или фото пленки Вы получали от Ив. ДЗЮБЫ? Когда и с какой целью? Кто автор этих документов и где они в настоящее время находятся?

ОТВЕТ: Я не получал от Ив. ДЗЮБЫ никаких рукописей, печатных листов или фото пленок ни на одной из наших встреч. Некоторые его работы, например, «Шевченко и Петефи» (70 печатных листов), «Животворящий и очистительный огонь» (10–15 страниц) я получил по почте из Праги от Зины БЕРЕЗОВСКОЙ. От нее же позже я получил полномочия Ив. ДЗЮБЫ на получение гонорара за вторую названную мной работу, которая была напечатана в журнале «Дукля». Но сейчас я не помню, был ли выплачен Ив. ДЗЮБЕ гонорар и каким способом это было сделано. Другие материалы от Ив. ДЗЮБЫ даже через треть

лицо я не получал. На вопрос, где находятся названные мной работы ДЗЮБЫ, я могу сказать, что работа «Шевченко и Петефи» была опубликована в сокращенном виде в научном сборнике ФФ в Прешове (т. наз. Шевченковский сборник), а рукопись этой работы до 1972 года находилась у меня, а в апреле 1972 г. я передал ее органам госбезопасности ЧССР. Другая рукопись, которая должна была напечатана в «Дукле», должна находиться в архиве редакции «Дукля».

ВОПРОС: Что Вам известно о написании и распространении Ив. Дзюбой его работы «Интернационализм или русификация?», а также о других материалах клеветнического, антисоветского содержания?

ОТВЕТ: Работу Ив. Дзюбы «Интернационализм или русификация?» я получил в мае 1966 г. в Ужгороде от Ив. ЧЕНДЕЯ в форме фотокопий печатных листов. Это я привез в ЧССР, прочитал и отдал П. МУРАШКО, который занимался вопросом перепечатывания этого произведения, фотокопию рукописи я позже вместе с П. МУРАШКО отдал Любе БАБОТОВОЙ, которая должна была переслать ее со своими родственниками в Америку. О дальнейшей судьбе этого документа у меня нет точных сведений и мнения об этом расходятся. Никаких других материалов Ив. ДЗЮБЫ клеветнического и антисоветского характера я не знаю.

ВОПРОС: Какие взгляды антисоветского, клеветнического характера высказывал Вам Ив. Дзюба?

ОТВЕТ: Мы только один раз беседовали с Ив. ДЗЮБОЙ и было это на его именинах в Киеве в 1965 году. В разговоре принимало участие человек 6–8 и сидели мы в ресторане, как я уже говорил, час или два. Т. к. это были именины, то в основном провозглашались тосты и говорили об Ив. ДЗЮБЕ. Еще я припоминаю, что Ив. ДЗЮБА критически высказался о работе редакторов и работников-чиновников. Кто-то из присутствующих тогда обратил внимание ДЗЮБЫ на то, чтоб он был более сдержанным в высказываниях, на что Ив. Дзюба ответил, что если кого-то это касается, то пусть знает его мнение. Я знал тогда, что ДЗЮБА болен ТВС и решил, что он, зная серьезность своей болезни, не хочет кривить душой в своих суждениях. Во время разговора ни национальный вопрос в СССР, ни вопрос о работе «Интернационализм или русификация?» не обсуждался. По этим темам Ив. ДЗЮБА ничего не говорил. В разговоре тогда вспоминали различные встречи и ситуации в Киеве, которые были известны присутствующим, но я в этих разговорах участия не принимал.

ВОПРОС: Хотите ли Вы изменить что-либо в протоколе?

ОТВЕТ: Нет, я сказал обо всех фактах и обстоятельствах и мне больше нечего добавить.

Протокол закончен в 15.00.

Свидетель после оглашения протокола заявил, что полностью с ним согласен. От возмещения затрат отказывается.

СЛЕДОВАТЕЛЬ ПРОТОКОЛИСТКА СВИДЕТЕЛЬ
Майор ГРИВНЯК ШАФАРОВА БАЧА

Перевела: РУДЬКО Підпис

Протокол заверен краевым прокурором и печатью краевой прокуратуры г. Кошице.
Підпис Рудько.

(Т. 3, арк. 254–258, текст машинописный).

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ¹⁵

В Кошицах 7 августа 1972 года в 8.15 Д-ра МУШИНКИ Микулаша, родился 20-2-1936 г. в Курове окр. Бардейов.

Предыдущие имя и фамилия — нет
Адрес — Прешов, ул. Горького, № 13
Временный адрес — нет
Занимаемая должность — г. Прешов ФФ УПИШ, научный работник.
Удостоверение личности — № 653651 КП-70
Семейное положение — женат.
Допрошен по делу Ивана Михайловича ДЗЮБЫ по требованию Генеральной Прокуратуры СССР.

Допрашиваемый был ознакомлен с содержанием § 99 о значении показания свидетелей, разъяснена сущность § 101, который применяется за ложные показания, а также § 103, согласно которого вносятся поправки в протокол.

Свидетель явился к допросу по приглашению 4-8-72 г.

После ознакомления с сутью допроса свидетель заявил:

¹⁵ Переклад оригіналу протоколу чеською мовою, який зберігається у справі І. Дзюби. — С. К.

ВОПРОС: Знаете ли Вы Ивана Михайловича Дзюбу? Расскажите когда, где и при каких обстоятельствах Вы с ним познакомились и каковы ваши взаимные отношения?

ОТВЕТ: Ивана Михайловича ДЗЮБУ я знаю, познакомился с ним лично в 1965 г. во время учебы в Киеве в университете им. Т. Г. Шевченко. Если не ошибаюсь, это было в библиотеке, где я почти ежедневно занимался. Затем мы встречались еще раза три или четыре. Эти встречи были иногда случайными, а иногда по договоренности. С тех пор я с Дзюбой лично не встречался и не поддерживал с ним письменной связи. Припоминаю, что я ему один или два раза отправлял открытку к какому-то празднику.

ВОПРОС: Передавал ли Вам Иван Михайлович ДЗЮБА какой-нибудь материал? Если да, укажите когда, где и с какой целью, кто был автором тех документов, каково было их содержание и где этот материал находится в данное время?

ОТВЕТ: Иван ДЗЮБА мне передал один только материал, и это его подробное личное письмо в ЦК КПСС, в котором он указал на некоторые недостатки в государственной и культурной политике на Украине. Это письмо он мне дал по моей собственной просьбе. Я заверил его, что этим письмом не буду злоупотреблять, а познакомлю с ним только некоторых партийных деятелей у себя дома. Точно уже не помню, о существовании этого письма я узнал от Ивана ДЗЮБЫ или от кого-то из своих знакомых. Подробно об этом я рассказал советским органам КГБ в декабре 1965 года. Эти материалы Иван ДЗЮБА лично мне передал (я имею ввиду один этот документ) в конце ноября или в начале декабря 1965 года в квартире М. Коцюбинской. Ни я, ни Иван ДЗЮБА не считали этот документ антисоветским. Лично я считал попыткой исправить некоторые неполадки со времени культа личности.

Насколько я помню, в первой части этого письма, которое имело 120 страниц, были рассмотрены воззрения Ленина по национальному вопросу в СССР и ДЗЮБА высказывал свое согласие со взглядами Ленина. Далее говорилось о нарушении ленинских принципов в национальной политике во время культа личности и о существовании некоторых этих искажений в период написания данного письма. Полностью письмо я не прочитал, т. к. во время проверки на границе оно было у меня конфисковано советскими органами. Как я уже выше упоминал, это письмо я хотел доставить в ЧССР только лишь по той причине, что хотел дать почитать его некоторым партийным деятелям, конкретно тов. КАПИШОВСКОМУ, который в то время был членом Национального Собрания. С Иваном ДЗЮБОЙ мы вообще не говорили о том, что это письмо следовало бы отправить в западные

капиталистические государства с целью опубликования его там. Кроме того, никаких писем и никаких других материалов Иван ДЗЮБА мне не передавал.

ВОПРОС: Известно ли Вам как Иван Мих. ДЗЮБА вырабатывал и распространял свой труд «Интернационализм или русификация?» и другие материалы клеветнического и антисоветского характера?

ОТВЕТ: Мне ничего неизвестно о том, что Иван ДЗЮБА распространял и писал антисоветские материалы. Только знаю, что его труд «Интернационализм или русификация?» был издан на Западе. Каким образом этот материал попал туда, — я не знаю.

ВОПРОС: Высказывал ли Иван ДЗЮБА перед Вами антисоветские и клеветнические взгляды? Если да, то скажите, когда, где и каковы были его взгляды?

ОТВЕТ: В беседе со мной Иван ДЗЮБА всегда выступал, как защитник марксистско-ленинских мировоззрений и он искренне хотел устранить ошибки прошлого. Ни единого случая я не припоминаю, чтобы Иван ДЗЮБА высказывал какие-либо антисоветские или антикоммунистические взгляды.

ВОПРОС: Расскажите, как И. Дзюба характеризовал национальную политику в СССР и прежде на Украине?

ОТВЕТ: Как я уже говорил, в разговоре со мной ДЗЮБА выступал как поборник марксистско-ленинской идеологии. Ему не нравились некоторые отклонения в национальной и культурной политике того периода.

Например, что в школах мало уделяется внимания изучению украинского языка, истории Украины и т. д., что во всех или в большинстве центральных органах или учреждениях на Украине говорят на русском языке, а не на украинском, что в высших учебных заведениях в большинстве случаев читают лекции на русском языке и т. д.

В заключении я хочу исправить свой ответ по первому вопросу в том смысле, что впервые я встретился с Иваном ДЗЮБОЙ в ноябре 1965 года, у него на квартире по случаю празднования дня рождения его дочери, куда меня привел Зиновий АНТОНЮК.

По второму вопросу вношу следующее исправление: письмо было адресовано не в ЦК КПСС, а первому секретарю ЦК Украины т. Шелесту. Вместе с письмом ДЗЮБА передал мне несколько стихотворений Л. ЧЕРЕВАТЕНКО. Это все, что я могу по этому вопросу сказать.

Протокол окончен в 9.50.

Свидетель попросил, в связи с существующим положением оплатить ему проезд.

Вышеупомянутому был оплачен проезд из Прешова до Кошиц в сумме 20 крон.

После ознакомления с протоколом, который был продиктован вслух, свидетель заявил, что с содержанием протокола согласен, а поэтому дополнять и изменять ничего не будет.

СЛЕДОВАТЕЛЬ	МАШИНИСТКА	СВИДЕТЕЛЬ
Пор. ЮРКО	ШАФАРОВА	Д-р МУШИНКА М.

Протокол заверен краевым прокурором и печатью краевой прокуратуры г. Кошице.

Перевела переводчица: РУДЬКО Підпис

(Т. 3, арк. 210–213, текст машинописный).

ОБЪЯСНЕНИЕ

Гражданина ЧССР Мушинки Миклоша Ивановича, у которого при таможенном досмотре обнаружены и изъяты документы, которые он пытался нелегально провезти в Чехословацкую республику.

ВОПРОС: 13 декабря 1965 года при таможенном досмотре на станции Чоп у Вас обнаружены документы, которые Вы пытались нелегально вывезти в Чехословацкую республику. Дайте пояснения, откуда и при каких обстоятельствах к Вам попали эти документы.

ОТВЕТ: Изъятые у меня документы я получил в городе Киеве от своих знакомых.

Документ под названием «Первому Секретарю ЦК КП Украины, члену Президиума ЦК КПСС тов. ШЕЛЕСТУ П. Ю.» на 143 листах машинописного текста я получил от Ивана Дзюбы 4 декабря 1965 года при следующих обстоятельствах.

Приблизительно в 14 часов мы встретились с ним возле кинотеатра им. Франко и пошли в ресторан «Лейпциг». Впервые с Дзюбой я познакомился примерно за неделю до этого у него на квартире, куда меня привел Зиновий Антонюк, где в этот день отмечался день рождения дочери Дзюбы. В качестве гостей у Дзюбы тогда присутствовали: Стус, Сверстюк, Коцюбинская Михайлина, Светличная Надежда, жена Светличного Ивана, Сергиенко, Фененко, Якутович, Драч Иван с женой и сыном, Антоненко-Давидович. А еще раньше Антонюк мне говорил о том, что Иван Дзюба готовит какой-то документ в ЦК КП Украины, в котором он намерен изложить свои взгляды по национальному вопросу в настоящий период. Я попросил Анто-

нюка, чтобы дали мне этот документ. Антонюк пообещал поговорить с Дзюбой.

После окончания семейной вечеринки Дзюба провожал меня до троллейбусной остановки. Я сказал Дзюбе о том, что я слышал о документе, который он готовит в ЦК КП Украины. Дзюба заявил мне, что он действительно длительное время работает над документом, в котором хочет показать историю развития национального вопроса на Украине и о нарушениях в ряде случаев ленинских норм национальной политики. Я попросил Дзюбу дать мне этот документ с тем, чтобы я вывез его в Чехословакию. Дзюба предупредил меня, что это опасно, поэтому он боится как-бы не было каких-то действий. Я заверил Дзюбу, что я провезу его так, что об этом никто не будет знать, а дома покажу его Капушевскому Василию — Председателю Центрального Комитета культурного Союза украинских трудящихся, депутату Словацкой Народной Рады, декану кафедры марксизма-ленинизма при Высшей школе в Кошицах.

Я говорил Дзюбе, что возможно Капушевский ознакомит с этим документом членов ЦК Коммунистической партии Чехословакии, чтобы они подсказали Советскому правительству обратить внимание на нарушения национальной политики на Украине. Дзюба сказал, что было бы очень хорошо, чтобы руководители Чехословакии познакомились с этим документом и подсказали советским руководителям, потому, что я не уверен в том, что этому документу в ЦК КП Украины придадут серьезное значение. Возможно, прочитает 2–3 человека, и они призадумаются над теми явлениями национальной жизни, которые происходят на Украине. Тут же Дзюба заметил, что документ этот еще не готов и как только он его закончит, то в четверг передаст мне.

При встрече с ним в четверг он мне этот документ не передал, а передал в субботу 4 декабря 1965 года ¹⁶, о чем указывалось выше. Дзюба попросил меня зайти вечером 4 декабря 1965 г. на квартиру Коцюбинской Михайлины. Когда я в 7 часов вечера зашел к ней на квартиру, там уже был Иван Дзюба. Здесь Дзюба и передал мне этот документ в присутствии Коцюбинской Михайлины. Знала ли она о содержании документа, мне не известно. Этот документ я никому не показывал и сам до конца не прочитал.

Тогда же Дзюба дал мне ряд стихов Леонида Череватенко, отпечатанных на пишущей машинке на 29 листах. Указанные стихи были изъяты у меня при дополнительном таможенном досмотре 15 декабря 1965 г.

¹⁶ Насправді, це була якраз субота. — С. К.

Остальные документы и стихи я получил от Зиновия Антонюка в разное время в период между 20 ноября и 1 декабря 1965 г.:

«Выступление Ивана Дзюбы на вечере, посвященном 30-летию со дня рождения Василия Симоненко», на 10 листах;

Документ под названием «До всіх людей доброї волі»;

Копия постановления о производстве обыска у Караванского, на 1 листе;

Документ, написанный Караванским, который начинается «Уважаемый товарищ, представьте себе, что Вы следователь КГБ...», на 2 листах;

«Прокурору Украины от гр-на Караванского», на 3 листах;

Редактору газеты «Радянська Україна» от гр-на Караванского, датируемое 15 ноября 1965 года, на 1 листе;

«Промова Дуайта Эйзенхауэра на открытии памятника Тарасу Шевченко в Вашингтоне», на 1 листе;

Стихотворение Павла Мовчана «Ярчук»;

Василия Голобородько — «Нитяний заєць».

Кроме того, я получил от Зиновия Антонюка его рукописный текст на 4 листах под названием «Великоросійські діячі про українське питання», а также собственноручно исполненный текст «Виповідь матері Василя Симоненка — Щербань Г. Ф. за підписью Симоненкове покоління».

Зиновий Антонюк рекомендовал мне с указанными документами ознакомить моих друзей и кто является их авторами, Антонюк мне не говорил.

Изыятые у меня при таможенном досмотре документы:

«Переписка Лобка с писателем Рыльским», на 30 листах машинописного текста;

«Про культуру народного побуту» на 19 листах машинописного текста за подписью Бориса Диктаріва, Ростислав Радченко, Василь Скрипка, Микола Холодний, я получил от канадского гражданина Коляски в мае 1965 года в гор. Киеве.

Кроме этих документов я от Коляски тогда же получил документ под названием «3 приводе процесу над Погружальським» и еще несколько документов, названия которых я сейчас не помню (всего 7–8 документов), все они сейчас находятся у меня на квартире в гор. Пряшево и я обещаю добровольно их выдать органам госбезопасности.

Из числа документов, полученных от Коляски, 3 документа: «3 приводе процесу над Погружальським», «Про культуру народного побуту», переписка Лобка с писателем Рыльским», выезжая из Киева в Пряшево в июне 1965 года, я оставил на квартире у Валентины

Мотренко, ее муж Романишин Михаил, работает в Министерстве культуры художником. Остальные документы я увез в Чехословакию.

Отдавая документы Валентине Мотренко, я попросил ее, чтобы она никого с ними не знакомила, а вернула их мне, когда я вторично найду к ней.

В ноябре 1965 года по приезде в Киев я все эти три документа получил от Валентины Мотренко, два из них изъяты у меня при таможенном досмотре, а третий документ под названием «З приводу процесу над Погружальським» я заложил в конверт, запечатал его и отдал венгерскому аспиранту Паеку Иштвану, который выезжал в Венгрию с тем, чтобы он из Венгрии отправил его в Чехословакию на имя Юрия Бачи. В этот же конверт я вместе с документом «З приводу процесу над Погружальським» вложил документ «Звернення до комуністичних партій світу», автором которого является Караванский. Венгерский аспирант Паек о содержании вложения в конверт не знал.

Во время таможенного досмотра у меня не были изъяты несколько стихов, напечатанных на машинке, которые я получил от Антоюка. Я их не читал, поэтому о содержании их ничего не могу сказать. Текст этих стихов я сжег в гостинице «Украина» в г. Чоп.

Во время таможенного досмотра у меня изъят один лист машинописного текста — начало статьи Ивана Дзюбы «Шевченко и Хомяков», указанную статью я получил от Дзюбы на квартире у Коцюбинской Михайлины 4 декабря 1965 года. Статью эту я не читал и весь текст ее, за исключением одной страницы, я также сжег в гостинице «Украина» в гор. Чоп.

В отношении рукописного текста под названием «Народна освіта і школи на Закарпатті і на Пряшівщині» могу дать следующие пояснения: автором настоящей работы является профессор Киевского университета Андрей Бондар. Он мне дал указанный машинописный текст для того, чтобы я передал его доценту Пряшевского университета Андрею Чуме. При этом он имел в виду, что Андрей Чума дополнит настоящую работу и таким образом выступит ее соавтором.

Изъятые у меня стихи под названием «Країна колядок» на 42 листах, я получил от Зиновия Антоюка в гор. Киеве вместе с другими документами с тем, чтобы я мог ознакомить с ними своих друзей, кто автор этих стихов, мне неизвестно. Находящиеся среди изъятых у меня документов два письма написаны профессором Бондарем своим знакомым в Пряшево Михаилу Ричальди и Андрею Чуме. Вез я их для того, чтобы вручить их этим лицам.

В отношении канадского гражданина Коляски могу пояснить следующее: познакомился я с ним в мае 1965 году в гор. Киеве по реко-

мендации научного сотрудника Киевского института искусствознания, фольклористики и этнографии доцента Яценко Михаила Трофимовича. С Коляской мы встречались 5–6 раз. Во время этих встреч мы обсуждали состояние национального вопроса на Украине. Коляско считал, что национальный вопрос на Украине решается неправильно и в ряде случаев допускается нарушение ленинских норм в национальной политике. Он намеревался по возвращении в Канаду информировать об этом руководство канадской компартии, поэтому считал необходимым иметь данные, подтверждающие эти нарушения ленинских норм в национальной политике.

Считаю необходимым указать, что с Коляско я встречался как с членом канадской компартии, обучавшимся в то время в Высшей партийной школе при ЦК КП Украины. Как правило, с Коляско мы вели разговор на улице, так как он боялся, что наши разговоры могут быть подслушаны техникой.

Давая мне документы, Коляско просил переслать их ему из Чехословакии в Канаду. Сам он боялся их везти с собой, так как опасался, что они у него будут обнаружены и изъяты при досмотре.

Кроме того, он рекомендовал мне познакомиться с этими документами работников партийных органов Чехословакии для соответствующего реагирования с их стороны.

Перед моим отъездом из Киева в июне 1965 года Коляско говорил мне, что он возможно приедет в Прагу и там с ним мы встретимся. Я не имел желания встречаться с Коляско в Чехословакии, поэтому примерно в то время, когда он должен был приехать в Прагу, я специально выехал из Пряшева, чтобы он не сумел меня разыскать.

Поведение и отдельные высказывания Коляско меня как-то настораживали, поэтому я ему документы не выслал, так как считал, что он может втянуть меня в какую-то авантюру. Однако в сентябре 1965 года я написал Коляско краткое письмо. На это письмо я получил ответ от Коляски, которые прилагаю. Этот ответ Коляски я привез с собой в гор. Киев и ознакомил с ним Зиновия Антонюка.

12 ноября 1965 года я из гор. Киева направил письмо в Чехословакию своему знакомому Ивану Реваку. В конверт этого письма я вложил письмо для Коляски, написанное мною в гор. Киеве. Копия этого письма хранилась у меня и при таможенном досмотре обнаружена не была, и я добровольно предъявил ее органам госбезопасности (прилагается).

Направляя письмо Коляске такого содержания, я рассчитывал, что оно заинтересует Коляску и он в своем ответе откроет свое подлинное лицо. При этом я ставил цель еще раз проверить, кто же такой Коляско и какое его политическое лицо. Мое письмо Коляске читал

Антонюк Зиновий и одобрил текст этого письма, хотя не знал, с какой целью я его направляю.

Коляско в Киеве водил меня на квартиру к Марии Ивановне Курской-Досвитной, проживающей по ул. Ленина № 68, кв. 73. Она является женой писателя Досвитного, репрессированного в свое время. В это же день я был с Коляско на квартире гражданки Стрелец-Косинко Галины Михайловны¹⁷. Она является матерью репрессированного в свое время писателя Косинки. Целью посещения нами указанных женщин мне неизвестна. Были мы у них недолго, разговор велся бытового характера, не представляющий интереса.

Объяснение от гражданина Чехословакии МУШИНКИ отобрали:

ОТ КГБ ПРИ СМ УССР *Підпис* (КОЧЕРГА)
ОТ МВД ЧССР Зейкан

17 декабря 1965 г.

Объяснение с моих слов сделано правильно, 17-го декабря Мушинка

(Т. 3, арк. 130–134, текст машинописный).

Заявление

в органы государственной безопасности от гражданина
Чехословацкой Социалистической Республики
Микулаша Мушинки

Я, Микулаш Иванович Мушинка, аспирант-заочник Киевского государственного университета, член Коммунистической партии Чехословакии с 1956 г., хочу сделать перед органами безопасности следующее заявление.

Я по национальности украинец и моей заветной мечтой было побывать на Украине. Эта мечта сбылась в 1964 г., когда мне Советское правительство предоставило право быть аспирантом-заочником Киевского госуниверситета.

Приехал я в Киев в октябре месяце и, как украинец, был удивлён тем, что в столице Украины большинство людей разговаривает на русском языке. Ещё больше я был удивлён тем, что на русском языке разговаривают коренные украинцы. При встречах со студентами, ас-

¹⁷ Насправді йшлося про Тамару Михайлівну Мороз-Стрілець, дружину Г. Косинки. Мати письменника — Наталя Косинка. — С. К.

пирантами и другими молодыми людьми я часто говорил на национальные темы, вызывая собеседников к уважению украинского языка.

Одна из таких встреч была у меня в Музее Ивана Макаровича Гончара, одного из самых крупных энтузиастов собрания музейных ценностей украинской культуры. На этой случайной встрече принимало участие около 10 молодых людей. Я много говорил об национальной политике Чехословакии, явно критикуя (а, может быть, и преувеличивая) недостатки советской национальной политики. После этой встречи (о ней я позже написал статью в журнале «Дружно вперед») я записал адреса нескольких хлопцев и выслал им из Чехословакии ж. «Дуклю» и др. наши издания. Я не думал своими беседами и воззваниями настраивать молодых людей против советской власти¹⁸ и очень жалею о том, что мои слова некоторые люди приняли именно так и пошли даже в разрез с советскими законами.

В 1965 г. в апреле месяце я приехал на Украину второй раз. Тогда я встретился с канадским гражданином Иваном Коляской, который после нескольких встреч¹⁹ заставил меня засомневаться в правильности советской национальной политики на Украине. От него я взял несколько антисоветских документов, которые повёз с собой в Чехословакию. О своих связях с Коляской я рассказал в специальном²⁰ объяснении. Хочу только добавить, что тогда я недооценивал преступности своего поступка и сегодня раскаиваюсь²¹ в том, что сделал его. Очень жалею, что в это грязное дело втянул и ни в чем невинную Валентину Мотренко, которой дал укрыть такую погань, как «3 приводу процесу с Погружальским» и 2 иные «документы». Верю, что его дружба ко мне и боязнь, чтобы мне не повредить, не позволила ей сдать эти документы органам безопасности.

В ноябре месяце этого года я приехал в Советский Союз в третий раз. На этот раз ближе познакомился с Зиновием Антонюком, от которого набрал целый ряд «документов» с целью нелегального перевезения через советскую границу в Чехословакию. С Зиновием было у нас много разговоров о национальном вопросе. По его мнению, надо обратить внимание братских коммунистических партий на неправильность национальной политики на Украине. Я обещал ему похлопотать по этому делу перед чехословацкими партийными органами с тем, чтобы «поднять шум». Но теперь вижу, что никакого шума поднимать не надо, потому что на Украине никто никому не мешает разговаривать на родном языке, посылать детей в украинские школы, детские

¹⁸ Закреслено «строя». — С. К.

¹⁹ Закреслено «убеди». — С. К.

²⁰ Закреслено «заявлении». — С. К.

²¹ Закреслено «что». — С. К.

сады, писать и издавать украинские газеты, книги и т. п. А если случаются недостатки, то для этого есть местные власти, депутаты советов разных степеней и т. п. и не ЦК Компартии Чехословакии, Канады или Италии решать вопрос украинских школ, печати и т. п.

То же самое хочется сказать и по адресу Ивана Дзюбы, от которого я взял копию его «письма» Центр. Ком. КП Украины с тем, чтобы нелегально перевезти его через границу и познакомить с его содержанием государственные партийные органы ЧССР.

В течение трех моих поездок я встречался с молодыми людьми и говорил очень откровенно по этим вопросам. Часто ради дешевого эффекта, мнимого «геройства» я противопоставлял внутреннюю политику Советского Союза и Чехословакии, чрезмерно критикуя первую и «выхваляя» вторую. Этими разговорами я завоёвывал определенную популярность, главным образом в кругах студентов, интеллигенции, среди которых я больше всего вращался. Иногда я, не понимая сути дела, прямо вызывал протестовать против «незаконных» арестов и т. п. Теперь я вижу, что такими разговорами я натворил много зла и, не осознавая этого, подкладывал полена на огонь буржуазным националистам — внутренним и внешним. Так, например, З. Антонюк и др. рисовали мне Караванского как настоящего советского человека, который, не взирая ни на что, борется за правду, за справедливое дело украинского народа. Только от работников КГБ я узнал, что Караванский — дезертир²², шпион, осужденный советскими органами на 25 лет и преждевременно амнистированный. Мне до боли стыдно, что я, чехословацкий коммунист²³, призывал к защите такого человека и вез письма²⁴, обращения и призывы в Чехословакию.

Часто я в разговоре с молодыми людьми аргументировал свои высказывания фактами²⁵ с жизни украинского населения Чехословакии, замалчивая при этом разницу между советской и чехословацкой действительностью. Так, напр.,²⁶ я подчеркивал факт, что ЦК Компартии ЧСР в 1952 г. постановил перевести все²⁷ русские школы в Восточной Словакии (около 350) на украинский язык обучения, но замалчивал при этом, что единственный выход, так как русского языка население буквально не понимало. Так само любил я (не без успеха) сравнивать соотношение русского и украинского с чешским и сло-

²² В оригіналі «дессертир». — С. К.

²³ Слова «чехословацкий коммунист» вписано сверху тексту. — С. К.

²⁴ Закреслено «в Чехословакию». — С. К.

²⁵ Закреслено «взятыми». — С. К.

²⁶ Далі ретельно закреслено слово. — С. К.

²⁷ Закреслено «школы из». — С. К.

вацким языком, «забывая», что Чехословакия в основном, двухнациональная страна, СССР — многонациональная и что тут никакого знака равенства быть не может. Часто я даже хвастался этими связями с заграницей, гл. образом с Коляской.

Ведя такие²⁸ и им подобные разговоры, я не подозревал, что ними засеваю в душах молодых людей зерно национальной ненависти к русскому языку, к русскому народу и к русской культуре, которые всегда любил и уважал.

Но больше всего зла я натворил распространением и вывозом нелегальной «литературы», т. е. рукописной и машинописной чепухи, из Советского Союза. Советские органы приняли меня в аспирантуру, раскрыли передо мной двери всех библиотек, архивов, дали стипендию, общежитие, дали возможность печатать свои статьи в советских журналах. Украинские специалисты-фольклористы десятки часов посвящали консультациям со мной²⁹.

Мне до боли стыдно, что вместо благодарности за этот радушный и гостеприимный приём, я полетел на удочку буржуазно-националистическим тенденциям, и, по сути дела, занялся антисоветской деятельностью.

За свой поступок я готов принять справедливое наказание, но прошу, чтобы мне была дана возможность своим поведением, жизнью и работой искупить свою вину и доказать, что не такой уж я плохой человек.

В заключение хочу добавить, что я впервые тут встретился с органами государственной безопасности. Работников безопасности я всегда, почему-то, представлял себе людьми чуть не с дубинкою в руках, стремящимися во что бы то ни стало «утопить» виновника. На собственном опыте я убедился в противоположном. Во время бесед³⁰ со мной работников КГБ при СМ ССР и МВД ЧССР обращались чрезвычайно гуманно и корректно, ни разу не повышая голос и не унижая моего человеческого достоинства. Я понял, что задача советской государственной безопасности³¹ — прежде всего помочь заблудившемуся человеку, а не погубить его, и в том преимущество советского правосудия над судом любой иной страны.

Какое бы наказание меня ни ждало, я заявляю, что расследование моего преступления будет для меня самой лучшей политической школой.

17 дек. 1965 г.

Микулаш Мушинка

²⁸ Закреслено «разговоры». — С. К.

²⁹ Далі ретельно закреслено слово. — С. К.

³⁰ Закреслено «расследования надо». — С. К.

³¹ Далі закреслено. — С. К.

Заявление гр. Мушинки приняли:
От КГБ при СМ УССР Кочерга Підпис
От МВД ЧССР Зейкан Підпис

(Т. 3, арк. 135–140, текст рукописний, синім чорнилом).

До Комітету Державної Безпеки
при Раді Міністрів УРСР
гр-на Дзюби Івана Михайловича,
що мешкає в м. Києві,
вул. Земська, 4–12, кв. 97

ПОЯСНЕННЯ

У розмові зі мною 20-го серпня 1966 р. Голова Комітету Держбезпеки при Раді Міністрів УРСР тов. Нікітченко В.Ф. повідомив мене про те, що 4-го грудня 1965 р. на чехословацько-радянському кордоні у чехословацького громадянина Мушинки Миколи було знайдено і вилучено примірник мого «Листа до ЦК КПУ», якого Мушинка нібито одержав від мене. Мені запропоновано пояснити цю справу.

Мушу сказати, що я справді дав Мушинці Миколі примірник «Листа». З Мушинкою М. я познайомився під час його останнього приїзду до СРСР у листопаді минулого року. До того знав його ім'я як автора багатьох літературознавчих і фольклористичних статей в українській пресі Чехословаччини, з повагою ставився до того, як до кваліфікованого і сумлінного фахівця. При особистому знайомстві Мушинка також справив на мене гарне враження людини серйозної, щиро зацікавленої справами української культури. Тому я ознайомив його з своїм «Листом», а коли він сказав, що на цьому матеріалі можна було б видати брошуру чи книжечку на тему «Марксизм-ленінізм про національне питання» (у серії популярних книжок суспільних питань, які видає українське видавництво в Пряшеві), я запропонував йому взяти з собою примірник «Листа», щоб ознайомившись з ним ³², працівники видавництва могли вирішити це питання. Малося на увазі, що я як автор, звичайно, переробив би текст для видання після того, як М. Мушинка повідомив би мене про принципову згоду видавництва і про його бажання. Очевидно, частина «критична» відпала б, а в основу книжечки могли б лягти перші розділи, в яких викладаються погляди на національне питання Маркса,

³² Закреслено «прав». — С. К.

Енгельса, Леніна та інших теоретиків і практиків комунізму. Переоблнений варіант рукопису я мав би віддати М. Мушинці в його наступний приїзд (який він планував на червень 1966 р.) чи вислати поштою.

Я не бачив і не бачу нічого поганого в тому, щоб моя робота друкувалася в українській пресі братньої Чехословаччини (де вже побачив світ ряд моїх статей), а значить і в тому, що віддав свій матеріал М. Мушинці.

Мені ставили питання: чому я віддав «Листа» М. Мушинці в кінці листопада чи на початку грудня 1966 р., а до адресату — до ЦК КПУ — «Лист» був відправлений лише через місяць 3 січня 1966 р. Це пояснюється так. Перечитуючи і критично оцінюючи свій «Лист» перед відправкою до ЦК, я вирішив значно розширити і доповнити його новим матеріалом. Ця робота (а потім новий передрук) зайняла в мене ще місяць. Це останній варіант «Листа» мав уже майже на сотню сторінок більше за перший.

На закінчення хочу ще раз підкреслити, що М. Мушинка взяв «Листа» тільки на моє прохання, а сам ніякої ініціативи в цьому відношенні не виявляв.

І. Дзюба

24.VIII – 66.

(Т. 3, арк. 141–143, текст рукописний, синім чорнилом, на трьох арк.).

БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929(477)Стороженко
<https://doi.org/10.15407/ub.19.212>

Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>

ПОСТАТЬ М. І. СТОРОЖЕНКА В ЮВІЛЕЙНИХ МАТЕРІАЛАХ: БІОГРАФІЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ

Уперше зібрано, систематизовано та проаналізовано спогади сучасників про Миколу Ілліча Стороженка (1836–1906), літературознавця, завідувача кафедри всесвітньої літератури Московського університету, видатного шекспіролога кінця XIX — початку XX ст., опубліковані в ювілейних статтях і збірнику на його честь. Доведено, що ювілейні матеріали є цінним джерелом для розуміння біографії, творчої індивідуальності вченого, для вивчення постатей його сучасників, історії літературознавства, історико-культурного контексту доби.

Ключові слова: Микола Ілліч Стороженко, ювілей, біографія, мемуари, літературознавство, портрет, сучасники, університет.

Сучасна українська історіографія вбачає своє ключове завдання в залученні якомога ширшого кола мемуарних джерел для дослідження певних періодів історії України та висвітлення діяльності окремих персоналій. У джерелознавчому вивченні мемуарів одним із центральних є теоретико-методологічне питання їх науково-пізнавальної цінності та методів використання їх вираженої (актуальної) та непрямой (потенційної) інформації в історичних дослідженнях. Потреба об'єктивного наукового розв'язання дискусійних теоретико-методологічних джерелознавчих проблем мемуаристики спрямовує дослідників ви-

вчати спогади про окремих діячів, що, зрештою, відповідатиме загальному гуманістичному напрямку сучасної вітчизняної історіографії — персоналізації історії — та сприятиме відтворенню картини минулого, насиченої інформацією про діяльність конкретних історичних осіб.

Відомий історик І. Лисяк-Рудницький наполягав на входженні до інтелектуальної історії України дореволюційних учених українського походження, котрі працювали по російських університетах, друкувалися та викладали лише російською, але підтримували контакти з українським рухом, і структура їх мислення виявляла «їх український ухил» [6, с. 209]. У роки незалежності України перед українським суспільством постали «завдання пошуку й утвердження власної національної ідентичності, виокремлення себе з „загальноросійського” та радянського контексту, зокрема — у персоналістичному плані» [8, с. 8]. Нині важливо розширювати кількісний діапазон залучених до суспільного інформаційного обігу імен «на усіх рівнях наукової пошукової, аматорської краєзнавчої, видавничої, бібліотечно-інформаційної роботи — у загальнонаціональному, регіональному, крайовому, місцевому, локальному масштабах» [9, с. 33]. Тому досі актуальним є осмислення рецепції діяльності українців, які працювали в загальноімперському просторі, але здобутки яких були «присвоєні» сусідами, іноді без будь-якої згадки про їхнє походження.

До таких належить і Микола Ілліч Стороженко, представник відомого з початку XVII ст. українського козацького, а згодом — дворянського роду, котрий у всіх його відгалуженнях був одним із найбільше знаних і в другій половині XIX ст. належав до української еліти. Із цього роду походили: *Андрій Стороженко* (1790–1857, псевдонім «Царинний») — герой війни 1812 р., колекціонер, письменник, етнограф, автор «Історії Южной Росии» і однієї з перших українських опереток «Запорізька Січ», який зберіг неоціненний скарб — «Реєстр війська Запорозького» 1649 р.; письменник *Олекса Стороженко* (1806–1874); історики *Андрій Якович Стороженко* (1790–1858), *Андрій Володимирович* (1857–1926) та *Микола Володимирович Стороженки* (1862–1942), [12, с. 20–27]; музикознавець і фольклорист *Дмитро Ревуцький* (1881–1941) та композитор *Левко Ревуцький* (1889–1977)¹. Представники роду були взірцем у ставленні до своїх знаменитих і менш відомих предків: на початку XX ст. племінники Миколи Ілліча, історики, брати Микола Володимирович та Андрій Володимирович Стороженки опублікували докладний фамільний архів [Додаток, 16], що став «найвизначнішою пам’яткою української едукативної археографії початку XX ст.» [5, с. 15] і неоцінним дже-

¹ Що засвідчують спогади: *Ревуцький Д. М.* Микола Лисенко. Повернення першоджерел. Київ, 2003. С. 14.

релом української біографістики. М. І. Стороженко гідно продовжував сімейно-родову культурну спадкоємність, справу предків, утверджуючи тяглість поколінь і закріплюючи їхні духовні шукання. Багато тогочасних діячів залишили про цю особистість спогади, які комплексно ще не були предметом уваги, і тому заслуговують на аналіз, адже, за словами Н. Любовець, мемуарна література має значення «не лише як джерела фактичної інформації, а й важливого чинника культурно-історичного процесу, пам'ятки суспільно-політичної думки епохи» [7, с. 67].

М. І. Стороженко був типовим представником тодішньої інтелігенції, котра перебувала на службі імперії та, звісно, не може називатися суто українською. Але, на наш погляд, є підстави для вивчення наукової спадщини М. І. Стороженка і, відповідно, мемуарів про цю неординарну особистість, у контексті розвитку саме української науки (кілька статей [1; 2; 11], що з'явилися останнім часом, далеко не вичерпують тему та недостатньо використовують історичні матеріали та документи). Критерієм для цього є як українське походження діяча, так і його українофільські симпатії, діяльність як шевченкознавця, тісний зв'язок із рідним краєм тощо.

Біографія М. І. Стороженка висвітлена досить докладно, тому наголосимо лише найважливіші її моменти. Народився він у селі Іржавець Прилуцького повіту тодішньої Чернігівської губернії (нині Полтавщина), із десятирічного віку жив у селі Мармизівка. «Закінчивши Київську 1-у гімназію, я їхав ранньої осені 1854 року з Малоросії в Москву, щоб стати студентом Московського університету» — згадував 1904 р. М. І. Стороженко [Додаток, 17, с. 27]. Першою московською адресою М. Стороженка став будинок Милославського (Малий Афанасьєвський провулок), де він зняв кімнату в кравчині, котра жила у флігелі, та «...із жаром взявся... відвідувати лекції і, окрім професорів свого факультету, слухав Рульє, Крилова, Капустіна та ін. ... Як і більшість першокурсників, він захоплювався красномовством Шевирьова, але це захоплення тривало досить недовго і змінилося захопленням лекціями Ф. І. Бусласва і П. Кудрявцева» [Додаток, 17, с. 15].

За дослідженням Н. М. Нікс «Московская профессорская культура второй половины XIX – начала XX в.» (Економика образования, 2008, № 3, с. 146–163), у другій половині XIX ст. Москва залишалася найбільшим науковим центром країни, де були зосереджені найкращі науково-педагогічні сили. Уже в студентські роки М. Стороженко захопився Шекспіром і присвятив життя вивченню творчості великого драматурга. Він став першим ученим із Росії, який вивчав Шекспіра та його добу в Англії за першоджерелами (в Англії був чотири

рази в наукових відрядженнях, одне з яких тривало два роки). Обидві дисертації М. Стороженка «Попередники Шекспіра. Епізод з історії англійської драми в епоху Єлизавети. — Лілі і Марло» (1872) і «Роберт Грін, його життя і твори» (1878) стали цінним внеском у світову науку. Лондонське шекспірівське товариство вибрало вченого своїм віце-президентом. Стаття дослідника про Роберта Гріна, перекладена англійською мовою, стала вступною до 15-томника цього письменника, виданого в Англії. Наукові заслуги М. Стороженка були настільки очевидні, що його обрали завідувачем кафедри всезагальної літератури в Московському університеті (1872–1893). Як голова університетського «Товариства любителів російської словесності» (1894–1901), а також головний бібліотекар Московського публічного та Рум'янцевського музеїв (1893–1902), він багато робив для поповнення бібліотеки найкращими зразками зарубіжної літератури. У 1899 р. був обраний членом-кореспондентом Імператорської академії наук.

На жаль, М. Стороженко не міг розраховувати на викладацьку роботу в Україні, бо, як свідчать нещодавно опубліковані архівні документи, ще під час лондонських студій перебував під наглядом поліції [12, с. 30].

Ми виявили чотири блоки спогадів про М. І. Стороженка його сучасників. Першу групу становлять статті, присвячені ювілеям наукової діяльності вченого (1894 р., 1902 р.), надруковані в тогочасних московських і київських часописах, та науковий збірник «Под знаменем науки» (М., 1902). Другу — некрологи (1906), опубліковані в пресі, та спогади відомих учених, розміщені в збірнику «Памяти професора Николая Ильича Стороженко» (М., 1909) та в статтях до роковин (5-ї та 10-ї річниці) смерті. Третя — публіцистичні спогади А. Белого, К. Бальмонта, Р. Хін, Т. Щепкіної-Куперник, племінника М. В. Стороженка та інших, що з'явилися значно пізніше. Лише остання група є «чистими» мемуарами, перші три містять лише елементи спогадів. Та всі вони є важливими, оскільки в сукупності витворюють портрет непересічної особистості на тлі доби. Об'єктом нашого зацікавлення в цій статті є перша група меморіальних джерел.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що досі немає ґрунтовного дослідження спогадів про Миколу Стороженка, зокрема, розміщених у ювілейних статтях і збірнику на його честь, які дають змогу відтворити біографію та діяльність достойника у зв'язках із сучасниками, котрі відіграли роль у його особистому та творчому житті.

Мета статті — зібрати та систематизувати зосереджені в різних джерелах спогади про відзначення ювілеїв Миколи Ілліча Стороженка, розширити біографічні відомості про літературознавця та його сучасників на основі спогадів про нього в ювілейних матеріалах.

Реформи середини XIX ст. сприяли поглибленню культурних інтеграційних процесів, атмосфера перших пореформених десятиліть і ліберальне суспільне піднесення спричинили розвиток освіти й науки. Професорська культура ², професор як людина та як суспільна постать на той час були помітним соціальним явищем. На 1902 р. (за Н. М. Нікс) у Москві було 182 професори. У другій половині XIX ст. авторитет науки та «ученого сословія» — професорів, які були найактивнішою частиною інтелектуальної еліти, особливо зріс. Притягальність, значимість професорської кафедри була дуже велика: згадаймо, викладачами прагнули бути Гоголь, Шевченко, Франко та інші. Події в науковому світі ставали фактами суспільного життя. У ці роки, як зауважують багато дослідників, Москва була «пронизана» ученим духом, у ній сам ритм життя був співмірний із науковою діяльністю. М. Стороженко теж був частиною «професорської культури», оскільки належав до «гуртка молодих професорів (Янжул, Чупров, Муромцев)», — зазначає у спогадах «Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века (Личные воспоминания)» професор М. Ковалевський ³ [Додаток, 6, с. 485]. Вражала готовність тогочасних науковців слугувати своїм знанням і енергією не абстрактній науці, а запитам життя. Зокрема, М. Стороженко, наголошує М. Ковалевський, був не лише істориком літератури, а й істориком культури. Він розумів значення, яке має під час аналізу художніх творів «освітлення їх різнобічним вивченням того середовища, у якому вони з'явилися» [Там само, с. 486–487].

Московський університет у той час був центром інтелектуального та духовного життя. «У ті блаженні часи не існувало... шлагбауму між студентами і професорами, і кожен студент міг... слухати будь-якого професора» [Додаток, 17, с. 28], — згадував Микола Ілліч. Різнобічно обдарований викладач притягував до себе молодь. Лекторський талант, широка ерудиція, філософське осмислення наукових проблем у поєднанні з глибиною аналізу — усе це робило М. І. Стороженка надзвичайно притягальною особистістю.

Ще за життя Микола Ілліч став людиною, про яку ходили легенди. «Один з найпопулярніших людей в Москві, він є незмінним поміч-

² Термін запроваджений у публікації: *Кантор В. К.* Русское искусство и «профессорская культура» (Литературно-эстетические взгляды К. Д. Кавелина). Вопросы литературы. 1978. № 3. С. 155–186.

³ **Ковалевський Максим Максимович** (08.09.1851, поблизу с. Вільшани Харківської губ. – 05.04.1916, Петроград, нині Санкт-Петербург) — соціолог, правознавець, історик, громадсько-політичний діяч. У 1877–87 викладав у Московському ун-ті. Професор (1880). Академік Санкт-Петербурзької АН (1914).

ником і керівником молодих учених і письменників-початківців, і завжди готовий витратити свій час на всілякі вказівки і клопоти заради кожного, хто тільки має потребу в них», — писав відомий критик Ів. Іванов⁴ в енциклопедичній статті про вченого [Додаток, 2]. Згадав він також діяльність М. Стороженка в Рум'янцевському музеї, куди той був призначений бібліотекарем і де за короткий час встиг довести до зразкової повноти, яку тільки дозволяли кошти бібліотеки, її наукові відділи та «за власною ініціативою облаштував особливу загальнодоступну науково-популярну бібліотеку читального залу, яка невпинно оновлюється і має свій особливий капітал» [Там само].

На рубежі XIX–XX ст., як зазначають дослідники, запроваджувалася т. зв. «ювілеєманія» [13, с. 475–498]. Ювілей був як приводом для проведення урочистостей, так і спробою осмислити творчу чи наукову спадщину суспільного діяча, зокрема видатного вченого чи викладача. Інколи на честь ювіляра видавали присвячений йому збірник, авторами якого здебільшого були його колеги, учні та інші шанувальники. У соціокультурному аспекті такі збірники нині дуже цінні, оскільки є своєрідним феноменом культури, що відображає громадську активність учених минулого, які прагнули долучитися до поцінування заслуг ювіляра та водночас зробити свій внесок у науку. Пишучи про відзначення ювілеїв, автори фіксували інформацію про події, учасниками, свідками або спостерігачами яких були, а також залишали нащадкам специфічну пам'ятку минулого, що дає змогу вивчати атмосферу в науці та суспільстві в цілому та духовний світ окремих індивідуумів, з'ясувати коло наукових і особистих контактів того чи того вченого, побачити його внесок у науку очима сучасників. Ювілейні збірники, присвячені науковцям минулого, — нині мало залучені до наукового обігу джерела, що містять багато цінної інформації, зокрема елементи спогадів.

Про перший «солідний» ювілей М. І. Стороженка — 50-річчя з дня його народження — залишилася згадка його племінника М. В. Стороженка⁵: «Іванов сказав, ще будучи молодим, тільки-но закінчивши курс університету, майже найкращу промову на ювілейній

⁴ **Іванов Іван Іванович** (22.09.1862, м. Біле Смоленської губ., Росія – 17.12.1929, Москва) — російський історик, літературознавець, критик. Закінчив Московський ун-т (1886). Захистив докторську дисертацію (1901). Від 1905 — екстраординарний, від 1906 — ординарний професор кафедри загальної історії Новоросійського ун-ту (Одеса); 1907–13 — доктор Ніжинського історико-філологічного ін-ту; 1913–17 — професор Московського ун-ту.

⁵ **Стороженко Микола Володимирович** (псевдонім М. Кручаненко; 11.06.1862, с. Велика Круча, нині Пирятинського р-ну Полтавської обл. – імовірно, 1942, Франція) — історик, педагог, культурно-громадський і земський діяч. Племінник М. І. Сто-

вечері у честь М. І.» [11, с. 188]. Про відзначення дня ангела професора 6 грудня 1896 р., на якому було присутнє інтелігентне московське товариство, згадував І. Щеглов⁶: «Незважаючи на ранкову годину, маленький дерев'яний флігель переповнений народом... У невеликій вітальні... збилися пани та учнівська молодь; а в довгій вузькій їдальні, за столом, заставленим закусками та напоями, усе більш-менш відомі «імена», причетні до московської професури, до Малого театру і до російської літератури» [Додаток, 19].

У 1894 р. колеги, студенти та шанувальники відзначили 35-річчя наукової діяльності М. І. Стороженка (1859 р. з'явилася його перша літературознавча публікація). «35-річний літературний ювілей Стороженка пройшов дуже добре: величезний обід, який зібрав майже всю інтелігенцію; промови погані, але видно було, що Стороженко своїм серцем заслужив загальну любов», — писав у щоденнику М. С. Корелін⁷ [Додаток, 6, с. 415]. «...цілий день вітали його вдома, а на обід у залах «Ермітажу» зібралось декілька сот московської інтелігенції — промова і кінця не було» [11, с. 189], — згадував М. В. Стороженко. Як засвідчує розвідка М. В. Михайлової «Літературное окружение молодого В. Брюсова» («Вестник Московского университета», 1999, № 5, с. 115), саме на святкуванні 35-річчя наукової діяльності професора М. І. Стороженка 2 лютого 1894 р., на якому були присутні вчені, артисти, співробітники видавництва, відомі літератори та студенти Московського університету — учні професора, було запропоновано створити гурток шанувальників західноєвропейської літератури, членами котрого були О. Курсинський, К. Хлобовський, В. Фріче, О. Шингарьов, В. Шулятиков, Ю. Веселовський, П. Коган, К. Бальмонт, В. Брюсов, В. Лазурський та інші.

У 1902 р. відзначався інший ювілей М. І. Стороженка: цього разу — 30-річчя науково-педагогічної діяльності (1872 р. він у Мос-

роженка. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту (1885). Приват-доцент Петербурзького ун-ту (1888). Від 1889 — інспектор народних училищ Чернігівської, від 1892 — Київської губерній. Доктор 4-ї (1895–1909) та 1-ї (1909–19) Київських гімназій. На початку ХХ співпрацював із «Клубом русских националистов города Киева». За доби Української революції 1917–21 повернувся до українства. У листопаді 1919 емігрував. Разом із братом Андрієм видав серію документів і матеріалів з родинного архіву [Додаток, 21]. Фінансував видання 4 томів «Малороссийского родословника» В. Модзалевського. Залишив спогади, у яких висвітлюється громадське, суспільно-політичне та культурне життя України кінця ХІХ – початку ХХ.

⁶ **Щеглов Іван** — псевдонім **Леонтєва Івана Леонтіївича** (18.01.1856, Санкт-Петербург – 17.04.1911, там само) — російський прозаїк, драматург.

⁷ **Корелін Михайло Сергійович** (1855, Комлево Московської губ. – 1899, Москва) — російський історик, із 1888 — приват-доцент, із 1890 — екстраординарний, із 1892 — ординарний професор Московського ун-ту.

ковському університеті очолив кафедру). Про те, що цей ювілей святкували 16 [грудня], згадував у щоденнику В. О. Ключевський [Додаток, 3, с. 362].

Інформацію про відзначення ювілею М. І. Стороженка надрукував журнал «Вестник Европы», вказавши, що він, «носіє лагідного світла ідеалізму і гуманності», належить до професорів, які зберігають кращі традиції московського університету та написав низку праць, присвячених кращим творам світової літератури. Редакція також вмістила перелік статей М. Стороженка, що були надруковані в журналі [Додаток, 18, с. 432].

На відміну від попередніх, до цього ювілею вченого колеги почали готуватися заздалегідь, організовуючи авторів для написання статей до збірника. Зокрема, В. Каллаш⁸ писав щодо того О. Веселовському⁹: «Глибокошановний Олександр Миколайовичу! Мені доручено широ просити Вас взяти якусь участь у збірнику, який ми збираємося видавати до 30-річчя професури М. І. Стороженка. Ми впевнені, що Ваша участь принесла б справжнє задоволення широ прив'язаного до Вас М[икола] І[лліча] і надала б більшої ваги нашому заходу» [4, с. 456].

О. Веселовський не взяв участь у збірнику. Але в його архіві збереглося листування зі М. Стороженком [Додаток, 9]. Зокрема, про святкування ювілею колеги петербурзький професор писав: «Днями святкували в Москві, у тісному гуртку, 35-річчя діяльності Стороженка. Я послав телеграму. Романо-германське, сиріч Неофілологічне товариство — теж» [Додаток, 1, с. 244].

Ще напередодні святкування ювілею М. І. Стороженка з'явилася стаття його недавнього студента, П. Когана¹⁰, у якій наголошувалося, що ця дата — подія, котра дає змогу громадськості заявити ювілярові про свої симпатії, а також підбити ширші підсумки. Професор М. І. Стороженко для нього — діяч, який стоїть біля вершини сучасного суспільного та розумового життя. «Кожен, кому доводи-

⁸ **Каллаш Володимир Володимирович** (13.03.1866, хутір Якубівка, нині село Чернігівського р-ну Чернігівської обл. – 29.01.1918, Москва) — російський та український літературознавець, фольклорист, бібліограф, текстолог. 1890 закінчив Московський ун-т. Був секретарем Товариства любителів російської словесності.

⁹ **Веселовський Олександр Миколайович** (15.02.1838, Москва – 23.10.1906, Санкт-Петербург) — російський філолог, історик літератури. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту (1858). Академік Санкт-Петербурзької АН (1881). У студентські роки приятелював із М. І. Стороженком.

¹⁰ **Коган Петро Семенович** (01.06.1872, Ліда, Віленська губ. – 02.05.1932, Москва) — літературний критик, літературознавець, перекладач. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту (1896). Приват-доцент Петербурзького ун-ту (1911–18), професор Московського ун-ту (1918–32).

лося зустрічатися з М. І. на життєвому шляху, знає, яке невичерпне джерело доброти і сердечності — його серце, як охоче воно пропонує на перший план своїх товаришів і учнів, як скромно мовчить про власні заслуги» [Додаток, 4, с. 106]. На думку автора, вибір об'єктів дослідження вченим не випадковий, а приховує «благородний інстинкт ідеаліста, що притягує автора до поборників добра і правди» [Там само, с. 116], а в його ставленні до порушених питань завжди відчутний «пульс сучасності, гаряча віра в перемогу думки, могутній суспільний інтерес, звідки дослідник бере повчальні уроки для нашого сучасного виховання» [Там само, с. 117]. Аналізуючи наукову спадщину вчителя, П. Коган прагне створити позитивний портрет вченого та, послуговуючись досить загальними фразами, виокремлює основні риси його літературної діяльності (гаряча відданість кращим духовним досягненням часу, поєднана зі вдумливим, обережним аналізом минулого та широтою наукового розуміння проблеми), наголосивши у підсумку, що «...чуйність є основною рисою суспільної діяльності М. І.» [Там само, с. 106].

С. І. Радціг¹¹ згадує святкування ювілею М. І. Стороженка, на якому студенти піднесли професорові вітальний адрес. Скромний у спілкуванні вчений, всесвітньо відомий своїми працями про Шекспіра та поетів його часу, був для молоді зразком істинного гуманіста. У привітанні студенти особливо відзначили його працю «Вільнодумець епохи Відродження», у якій йшлося про гуманіста Етьєна Доле, спаленого на вогнищі за свої «вільні» думки. Автор спогадів акцентував на тому, що М. І. Стороженко належав до вчених, які давали не лише знання, а й пробуджували думку [Додаток, 9, с. 597–598].

Про особливий авторитет М. Стороженка та повагу до нього писали багато його сучасників. Історик М. Покровський¹² згадував публічний захист дисертації Н. Котляревського «О поэзии мировой скорби»: „Блискучій” книжці і її не менш блискучому автору був зроблений захоплений прийом. Актова зала Московського університету, можна сказати, потопала в ідеалізмі. І серед захоплено-співчувальної аудиторії раптом лунає дисонанс. Насмілюються заперечувати, насмілюються стверджувати, що „талановита” книга ні до біса не годиться в науковому плані...” [Додаток, 13, с. 30]. Як згадує М. Корелін¹³, колишній студент М. І. Стороженка В. Шулятников¹⁴ заперечив концеп-

¹¹ **Радціг Сергій Іванович** (5(17).05.1882, Москва – 04.10.1968, там само) — філолог-класик, перекладач, літературознавець. Закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту (1904). Доктор філологічних наук, професор МГУ (з 1936).

¹² **Покровський Михайло Миколайович** (29.08.1868, Москва – 10.05.1932, там само) — історик, політичний і державний діяч. Закінчив історико-філологічний ф-т (1891), учень В. Ключевського й П. Виноградова. Академік АН СРСР.

цію дисертанта та вказав на недоліки плану, таким чином, непрямо виступивши проти свого вчителя, оскільки той був офіційним опонентом дисертації та дав на неї позитивний відгук. Але повага В. Шулятикова до М. Стороженка залишилася незмінною, що він підтвердив, надрукувавши свою статтю в збірнику, присвяченому його діяльності [Додаток, 10, с. 716–725]. Про захист дисертації Н. Котляревського та ідеалістичну атмосферу на диспуті, яку створив своїм виступом опонент, професор М. Стороженко, який «був сама доброта», згадує також у «Воспоминаниях о Московском университете (1897–1901 гг.)» В. І. Пічета¹⁵ [Додаток, 6, с. 594].

У зв'язку з 30-річчям науково-педагогічної діяльності у 1902 р. учні та шанувальники філолога видали збірник «Под знаменем науки» [Додаток, 10]. Тематика його досить широка, однак майже всі праці так чи інакше можна розглядати як продовження, уточнення чи розвиток ідей М. Стороженка, який створив навколо себе потужне енергетичне поле глибокої наукової думки та моральної відповідальності. Святування ювілею було важливим приводом сказати те, що було тлом різноманітних наукових і викладацьких справ, наукових дискусій, бесід із колегами, але вголос не промовлялося. Є в збірнику і штрихи спогадів, але їх небагато. Ювіляр був живий, сповнений сил і творчих задумів, знав про збірник на його честь, що готувався, тому такі тексти писалися з розрахунком на перспективу — на нові звершення авторитетного дослідника та шанованої людини. Збірник відкривався нарисом М. Розанова¹⁶, де було подано повну картину багаторічної плідної роботи М. І. Стороженка «в дусі гуманності і істинної освіти» [Там само, с. XXIX]. Автор намагався не просто проаналізувати праці вченого, а показати його як особистість, розкрити його життя, присвячене істині та любові до людей: «В... особистих стосунках зі студентами М. І-ч проявляє завжди стільки привітності,

¹³ Див.: Сафронов Б. Г. Вопросы исторической теории в работах М. С. Корелина. Москва, 1984, с. 44.

¹⁴ Шулятиков Володимир Михайлович (12.10.1872, Москва – 08.04.1912, Москва) — російський літературний критик, перекладач із італійської, іспанської, англійської мов, історик філософії та публіцист. 1898 р. закінчив Московський ун-т.

¹⁵ Пічета Володимир Іванович (21.10.1878, Полтава – 23.06.1947, Москва) — історик, перший ректор Білоруського державного ун-ту (липень 1921 – жовтень 1929), академік АН БРСР (з 1928), заслужений професор БРСР (1926), академік АН СРСР (з 1946).

¹⁶ Розанов Матвій Никанорович (8.12.1858, Москва – 20.10.1936, там само) — російський літературознавець, академік РАН (1921; з 1925 – АН СРСР). 1883 закінчив історико-філологічний ф-т Московського ун-ту. Учень М. І. Стороженка. Із 1899 — приват-доцент Московського ун-ту на кафедрі історії західно-європейських літератур, із 1910 — екстраординарний професор, із 1914 — ординарний професор.

м'якості, сердечності, стільки щирої готовності прийти на допомогу будь-кому, хто звертається до нього з проханням, що повага до нього, як до вченого і професора, ще більша... його особлива любов до молоді проявляється на кожному кроці... чуйний і турботливий до всього, що стосується освіти молоді» [Там само, с. XIII]. Наприкінці автор біографічного нарису зазначав: «Цей збірник, — думка про який була зустрінута з гарячим співчуттям, — слугує доказом (того), яке визнання завоювало життя вченого і людини, присвячене істині і любові до людей» [Там само, с. XXIX]. Справді, повага до «винуватця урочистостей» об'єднала в збірнику статті та художні твори, де порушені різні тогочасні історико-літературні проблеми.

У збірнику важливим є «Бібліографічний покажчик до друкованих праць М. І. Стороженка», укладений Д. Д. Язиковим¹⁷, що містив дані про всі публікації вченого-літературознавця. Також вирізнялася стаття М. Статкевича «Мармизівська лабораторія», де йшлося про просвітницьку та медичну діяльність професора на батьківщині.

Рецензуючи ювілейний збірник для часопису «Новое время» (1902), колишній студент М. Стороженка В. Розанов¹⁸ згадував: «Ті, хто мав задоволення і щастя слухати професора, знають, що він так майстерно вводив їх у дух кожної епохи, що ніби робив їх сучасниками італійських гуманістів, гуртка друзів молодого Гете, французьких енциклопедистів. Учні Стороженка розсіяні по всій Росії, і тому скрізь горить негасимий інтерес до західного просвітництва» [Додаток, 15, с. 10]. «Було б точніше назвати цей збірник: „Під прапором гуманності“, — пропонував оглядач журналу «Русское богатство», — адже прапор чистої науки — високий прапор, але він приваблює не натовпи, а одиниці. Тож якими б безсумнівними і значними не були заслуги шанованого ювіляра, вони б не зібрали навколо його імені такої дружної і чисельної групи шанувальників, якби життєвим першцем його діяльності була лише наука. Тому збірник чудово відображає ті настрої і наукові інтереси, які збуджував у своїх учнях М. І. Стороженко» [Додаток, 11]. Рецензент «Вестника Европы» вказав на «симпатичний» звичай — видання «ювілейних збірників», за-

¹⁷ **Язиков Дмитро Дмитрович** (21.04.1850, Москва – 12.12.1918, там само) — російський історик літератури та бібліограф. Після закінчення історико-філологічного ф-ту Московського ун-ту (1874) викладав у московських навчальних закладах. Був бібліотекарем Московського ун-ту та секретарем Товариства любителів російської словесності.

¹⁸ **Розанов Василь Васильович** (02.05.1856, Ветлуга, Костромська губ. – 05.02.1919, Сергієв Посад) — російський релігійний філософ, літературний критик та публіцист. У 1878–82 рр. навчався на історико-літературному ф-ті Московського ун-ту.

значивши традиційну їх структуру. Огляд діяльності М. Стороженка, поміщений на початку, окрім того, що подає біографію вченого, є для рецензента водночас «дуже цікавим епізодом з історії нашої науки». Наукову діяльність М. Стороженка автор рецензії вписує в контекст виникнення кафедр всезагальної (пізніше — зарубіжної) літератури, потреба у вивченні якої відчувалася в суспільстві. Доробок московського професора поставлено в один ряд із досягненнями О. Веселовського, І. Жданова, О. Кирпичникова, Ф. Батюшкова, Л. Колмачевського, М. Халанського, Л. Созоновича, М. Кореліна — видатних істориків літератури. Зазначено важливість списку праць, що супроводжує біографічний нарис: він вказує на різноманіття історико-літературних інтересів ювіляра. Автор рецензії ще раз підтвердив, що в літературній науці аналіз життя та діяльності вченого є водночас пізнанням усього наукового контексту доби [Додаток, 12].

Таким чином, збірник, виданий у честь ювілею, був результатом живого обміну думками та продемонстрував перед науковою спільнотою той факт, що особа М. І. Стороженка міцно закріпилася в культурному контексті, що він створив свою наукову школу, мав однодумців, із якими вів діалог. На сторінках збірника було надруковано 55 публікацій. Це статті відомих літературознавців С. Архангельського, Ф. Батюшкова, Г. Брандеса, Р. Брандта, Олександра Веселовського, Олексія Веселовського, О. Кирпичникова, Ф. Міщенко, М. Покровського, Л. Шепелевича, М. Янчука; тоді ще молодих, а пізніше відомих філологів Ю. Веселовського, В. Лазурського, П. Когана, Н. Котляревського, Н. Мендельсона, П. Сакуліна, В. Шулятикова; письменників П. Боборикіна, В. Шенрока; істориків І. Іванова, І. Линниченка; юриста П. Новгородцева; фізіолога І. Сеченова та інших; а також переклади К. Бальмонта, О. Веселовської, С. Головачевського, Л. Уманця. Загалом у виданні збірника взяло участь 107 осіб [Додаток, 10, с. 739–740]. Як засвідчив «Примерный библиотечный каталог : Свод лучших книг на русском языке с 60 гг. по 1905 г.» К. Н. Дерунова (СПб, б. г.), збірник «Под знаменем науки» увійшов до кращих російських книжок за період 1860–1905 рр. Статті з нього досі перебувають в активному науковому обігу та не втратили своєї цінності.

На ювілей М. І. Стороженка відгукнувся також журнал «Киевская старина», де наголошувалося, що заняття М. Стороженка в студентські часи були спрямовані на вивчення історії України та української етнографії. Свідченням цього є не лише те, що першою його друкованою працею була рецензія на «Малорусский литературный сборник», виданий у м. Саратові Д. Мордовцевим («Отечественные записки», 1859), а й епістолярій ученого. Зокрема, у листі від 3 березня 1857 р. до двоюрідного брата В. А. Стороженка він писав: «У хвилини до-

звілля і світлого настрою я продовжую вивчати історію Малоросії і встиг підготувати статейку з приводу видання Куліша „Записки о Южной Руси”; хочу віддати її в „Русский вестник”, але не знаю, чи приймуть» [Додаток, 7, с. 479]. Важливою була публікація в журналі листів М. І. Стороженка з Петербурга, які були свідченням його нерозривного зв'язку з рідною землею. Показова тематика листів: він пише про купівлю книжок із історії України, про діяльність української громади в столиці, про шевченківський вечір, на якому познайомився з багатьма земляками: «Вечори ці мають суто національний характер; там розмовляють суто по-малоросійськи, Чумачевський і Артемовський співають малоросійські пісні, словом — це авангард Малоросії, яка відроджується» [Там само, с. 480]. Автор статті справедливо зауважує: після стрімкої кар'єри в Москві Микола Ілліч, здавалося б, міг усвідомлювати себе абсолютно відірваним від України. Однак юнацькі захоплення рідним краєм не згасли, а відродилися в зрілі роки життя. Кращим доказом цього слугувала, зокрема, співпраця з журналом «Киевская старина», де вчений намагався висвітлити невідомі сторінки «в житті того поета, у якому, як у фокусі, зосереджені... основні промені нової української поезії: Шевченко в українській літературі, подібно до Шекспіра в англійській, став для М. І. Стороженка головним предметом його вивчення» [Там само, с. 482]. Учений став одним із біографів Тараса Шевченка. Завдяки дозволу міністра внутрішніх справ І. М. Дурново М. Стороженко міг працювати з матеріалами «Дела о художнике Шевченко», що зберігалося в архіві Департаменту поліції, що стало неоціненним внеском «в скарбницю біографічних даних з життя поета» [Там само]. (Докладніше про співпрацю М. Стороженка з журналом «Киевская старина» див. [13, с. 31].)

Олена Пчілка в журналі «Киевская старина» публікує нарис «Николай Ильич Стороженко — на родине», ніби підсумовуючи численні статті, що з'явилися до 30-річного ювілею діяльності вченого. Вона вважала, що характеристика професорської та літературної діяльності Миколи Стороженка була б неповною без зазначення його заслуг для рідного краю та звертає увагу на його діяльність, здавалось би, досить локальну, спрямовану, за її словами, «на благо рідного куточка» [Додаток, 14, с. 168], водночас називаючи її видатною, такою, що заслуговує на згадку в урочисту ювілейну річницю широкої діяльності Миколи Ілліча. Адже те, яким був М. І. Стороженко у стосунках із земляками — маловідома, або й невідома сторінка його життя, оскільки, як влучно зазначає Олена Пчілка, мав рідкісну здатність чинити так, щоб «ліва рука не знала про те, що дає права» [Там само, с. 168], тому довідатися його про добрі справи можна лише на його батьківщині.

Олена Пчілка згадує про першу зустріч і, власне, знайомство з Миколою Іллічем, яке відбулося досить давно, але воно, за її словами, досить повно характеризує його як людину. 1881 р. вона поверталася із Петербурга через Москву та захотіла познайомитись із земляком, ім'я якого, як професора та письменника, було вже дуже відоме. Той розпитував її про Київ та Полтавщину, про українські літературні новини. Ця єдина, але пам'ятна зустріч, сердечна, земляцька розмова довгі роки зберігалася в її душі.

Наступна зустріч двох діячів відбулася, коли Олена Пчілка була вже не «скромною землячкою» московського професора, а відомою письменницею та громадською діячкою, аж через 20 років, на батьківщині Миколи Стороженка, у Лохвиці, на великих урочистостях. Тут у липні 1902 р. Олена Пчілка з братом Михайлом Драгомановим, які проводили літо в Гадячі, побували на відкритті Народного дому. Олену Пчілку вразив виступ М. Стороженка. Вона звернула увагу насамперед на чудову, органічну українську, суто полтавську вимову Миколи Ілліча, полтавця з діда-прадіда, яку не зіпсували довгі роки проживання в Москві.

Саме в Лохвиці почалися ювілейні вітання М. Стороженкові з нагоди 30-річчя його науково-педагогічної діяльності. А до відзначення в Москві ювілею його діяльності земляки надіслали ювілейний адрес і встановили його портрет у лохвицькій народній бібліотеці.

Олена Пчілка наголошує, що поздоровлення земляків вирізнялися особливою теплотою: промовці не лише перераховували заслуги вченого, професора, а й говорили про нього як про громадського діяча, який бере участь у долі рідного краю. Письменниця з пріємністю наголошує факт, що перші ювілейні привітання на честь Миколи Стороженка пролунали не в столиці, а в рідному куточку, від найближчих земляків і товаришів по громадській діяльності. Це, за її спостереженнями, природно, але трапляється вкрай рідко.

Олена Пчілка зрозуміла ту, за її словами, «ніжну увагу», якою оточують Миколу Ілліча на батьківщині. Особливу повагу та захоплення в мемуаристки викликає скромність професора: «Він є для близьких земляків не тією „знаменитістю“, про яку „пишуть у газетах“, на яку дивляться, як на блискучу, але далеку зірку» [Там само, с. 176]. Олені Пчілці розповіли, що Микола Ілліч багато разів виступав зі своїми читаннями в Лохвиці на літературних вечорах, збір із яких йшов на благодійність. А ці читання завжди притягували багато публіки, оскільки М. Стороженко завжди вибирав цікаву тему чи читав кращі зразки української чи російської белетристики.

Окрім цього, він брав активну участь в громадських справах рідного повіту, у земському самоврядуванні, у суді та сільському госпо-

дарському товаристві, працював гласним, мировим суддею та почесним членом лохвицького товариства сільських господарів. Зокрема, він організував у Лохвиці громадську бібліотеку, яку поповнював книжками та до якої, завдяки його клопотанням, надсилали книжки книговидавець, меценат К. Солдатенков, професор М. Ковалевський та інші. У своєму родовому маєтку в селі Мармизівка Микола Стороженько побудував власним коштом народну школу, перебував на посаді мирового судді.

Олена Пчілка схвалює і спроби М. Стороженька поліпшити медичне обслуговування на батьківщині: він не раз привозив лікарів для селян, іноді сам давав їм загальновідомі ліки та навіть власноручно робив перев'язки. Він так старанно допомагав хворим, що дехто сприймав його за лікаря.

З усіх цих епізодів авторка мемуарів висновує, що любов до рідного краю була для Миколи Ілліча не абстрактною ідеєю: він любить свій рідний куточок по-справжньому, любить простий народ, турбується про його потреби, уміє доступно спілкуватися із земляками на теми, які їх цікавлять. І найосновніше — усе це робить без зайвого галасу та уваги до своєї особи. Але там, на місці, усі це знають і цінують: не лише місцева інтелігенція, а й прості люди. Олена Пчілка протиставляє такому ставленню поведінку інших земляків-українців, які назавжди тікають із рідної землі, або ж ведуть звичайне «дачне життя» та зачиняють двері, «щоб дрібна проза навколишнього життя „повітового мурашника” не заважала кабінетній праці» [Там само, с. 177].

Героями нарису-спогаду Олени Пчілки, отже, є не лише М. Стороженько, а й середовище, у якому він перебував, доба, частиною якої був. Тут є і психологічні спостереження характеру головного героя, і яскраві епізодичні персонажі. Це творчий портрет ученого та громадського діяча. Недаремно Г. Павловський назвав нарис Олени Пчілки «прекрасним» [Додаток, 8, с. 195]. (Докладніше про рецепцію Оленою Пчілкою постаті М. І. Стороженька див. [2].)

Таким чином, «навколоювілейні» публікації свідчили про розгалужені зв'язки М. І. Стороженька в середовищі літературознавців, про його роль у становленні багатьох творчих особистостей. Панегіричні оцінки (загальним місцем у спогадах були визначення на кшталт «учений-гуманіст») поєднувалися з конкретними згадками про ту чи ту ситуацію, де проявлялися риси його характеру. Майже всі писали про наукову сумлінність та ерудицію автора дослідження, його вміння узагальнити різноманітні ідеї та концепції, окреслити центральні проблеми дискусій довкола особливостей творчості того чи того письменника. Мемуаристи одностайно стверджують: пристрасно захоплений викладацькою і науковою роботою, яка для нього була спра-

вою всього життя, М. Стороженко мав колосальний авторитет не лише завдяки інтелектуальним здібностям і науковим здобуткам, а насамперед через людські якості.

Отже, ювілейні статті, збірник «Под знаменем науки», рецензії на нього, спогади про відзначення ювілеїв показують великий інтерес і повагу до наукової та викладацької діяльності М. І. Стороженка, наголошують унікальність творчого і людського дару вченого, а також значення й актуальність його доробку. Цей тип джерела містить нову інформацію, збагачує уявлення реципієнта про діяльність окремих персоналій і час та середовище, у якому вони перебували. Ці перші спроби науково-біографічного висвітлення життя та праці М. І. Стороженка можуть слугувати цінним джерелом для висвітлення ролі української інтелігенції в культурному житті Росії, а також для вивчення поглядів самих авторів та історичних особливостей початку ХХ ст.

1. Александрова Г. А. Постать Миколи Стороженка в літературознавчій науці кінця ХІХ – початку ХХ ст. (до 180-річчя вченого) / Г. А. Александрова // Філологічні семінари. – Київ, 2017. – Вип. 20. – С. 165–173.
2. Александрова Г. А. Постать Миколи Стороженка в рецепції Олени Пчілки / Г. А. Александрова // Волинь філологічна: текст і контекст. – Луцьк, 2019. – Вип. 28. – С. 207–224.
3. Андреев В. Інтелектуальна біографія: експлікація поняття / В. Андреев // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – Київ, 2011. – Вип. 5. – С. 333–341.
4. Веселовский А. Избранное: Критические статьи и заметки / Сост. Т. В. Говенько. – М. ; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 496 с. – (Серия «Российские Пропилеи»).
5. Гордієнко Д. З історії створення «Фамільного архива» Стороженків. Лист М. Стороженка до Ю. Кулаковського / Дмитро Гордієнко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. – Київ, 2013. – Вип. 9. – С. 15–22.
6. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. – 2-е вид. – Київ : Дух і літера, 2019. – Т. 1. – С. 201–231.
7. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – 2010. – Вип. 7. – С. 66–104.
8. Попик В. І. Російські книжкові та електронні енциклопедії, біографічні словники і довідники як джерело формування українських біографічних науково-інформаційних ресурсів / В. І. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – 2010. – Вип. 6. – С. 7–39.
9. Попик В. І. Здобутки і завдання провідного осередку вітчизняної біографістики: до 25-річчя інституту біографічних досліджень / В. І. Попик // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – 2019. – Вип. 18. – С. 27–53. <https://doi.org/10.15407/ub.18.027>
10. Путро О. І. Стороженки / О. І. Путро, В. В. Томазов // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 9 : Прил – С / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2012. – С. 861–862.

11. Стороженко М. З мого життя / Микола Стороженко ; упоряд. і вст. ст. В. Ульяновського. – Київ : Либідь, 2005. – 432 с.
12. Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство» / В. Ульяновський // З мого життя / Микола Стороженко ; упоряд. і вст. ст. В. Ульяновського. – Київ : Либідь, 2005. – С. 5–93.
13. Цимбаев К. Н. Реконструкция прошлого и конструирование будущего в России XIX века: опыт использования исторических юбилеев в политических целях / К. Н. Цимбаев // Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом / отв. ред. А. Н. Дмитриева. – М., 2012. – С. 475–498.

REFERENCES

1. Aleksandrova, H. A. (2017). Postat Mykoly Storozhenka v literaturoznavchii nauksi kintsia XIX – pochatku XX st. (do 180-richchia vchenoho) [The figure of Mykola Storozhenko in the literary studies of the late 19th – early 20th centuries (to the 180th anniversary of the scientist)]. *Filolohichni Seminary*, 20, 165-173. [In Ukrainian].
2. Aleksandrova, H. A. (2019). Postat Mykoly Storozhenka v retseptsii Oleny Pchilky [The figure of Mykola Storozhenko at the reception of Olena Pchilka]. *Volyn Filolohichna: Tekst i Kontekst*, 28, 207-224. [In Ukrainian].
3. Andriev, V. (2011). Intelktualna biohrafia: eksplikatsiia poniattia [Intellectual biography: explication of the concept]. *Eidos*, 5, 333-341. [In Ukrainian].
4. Veselovskii, A. (2016). *Izbrannoe: Kriticheskie stati i zametki* [Favorites: Critical articles and notes] (T. V. Govenko, Comp.). Moscow; St. Petersburg, Russia: Tcentr gumanitarnykh iniciativ. [In Russian].
5. Hordiienko, D. (2013). Z istorii stvorennia “Famylnoho arkhiva” Storozhenkiv. Lyst M. Storozhenka do Yu. Kulakovskoho [From the history of the creation of the Storozhenkos Family Archive. Letter from M. Storozhenko to Yu. Kulakovsky]. *Suchasni Problemy Doslidzhennia, Restavratsii ta Zberezhennia Kulturnoi Spadshchyny*, 9, 15-22. [In Ukrainian].
6. Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). Rolia Ukrainy v novitnii istorii [The role of Ukraine in recent history]. In I. Lysiak-Rudnytskyi. *Istorychni ese* [Historical essays] (2nd ed., Vol. 1, pp. 201-231). Kyiv, Ukraine: Dukh i litera. [In Ukrainian].
7. Liubovets, N. I. (2010). Vyvchennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnoho dzherela: do istoriohrafii problemy [Studying memoirs as a historical and biographical source: Toward a historiography of the problem]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 7, 66-104. [In Ukrainian].
8. Popyk, V. I. (2010). Rosiiski knyzhkovi ta elektronni entsyklopedii, biohrafichni slovnyky i dovidnyky yak dzherelo formuvannia ukrainskykh biohrafichnykh naukovo-informatsiynykh resursiv [Russian book and electronic encyclopedias, biographical dictionaries and directories as a source of formation of Ukrainian biographical scientific and information resources]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 6, 7-39. [In Ukrainian].
9. Popyk, V. I. (2019). Zdobutky i zavdannia providnoho oseredku vitchyznianoï biohrafistyky: do 25-richchia Instytutu biohrafichnykh doslidzhen [Achievements and tasks of the leading center of national biography: to the 25th anniversary of the Institute of Biographical Research]. *Ukrainska Biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 18, 27-53. <https://doi.org/10.15407/ub.18.027> [In Ukrainian].

10. Putro, O. I., & Tomazov, V. V. (2012). Storozhenky [The Storozhenkos]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of Ukrainian History] (Vol. 9, pp. 861-862). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
11. Storozhenko, M. (2005). *Z moho zhyttia* [From my life] (V. Ulianovskyi, Comp.). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
12. Ulianovskyi, V. (2005). Try “lyky” Mykoly Storozhenka: “malorosiistvo” – “rosiistvo” – “ukrainstvo” [Three “faces” of Mykola Storozhenko: “Little Russia” – “Russianness” – “Ukrainianness”]. In M. Storozhenko. *Z moho zhyttia* [From my life] (V. Ulianovskyi, Comp., pp. 5-93.). Kyiv, Ukraine: Lybid. [In Ukrainian].
13. Tsimbaev, K. N. (2012). Rekonstruktsiia proshlogo i konstruirovaniie budushchego v Rossii XIX veka: opyt ispolzovaniia istoricheskikh iubileev v politicheskikh tseliakh [Reconstruction of the past and construction of the future in Russia of the 19th century: the experience of using historical anniversaries for political purposes]. In A. N. Dmitrieva (Ed.). *Istoricheskaiia kultura imperatorskoi Rossii: formirovaniie predstavlenii o proshlom* [The historical culture of imperial Russia: the formation of ideas about the past] (pp. 475-498). Moscow, Russia. [In Russian].

ДОДАТОК

Ювілейні статті та спогади

про ювілеї М. І. Стороженка кінця XIX – початку XX ст.

1. Веселовский А. Н. Избранные труды и письма / А. Н. Веселовский. – М. : Наука, 1999. – 363 с.
2. Иванов Ив. Стороженко Николай Ильич / Ив. Иванов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – 1901. – Т. XXXIа : Статика – Судостроительство. – С. 710–711.
3. Ключевский В. О. Дневник 1901–1910 гг. / В. О. Ключевский // Афоризмы. Исторические портреты и дневники. – М., 1993. – 415 с.
4. Коган П. Н. И. Стороженко (По поводу тридцатилетия научно-литературной деятельности) / П. Коган // Русская мысль. – 1901. – Кн. X. – С. 105–118.
5. Макушин А. В. Дневниковые записи М. С. Корелина о П. Н. Милукове / А. В. Макушин, П. А. Трибунский // Археографический ежегодник за 2005 год. – М., 2007. – С. 411–429.
6. Московский университет в воспоминаниях современников. 1755–1917. – М., 1989. – 734 с.
7. Николай Ильич Стороженко (По поводу 30-летия его профессорской деятельности) // Киевская старина. – 1901. – № 12. – С. 478–484.
8. Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1912. – 238 с.
9. Письма Н. И. Стороженко к А. Н. Веселовскому / Публ. Л. М. Ааринштейна и И. И. Буровой // Наследие Александра Веселовского. Исследования и материалы. – СПб., 1992. – С. 272–286.
10. Под знаменем науки: Юбилейный сборник в честь Н. И. Стороженка. Изданный его учениками и почитателями. – М., 1902. – 740 с.
11. «Под знаменем науки». Юбилейный сборник в честь Н. И. Стороженка. Изданный его учениками и почитателями. Москва, 1902 : [рецензия] // Русское богатство. – 1902. – № 3. – Режим доступа: http://az.lib.ru/s/storozhenko_n_i/text_1902_pod_znamenem_nauki_olodorfo.shtml
12. «Под знаменем науки». Юбилейный сборник в честь Николая Ильича

- Стороженка, изданный его учениками и почитателями. Москва, 1902 : [рецензия] // Вестник Европы. – 1902. – Т. 7. – С. 832.
13. Покровский М. Н. Памяти тов. Фриче / М. Н. Покровский // Марксистское искусствознание и В. М. Фриче. – М., 1930. – С. 29–35.
 14. Пчилка О. Николай Ильич Стороженко — на родине / Олена Пчилка // Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – Январь. – С. 168–179.
 15. Розанов В. В. Под знаменем науки: Юбилейный сборник в честь Николая Ильича Стороженко, изданный его учениками и почитателями. Москва, 1902 : [рецензия] / В. В. Розанов // Новое время. – 2002. – 6 (1) ноября. – № 9582. – С. 10.
 16. Стороженки. Семейный архив / [А. Стороженко, Н. Стороженко]. – Київ, 1902–1910. – Т. 1–8.
 17. Стороженко Н. И. Воспоминания о студенческих годах Н. В. Бугаева / Н. И. Стороженко // Научное слово. – 1904. – № 2. – С. 27–30.
 18. Чествование П. И. Вейнберга и Н. И. Стороженко. Из общественной хроники // Вестник Европы. – 1902. – Т. 7. – С. 432.
 19. Щеглов И. О том как пирог с капустой «убил» Льва Толстого (Из записной книжки) // Пушкинский дом. – Режим доступа: <http://www.lib.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=9R2umJRx8BE%3D&tabid=10833>

Стаття надійшла 28.05.2020 р.

Halyna ALEKSANDROVA, Doctor of Philological Sciences, Leading Research Associate, Institute of Biographical Research, VNLU (Kyiv, Ukraine).

Personality of N. I. Storozhenko in the anniversary collections: a biographical and historical-cultural context.

The article first collected, systematized, and analyzed the memoirs of contemporaries about Nikolai Ilyich Storozhenko (1836–1906), an outstanding literary critic, professor, head of the Department of General Literature at Moscow University, one of the most famous Shakespeare scholars of the late XIX — early XX centuries, published in anniversary articles and a collection in his honor (“Under the Banner of Science”, 1902). A native of Ukraine, he studied and worked at Moscow University, was a librarian of the Rumyantsev Museum. Memoirs make it possible to find out many aspects of his life and work, which even now remain insufficiently studied.

The publication whose heroes are not only Nikolai Storozhenko, but also his scientific works, the environment in which he was, common acquaintances, the era of which he was a part, small homeland. It emphasizes not only literary, but also the socio-cultural context of its activities. Unconditional respect for the scientific work of Nikolai Storozhenko in his memoirs is combined with an indication of his merits for his native land.

It has been proved that jubilee articles, collections, memoirs on the celebration of anniversaries show great interest and respect for the scientific and teaching activities of Nikolai Storozhenko, emphasize the uniqueness of the scientist’s creative and human talent, as well as the importance and relevance of his work. They have the first attempts at scientific and biographical coverage of the life and work of a figure; they can serve as a valuable source for highlighting the role of the Ukrainian intellectuals in the cultural life of Russia, as well as for studying the views of the authors themselves and the historical features of the time.

Keywords: Nikolai Ilyich Storozhenko, anniversary, memoirs, biography, literary criticism, portrait, contemporaries, university.

*Ольга Василівна ЯБЛОНСЬКА,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української літератури
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-2200-6978>*

МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ: ТВОРЧІСТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІЇ

У статті доведено взаємозв'язок біографії М. Левицького (1866–1932) зі специфікою проблематики, топосу, вибору героїв і жанру. Лікарська практика стала джерелом сюжетів багатьох текстів. Низка цих творів має специфічне жанрове визначення: оповідання лікаря, бувальщина, «із спогадів лікаря». Виокремлено аспект автобіографічності в образі лікаря. Викладацька робота М. Левицького в Луцькій гімназії обумовила потребу видання творів для дітей.

Ключові слова: М. Левицький, проблематика, автобіографічність, жанрово-стильові особливості, бувальщина, оповідання лікаря, спогади лікаря.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. — це період помежів'я, який характеризується різноплановістю в мистецьких пошуках, стильовим розмаїттям, що демонструє перехід від старого до нового типу художнього мислення. Такий процес часто ускладнювався сильним соціальним акцентом української літератури, який у добу реалізму був органічним вираженням стилю, а в літературі модернізму шукав нових способів реалізації. Апеляція не тільки до емоційної сфери, як це було характерно для сентименталізму та романтизму, а й до підсвідомості відкривала нові можливості підтексту, асоціативних зв'язків, множинності значень, відтінків і нюансувань. Нове покоління письменників декларувало розрив зі старою школою, закликаючи до філософічності, психологізму й естетики. Хрестоматійним зразком такої тенденції є «Відозва» М. Вороного: «Усуваючи на бік ріжні заспівані тенденції та вимушені моралі, що раз-у-раз зводили наших м о л о д и х письменників на стежку шабляну і вузької обмежености, а також уни-

каючи творів г р у б о-натуралістичних, брутальних, натомість бажало-б ся творів хоч змаленькою ціхою оригінальності, з незалежною свобідною ідеєю, з сучасним змістом: бажало-б ся творів, де-б було хоч трошки філософії, де-б хоч клаптик яснів того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю неосяжною красою, своєю незглубною таємничістю... На естетичний бік творів має бути звернена найбільша увага»¹.

Порубіжжя презентувало плеяду класиків української літератури — О. Кобилянська, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, В. Винниченко, М. Вороний, Б. Лепкий, Олександр Олесь та інші, у творчості яких філософічність, глибокий психологізм характерів, національний колорит реалізувалися в різних жанрах і стилях модернізму. «Під знаком національної самобутності» (Н. Шумило) творили й письменники другого ряду, серед яких і М. Левицький², чие життя демонструвало єдність світоглядних переконань і вчинків. Його творчість презентує шляхи й способи переходу між старим і новим мисленням: якщо ранні драматичні твори ще витримані в каноні побутової реалістичної драми, то мала проза, з одного боку, увібрала здобутки І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, а з другого — яскраво засвідчила увагу до психологічної деталі, імпресіоністичних замальовок, а натуралістичні акценти в поєднанні з іншими стильовими проявами набули нової якості. Образки з життя й оповідання цього автора продовжують Шевченкову здатність вчуватися в чужий біль, показують Стефаникове оголення межовості буття. До речі, саме про М. Левицького-прозаїка схвально відгукнулися І. Франко (1904), Олена Пчілка (1907), А. Крушельницький (1908), С. Єфремов (1911), О. Грушевський (1918).

Творчість М. Левицького, діяльність у добу УНР, а також його громадська, просвітницька, педагогічна робота й лікарська практика привертають увагу не тільки філологів, а й істориків.

¹ Український Альманах // Літературно-Науковий Вістник. 1901. Т. XVI. Кн. XI. С. 14.

² Левицький Модест Пилипович (1866–1932) — лікар, письменник, громадський і культурний діяч, педагог, дипломат. 1884 р. вступає на історико-філологічний ф-т Київського університету, 1888 р. переводиться на медичний. Працював повітовим лікарем на Волині, Поділлі, Київщині, залізничним лікарем в Радивиліві, Білій Церкві. Співпрацював з українськими газетами «Громадська думка», «Рада». Був радником посла і послом УНР в Греції. 1920 р. — учасник з'їзду українських послів та дипломатів у Відні. Після падіння УНР переїздить до Тарнова (Польща). При уряді УНР в екзилі — міністр охорони здоров'я. 1922 р. в Закопаному завідує санаторієм для хворих на туберкульоз вояків армії УНР. В Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина) поєднував посаду лікаря та лектора української мови. Із 1927 р. — у Луцьку. Викладав у гімназії українську мову.

Монографія М. Палієнко «Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)» (Київ, 2008) [7] містить важливі відомості, які дають можливість детальніше реконструювати біографію М. Левицького (на основі «Алфавітної книги обліку надходжень документів і матеріалів від діячів української еміграції та українських організацій до МВБУ» поінформовано, що до Музею визвольної боротьби України в Празі М. Левицький передав «рукописи праць, спогади, листування, статистичні матеріали, фотографії, а також зібрання спогадів студентів Української господарської академії в Подєбрадах» [7, с. 209]; у червні 1940 р. Український історичний кабінет при Міністерстві закордонних справ ЧСР придбав архів І. Мазепи, у якому з-поміж інших матеріалів (документи періоду Визвольних змагань українського народу, епістолярії) були листи М. Левицького до С. Петлюри 1919 р. [7, с. 257]). Однак в ілюстраціях видання на колективній світліні особа М. Левицького не ідентифікована [7, с. 673].

2009 р. у Луцьку Л. Токарук упорядкувала літературно-публіцистичне видання «Сяйво душі Модеста Левицького (Життя і творчість)» [10].

Закономірно, що ювілейний рік активізував наукові пошуки. У Луцьку 15–16 грудня 2016 р. відбулася Всеукраїнська наукова історико-красназнавча конференція, присвячена 150-річчю від дня народження відомого українського письменника, педагога, державного і громадського діяча М. Левицького [6]. Тоді ж побачило світ і найбільш повне видання творів письменника [3]. 2016 р. І. Ліпницька видала монографію «Приятель страждаючої людяності. Творчість Модеста Левицького в ідейно-естетичних параметрах доби» [5].

Мета статті — простежити взаємозв'язок біографії М. Левицького з його творчістю, зокрема з огляду на специфіку проблематики, топосу, вибору героїв, жанру.

В аспекті біографічного дискурсу створені окремі публікації О. Кучеренка [2], О. Турган [11] та інших. О. Кучеренко зацентрував на ролі Волині в житті М. Левицького; та поза увагою дослідника залишилася проблема взаємозв'язку вибору топосу подій із біографією автора. О. Турган, декодуючи код лікаря у творчості М. Левицького, наголосила на таких важливих складниках життєпису лікаря, як спілкування з родиною Косачів, публікації медичних розвідок науково-популярного характеру, а також виокремила проблему впливу лікарської практики на сюжети текстів малої прози письменника (цикл «Казенні діти», оповідання «Деда», «Тяжка дорога», «„Нюбея”», «Щастя Пейсаха Лейдермана»). Долучаючись до висновків авторки, вважаємо за потрібне розглянути під таким кутом зору й інші твори, а також про-

стежити взаємозв'язок філологічної освіти М. Левицького та проблематики його текстів.

Лікарська практика М. Левицького стала джерелом сюжетів багатьох текстів його малої прози, що часто підмічено авторським жанровим уточненням «Оповідання лікаря» («Порожнім ходом», «Щастя Пейсаха Лейдермана», «Одно слово»), «Бувальщина» («По закону», «„Нюбея”»), «Із спогадів лікаря» («Казенні діти»). Треба назвати також твори «Злочинниця», «Очі», «Тяжка дорога», «Забув», «Санітар» та ін., проблематика яких пов'язана з питаннями медицини. Такий творчий синтез знань про душу й тіло — в арсеналі і таких письменників, як С. Руданський, В. Стефаник, А. Чехов, І. Липа, М. Булгаков, І. Микитенко, Ю. Липа, В. Коротич, Ю. Щербак та інші [8].

У тексті «Порожнім ходом» психологічно глибоко відтворена безвихідь лікаря, яка посилюється натуралістичними картинами матеріального зубожіння євреїв (інтер'єр хатини нагадує Франкові натуралістичні описи єврейського побуту). Це, за авторським жанровим визначенням, «оповідання лікаря» тематично перегукується з епізодами спогадів історика Д. Дорошенка про поїздку разом із М. Левицьким та мовознавцем І. Зілінським літом 1911 р. по західній Волині [9, с. 31–34], хоча подієвість оповідання розгортається на Поділлі. Під час цієї подорожі історик зафіксував промовлені пошепки слова візника-єврея про те, що «їхній доктор дбає про других, а особливо про бідних і що для нього нема жида чи християнина, а всі рівні...» [9, с. 33].

Нотки світлого гумору й позитиву проступають у драматичній історії старого музики Пейсаха Лейдермана завдяки образу лікаря. Як спостеріг Д. Дорошенко, «з Модеста Пилиповича був лікар не тільки тіла, але й душі, і хто знав, котрий з них, отих двох лікарів, переважав у ньому...» [9, с. 31]. Невипадково, що в аналізі цього твору А. Крушельницький зауважує гуманізм письменника: «Оповідання надихане любов'ю життя, бажанням нести поміч безщасній рідні» [1, с. 196].

І на складних дорогах іммігрантів («Землиця рідна», «„Зяць”»), на дорогах війни («Деда») з надією на порятунок виписаний образ лікаря, який має виразний автобіографічний характер. Тільки лікар усвідомлює ціну майстерності актриси, якій судилося зіграти роль Нюбеї не лише на сцені («„Нюбея”»). О. Турган зауважила, що безіменному образу лікаря «притаманні риси цієї найгуманнішої з усіх професій — глибокі знання тіла й душі людини, доброта, увага, співчуття й жаль до хворого, співпереживання, готовність прийти на допомогу, жертвність» [11, с. 183].

Конотація назви оповідання «Тяжка дорога» об'єднує описовість місцевості та незриму присутність смерті, кульмінаційним проявом чого є прагматичні роздуми селянина про поховання сина й обгово-

рення з ним цих проблем. І. Ліпницька спостерегла, що символ осики в цьому тексті виконує функцію обрамлення: на початку «згадується, що осика спричинила смерть персонажа, а в кінці твору в осиковій домовині він вирушить в останню путь» [4, с. 106]. Асоціативний зв'язок із образом Юди дає можливість побачити драматичну іпостась батька, зокрема прояви рис зрадника в його вчинку: домовина доброму й роботящому синові буде не зі соснини, а з дешевої осики.

Низка творів М. Левицького присвячена долі дітей, від яких відмовилися батьки. Лише нужда й безвихідь, складні сімейні обставини спонукають батьків на такий вчинок. Для новонародженої в багатодітній сім'ї дівчинки потрапити до притулку означало вижити («Добре діло»). Однак часто на заваді майбутній влаштованості дитини стоїть буква закону: лютеранське віросповідання стало такою перешкодою для православної дівчинки («По закону»).

Сюжети циклу «Казенні діти (Із спогадів лікаря)» постали на основі мемуарів письменника про київський період 1904–1907 рр., коли працював директором Київської фельдшерської школи та завідувачем Лук'янівського притулку для дітей, залишених батьками. На прикладах історій таких дітей автор показує не тільки дієвість думки про вплив соціального середовища на формування особистості, родинного виховання, тих світоглядних основ, які закладаються в сім'ї та впливають, а то й визначають життєвий шлях, а й важливість голосу крові. Доля розведе двох близнюків — рудого Жоржика та чорнявого Васю (очевидно, йдеться про двійнят) — у різні середовища, вони матимуть різне виховання й різну освіту. В епілозі (а це улюблений композиційний елемент М. Левицького) автор подасть дивну бувальщину, розказану в еміграції військовим старшиною: як молодого пораненого січовика не розстріляв рудий, патлатий більшовик. А причиною цього став хрестик, такий самий, який був ще з дитинства й у нього.

«Медична освіта і лікарська практика дозволяли М. Левицькому розширювати коло своїх спостережень і брати з того, що він бачив, найнеобхідніше для своєї творчості <...>, — пише О. Турган. — Для прози письменника характерні точність і об'єктивність, це результат його медичних спостережень. У М. Левицького переконливо, науково достовірно зображені відтінки душевного стану людини, її настроїв, стан хвилювання, відчуття тривоги, страху тощо» [11, с. 183]. Яскравим підтвердженням такої закономірності є оповідання «Очі». Мародерство в розумінні героя твору Олекси Купчака пояснюється простим прагматизмом і не сприймається як гріх. А психологічна травма як наслідок переживання трагічної ситуації, коли від нього залежало життя важко пораненого, а Олекса вирішив, що рятувати не треба, призвела до божевілля. Коли ж знову настає війна (зовнішній чинник, що поси-

лює проблему), хвороба загострюється, й чоловік чинить суїцид. У цій трагічній оповіді автор розвиває образ очей як важливу психологічну деталь, що покликана показати і глибину переживань, і невідворотність наслідків скоєного: «Олекса глянув: ті очі були страшні, мов скляні, а вилупились так, ніби вискочити хотіли. І той погляд мов шилом прошивав аж у серце.

— Прокляття тобі!.. — хрипів ранений, — довіку... Хліба не з'їси... води не вип'єш: все мої очі перед тобою будуть... довіку... Прокляття...» [3, с. 280].

Проблематика оповідання «Злочинниця» теж сфокусована навколо проблем психологічного переживання гріха та суїциду. Подієвість цього твору значною мірою розгорнута у внутрішньому світі героїні. Хоча є, звичайно, і традиційні описи, зорові образи в яких засвідчують спостережливість автора: «Біля кривих щербатих воріт Мазуришиної садибки стояла громада жінок. На дворі, що заріс споришем, не було нікого й хатка стояла зачинена, сиротливо» [3, с. 25]. Зображена М. Левицьким покинута хата органічно продовжує Шевченкову галерею образів безверхої хати, хати-пустки, холодної хати, нетопленої хати, яка гние пустою.

Васька Мазуришина — покритка, її одурив двірський наймит. Вона народить неживу дитину, яку таємно закопає вдова Мазуриха. Патріархальне село засуджує Ваську, вважаючи навіть дітовбивцею, діти ж прозиватимуть каторжною. Покритку заарештують. Автор тонко підмітив поведінку героїні як розумово неповноцінної: «вона, мов загнане звірятко, озирнулась на один бік, на другий, не знаючи, що його в світі робить та чого ті люди від неї хочуть» [3, с. 30]. Покритка переживає психологічну смерть, а згодом чинить суїцид.

Текст містить алюзії до зразків малої прози Б. Грінченка. Як і Докія («Каторжна»), відчуває себе каторжною Васька, як і Наталя («Дзвоник»), вона не розуміє російську мову. Тільки лікар, який на суді переклав запитання до неї рідною мовою, дивився зі співчуттям.

Сюжет оповідання «Злочинниця», з одного боку, постав на ґрунті лікарської практики М. Левицького, а з другого — засвідчив переконання автора про важливість рідної української мови. Філологічні інтереси М. Левицького — це не тільки мовознавчі роботи, присвячені різним галузям лінгвістики («Українська граматики для самонавчання», «Порівнююча граматики вкраїнської мови», «Гріхи наші», «Як писати службові папери українською мовою» та ін.), переклади творів Еркмана-Шатріана, Р. Джованьйолі, Е.-Б. Сінклера, С. Лагерлеф, Е. Ожешко та інших. У проблематиці його художніх текстів проступають усвідомлення упослідженого становища української мови в Російській імперії, думка про самодостатність української мови.

Оповідання «В суді», опубліковане 1908 р. під псевдонімом Виборний Макогоненко (М. Левицький послуговувався численними криптонімами та псевдонімами: М. Л., М. П., М. Билинович, М. П-ович, М. Пилиповець, М. Пилипович, Виборний Макогоненко, М. Поліщук, М. Вигнанець, Залізничний служачий, Рогаль, Студент М. П., Дід Модест та ін.), містить примітку, яка пояснює ідейний задум: «показати, наскільки помиляються ті люде, які гадають, ніби російська мова цілком зрозуміла нашим селянам і через те можна на Україні користуватись виключно російською мовою, а рідну, українську, зневажати» [3, с. 346]. На матеріалі проблемних ситуацій, які постають під час судових засідань, письменник продемонстрував багатство лексичного складу української мови, відмінність української мови від російської, а відповідно довів потребу функціонування української мови не тільки в домашньому вжитку.

Україноцентрична світоглядна позиція М. Левицького — це і вболівання за справу вшанування пам'яті Т. Шевченка. В оповіданні «Хатне лихо» (уперше опубліковано в газеті «Рада» (1908, № 34) під псевдонімом М. Пилипович) відтворено невдалу спробу спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві напередодні ювілеїв 1911 та 1914 рр. Після революційних подій 1905–1907 рр. панує атмосфера страху та непевності, тому свідомому героєві твору Пилиповичу (виразно автобіографічного характеру) не вдалося переконати пожертвувати гроші на це «велике національне діло» [3, с. 218] ні українського письменника, щирого патріота, ні старого громадівця, ні молодого соціал-демократа, ні заможного нащадка славного козацького роду. Поруч із слушними міркуваннями про те, що інтелігенція не виховала свідомість народу, є у творі утопічний, зовсім наївний сюжетний хід: тільки російський чиновник, поцікавившись справою пам'ятника, сам подав карбованець (це навіть більше, ніж кошти, які відклав для цієї справи Пилипович).

До речі, на сторінках «Громадської Думки» М. Левицький закликав українців по обидва боки кордону збирати кошти на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві (1906. 19 травня. № 114), скеровував до потреби об'єднання українців навколо ідеалів поета в «Просвітне товариство імени Шевченка» (26 лютого. № 45).

Подієвість текстів М. Левицького переважно розгортається в тих місцях на Київщині, де працював письменник («Щастя Пейсаха Лейдермана», «Хатне лихо», «Казенні діти»), Волині («Санітар», «„Ніобея”», «Пачкарь», «По закону», «Негайна справа»), Поділля («Дякова помста», «Порожнім ходом»).

Очевидно, робота в Луцькій гімназії сформувала потребу М. Левицького писати для дітей. У львівській серії «Золота бібліотека української дитини» (за ред. М. Матвійчука) під промовистим псевдонімом Дід Мо-

дест 1930 р. друкується «Лихо з вогнем». Це твір повчального характеру, написаний у віршовій формі. Тут об'єднано три історії, кожна з яких доступно відтворює характерні побутові обставини, коли діти можуть бути причетними до виникнення пожежі. Це не тільки повчання дітям, а й пересторога батькам, які залишають без нагляду малих дітей.

Того ж, 1930 р., у названій серії «Золота бібліотека української дитини» у випуску 12 друкується оповідання «Петрусів сон». Цей твір уперше був виданий ще 1906 р. у Петербурзі за кошти фонду ім. І. Я. Череватенка.

Оповідання «Петрусів сон» має виразний морально-релігійний характер. Структура твору ускладнена двома вставними частинами: апокрифічна легенда про те, як євреї мучили Христа, а горобці повідомляли, що Христос ще живий, значить треба продовжувати тортури (пригадаємо аналогічне використання цього матеріалу в розділі «Жив-жив» роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»); Петрусів сон, у якому постануть вказівки, як треба хлопцеві змінитися. Апокрифічний сюжет із горобцями проєктується і на міжнаціональні взаємини: Грицько вихваляється, що бив одне жиденя, а Петрусь, набравши войовничого запалу, обіцяє, піймавши жиденя, голову скрутити, «як тому горобеняті» [3, с. 358]. Тільки через дитячу жорстокість страждає черепаха. Таким є і ставлення Петруся до кобили.

В ідейному плані оповідання можна поділити на дві частини: життя Петруся до сну і після. За змістовим наповненням це не сон-мрія, як у поезії Т. Шевченка «Сон („На панщині пшеницю жала...”)», де більшою мірою сон Віри Павлівни з роману М. Чернишевського «Что делать?», де постають рекомендації, як можна досягнути кращого. Зустріч із покійною бабою уві сні перевиховає Петруся. Вона не тільки пояснить, що «гріх... нищити всяку Божу тварину» [3, с. 361], а сльози — це своєрідний акт очищення («— Плач, синку, плач, то душа твоя добріша стане, будеш може жаліти Божу тварину; плач! — казала баба, хитаючи головою» [3, с. 361]), витлумачить, що «скрізь... є лихі люде: і наші, і німці, і жида. Є й добрі, чесні люде так само і в нас, і в жидів» [3, с. 361–362], а й представить народне бачення постаті Христа як єврея. Закономірно, що висновки про філософію життя теж вкладаються в уста баби: «Не годиться нікому лиха робити, бо всі люде однакові, всі діти одного Бога. Не нам судити їх: нехай їх Бог судить, коли вони лихі, а ти нікому кривди не роби» [3, с. 362]. Після такого сну Петрусь буде намагатися виправити свої помилки: дбатиме про кобилу, віднесе черепаху до води (при цьому хлопець розуміє, що Грицько може його за це побити, Петрусь навіть плекає надію повпливати на поведінку інших дітей).

Пояснення сну Петруся священником витримане в такому ж плані, що й бабине: «Добрий, правдивий сон ти бачив. Ісус Христос був жид, а що недобрі люде його замучили, то тому жида не винні, бо скрізь є недобрі, лихі люде: є й добрі, як між нашими, так і між жидами. Всі люде брати, бо вони діти одного Бога. І годиться, щоб вони жили у згоді, як брати. Гріх, тяжкий гріх чинять ті, що бють жидів, бо Ісус Христос сказав: „Волуби ближнього свого, як самого себе”. А всі люде — наші ближні: і жида, і німці, і цигани — всі діти одного Бога» [3, с. 367]. В окремих судженнях духовної особи проступає язичницьке «око — за око, зуб — за зуб»: «Не роби нікому того, чого собі не бажаєш: ні людині, якаб вона не була, ні всякій іншій Божій тварині. Подумай зараз: чи добре було б, якби тобі таке саме зробили?» [3, с. 367]. В оповіданні, орієнтованому на селянську читацьку аудиторію, звичайно, у розповіді священника подаються повчальні історії з життя неосвіченого люду. Закликаючи у всьому дотримуватися закону Божого, священник поблагословить Петруся. Отже, є надія, що в майбутньому хлопчик не буде чинити моральні проступки, як інші, непросвітлені, селяни. Повчальний характер оповідання має очікуваний виховний ефект.

У спогадах Д. Дорошенко влучно підмітив: «Я зрозумів секрет його впливу на людей, зрозумілі стали мені й пружини його літературної творчости. Він не був першорядним артистом, таким як Франко або Коцюбинський, але те, що він написав, йшло з глибини його серця, було овіяно живим, глибоким почуттям і досягло великого ефекту власне тому, що було зогріте любов'ю, без якої навіть найбільший талант не може нас зворушити, і без якої всяка „віра”, себто ідея, є мертвою» [9, с. 34–35].

Отже, проаналізовані тексти М. Левицького продемонстрували вплив життєпису М. Левицького на проблематику, топос, вибір героїв, жанрові особливості творів, засвідчивши висновок про гуманізм письменника. У творах «Злочинниця», «В суді» лейтмотив долі упослідженої, маленької людини переплітається з проблемою становища української мови в Російській імперії, набуваючи навіть екзистенційного звучання.

Предметом дослідження окремої розвідки може бути аналіз *місць і не-місць* (за М. Оже), адже навіть побіжний огляд дає підстави спостерегти закономірність: мотив дороги оповитий трагічною настроєністю (це шлях лікаря до невиліковно хворого («Порожнім ходом»), шлях додому помирати («Тяжка дорога»), сповнена випробувань дорога іммігрантів («Землиця рідна», «„Заяць”»), дороги війни («Деда»), дорога в пошуках заробітку і дорога, згубна для людини, метафоричний вимір дороги як життєвого шляху («Щастя Пейсаха

Лейдермана») та ін.); так звані казенні топоси лікарні («Деда»), вагона низького класу («Щастя Пейсаха Лейдермана», «Землиця рідна», «„Заяць”»), суду («Злочинниця», «В суді»), дитячого притулку («Казенні діти»), — усе це промовисті зразки *не-місць*.

Доцільно також простежити суголосність світоглядних переконань М. Левицького та його творів, зокрема в аспекті інтертекстуальності можна проаналізувати ранню повість «За Коліївщини» (1901), у руслі синтезу етнопсихології та літературознавства — драму «Серце і розум» (1920), створену в еміграції.

1. Крушельницький А. Модест Левицький : Оповідання / А. Крушельницький // Літературно-критичні нариси / А. Крушельницький. – Станіслав, 1908. – С. 195–196.
2. Кучеренко О. Волинь у житті українського письменника, педагога і громадського діяча М. П. Левицького / О. Кучеренко // Волинь у житті та творчості письменників : зб. наук. пр. / авт.-упоряд. Н. Г. Сташенко. – Луцьк : Вежа ; «Твердиня», 2007. – С. 80–85.
3. Левицький М. Вибране / М. Левицький ; упоряд. Н. Пушкар, О. Яблонська, Т. Данилюк-Герещук ; вступ. ст. і прим. О. Яблонської. – Луцьк : Терези, 2016. – 462 с.
4. Ліпницька І. Лицар людяності (Творчість Модеста Левицького в ідейно-естетичних параметрах доби) / І. Ліпницька // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 11. – С. 100–113.
5. Ліпницька І. Приятель страждаючої людяності. Творчість Модеста Левицького в ідейно-естетичних параметрах доби : монографія / Інна Ліпницька. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 137 с.
6. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти : наук. зб. Вип. 60. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження відомого українського письменника, педагога, державного і громадського діяча Модеста Левицького (1866–1932), м. Луцьк, 15–16 грудня 2016 року / упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2016. – 212 с.
7. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – Київ : Темпора, 2008. – 688 с.
8. Плющ В. Українські лікарі – письменники та поети / В. Плющ // Наукові записки УТГІ. – Т. XXIII. – Мюнхен, 1971–1972. – С. 95–137.
9. Спогади про Модеста Левицького / передмова Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1967. – 41 с.
10. Сяво душі Модеста Левицького. Життя і творчість / упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – 300 с.
11. Турган О. Код лікаря у творчості М. Левицького / О. Турган // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. – Ужгород, 2013. – Вип. 29. – С. 182–186.

REFERENCES

1. Krushelnytskyi, A. (1908). Modest Levytskyi: Opovidannia [Modest Levytskyi: Stories]. In A. Krushelnytskyi. *Literaturno-krytychni narysy* [Literary-critical essays] (pp. 195-196). Stanislav, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Kucherenko, O. (2007). Volyn u zhytti ukrainskoho pysmennyka, pedahoha i hromadskoho diiacha M. P. Levytskoho [Volyn in the life of Ukrainian writer, teacher and public figure Levytskyi]. In N. H. Stashenko (Ed.). *Volyn u zhytti ta tvorchosti pysmennykiv* [Volyn in the life and work of writers] (pp. 80-85). Lutsk, Ukraine: Vezha, Tverdyنيا. [In Ukrainian].
3. Levytskyi, M. (2016). *Vybrane* [Selected] (N. Pushkar, O. Yablonska, T. Danyliuk-Tereshchuk, Comps.). Lutsk, Ukraine: Terezy. [In Ukrainian].
4. Lipnytska, I. (2003). Lytsar liudianosty (Tvorchist Modesta Levytskoho v ideino-estetychnych parametrach doby) [Knight of humanity (Creativity of Modest Levytskyi in the ideological and aesthetic parameters of the day)]. *Vyzvolnyi Shliakh*, 11, 100-113. [In Ukrainian].
5. Lipnytska, I. (2016). *Pryiatel strazhdaiuchoi liudianosti. Tvorchist Modesta Levytskoho v ideino-estetychnych parametrach doby* [A friend of suffering humanity. Creativity of Modest Levytskyi in the ideological and aesthetic parameters of the day]. Kyiv, Ukraine: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova. [In Ukrainian].
6. Syliuk, A. (Comp.). (2016, December). *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Modest Levytskyi v istorii Ukrainy ta Volyni ta problemy formuvannia intelektualnoi elity. Vyp. 60* [Past and present of Volyn and Polissya. Modest Levytskyi in the history of Ukraine and Volyn and the problems of forming an intellectual elite (Vol. 60)]. *Proceedings of the All-Ukrainian Historical and Local History Conference*. Lutsk, Ukraine. [In Ukrainian].
7. Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii (stvorenna, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektzii)* [Archival centres of Ukrainian emigration (creation, operation, fate of documentary collections)]. Kyiv, Ukraine: Tempora. [In Ukrainian].
8. Plushch, V. (1971-1972). Ukrainski likari – pysmennyky ta poety [Ukrainian doctors – writers and poets]. *Naukovi Zapysky UTHI*, 23, 95-137. [In Ukrainian].
9. Levytskyi, V., & Doroshenko, D. (1967). *Spohady pro Modesta Levytskoho* [Memories of Modest Levytskyi]. Vinnipeh, Canada. [In Ukrainian].
10. Tokaruk, L. (Comp.). (2009). *Siaivo dushi Modesta Levytskoho. Zhyttia i tvorchist* [The radiance of the soul of Modest Levytskyi. Life and work]. Lutsk, Ukraine: Volynska oblasna drukarnia. [In Ukrainian].
11. Turhan, O. (2013). Kod likaria u tvorchosti M. Levytskoho [Doctor's code in creativity of Modest Levytskyi]. *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Universytetu. Serii: Filolohiia. Sotsialni Komunikatsii*, 29, 182-186. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 31.05.2020 р.

Olha YABLONSKA, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Ukrainian Literature Academic Department, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk, Ukraine).

Modest Levytskyi: creativity through the prism of biography.

In the article is proved the relationship of the biography of M. Levytskyi (1866–1932) with his work, in particular as a specific issue, topos, choice of characters, genre due to the professional activities of the author. It is traced that medical prac-

tice has become a source of plots of many stories. A number of these works have a specific genre definition: the doctor's story ("Empty course", "Happiness of Peysach-Leiderman"), the story ("By law", "Niobeya"), "from the doctor's memoirs" ("State children"). The aspect of autobiography in the image of a doctor is singled out.

The connotation of the title of the story "The Hard Road" is noticed, as well as the associative connection of the dramatic incarnation of the father with the image of Judas. The analysis of the story "Eyes" notices the authenticity in the reproduction of the mental state of the hero, in particular the experience of psychological trauma, madness, as well as the role of the image of the eyes as an important psychological detail. It is emphasized that the problems of the story "Criminal" are focused on the problems of psychological experience of sin and suicide.

The plot of the story "Criminal" also testified to the author's belief in the importance of the native Ukrainian language. On the basis of problematic situations that arise during court hearings (the work "In Court"), the writer demonstrated the richness of the lexical structure of the Ukrainian language, the difference between Ukrainian and Russian, and accordingly proved the need for Ukrainian language not only in domestic use.

The connection between M. Levytskyi's teaching work at the Lutsk gymnasium and the need to write a work for children of an instructive nature ("Disaster with Fire") and republish the story of the moral and religious plan ("Peter's Dream") can be traced.

Key words: M. Levytskyi, problematic, autobiography, genre-style features, true story, doctor's story, memories of the doctor.

УДК 070.4(71)(092)

<https://doi.org/10.15407/ub.19.243>

*Максим Романович ЯБЛОНСЬКИЙ,
кандидат наук із соціальних комунікацій,
старший викладач кафедри соціальних комунікацій
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9822-3920>*

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ВОЛИНЯКА

У статті досліджено специфіку редакційно-видавничої діяльності Петра Волиняка (псевдонім Петра Кузьмовича Чечета (1907–1969)). Проаналізовано період функціонування книжково-журнального видавництва «Нові Дні» (1945–1948) в Зальцбургу. Висвітлено редакційно-видавничу діяльність Петра Волиняка в Торонто, зокрема відновлення з 1950 р. видавництва «Нові Дні» (1950–1969), де видавалися редаговані ним однойменний журнал, місячник для дітей «Соняшник» (1956–1961), книжкова продукція.

Ключові слова: історія української еміграційної журналістики, Петро Волиняк, редакційно-видавнича діяльність, «Нові Дні», «Соняшник», рубрика, мемуари.

Концепція інформаційного простору української діаспори — актуальна багатоаспектна проблема, яка об'єднує геополітичні та культурно-історичні питання. Системністю бачення ролі української діаспорної журналістики в Європі характеризуються монографія О. Богуславського «Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії» (Запоріжжя, 2008). Л. Біловус в історичному аспекті проаналізувала україномовну періодику в національно-культурному житті української діаспори США (1991–2017 рр.) (Тернопіль, 2017). Низка праць присвячена вивченню особливостей функціонування преси української діаспори США та Канади (О. Гриценко, 1997; Б. Залізник, 2003; В. Губарець, 2007; В. Чекалюк, 2008 та ін.).

Однак соціальнокомунікаційна картина певного регіону чи періоду буде неповною без урахування специфіки роботи редакційно-видавни-

чих осередків. Тому доречно презентувати також роль українських видавництв і редакцій у діаспорі. Для сучасного медіапростору важливим є досвід таких україноцентричних осередків, що були можливими навіть за наявності сильного іншомовного конкурента, фінансової нестабільності, технічних проблем та ін. Значна інформаційна основа зібрана в матеріалах до бібліографії «Українські видавничі осередки в Німеччині, Франції та Чехословаччині у міжвоєнний період (1914–1939)» (Львів, 2018) та в публікації Л. Головатой «Літературно-мистецькі періодичні видання української еміграції в Австрії (друга половина 1940-х років): умови, центри, творці, зразки» [5].

У центрі нашої уваги — редакційно-видавнича діяльність Петра Волиняка (псевдонім Петра Кузьмовича Чечета (1907–1969))¹.

Портрет Петра Волиняка-журналіста презентували в довідкових виданнях Н. Антонюк [1], Мар'ян Дальний (псевдонім Мар'яна Григоровича Горгоги) [20, с. 228–229], П. Одарченко [15], видавця й редактора — Мар'ян Дальний [20, с. 221–222], М. Романюк [17]. Однак у форматі словникової статті наведена лише основа проблеми. Повнотою охоплення матеріалу характеризується систематичний показник місячника «Нові Дні», упорядкований С. Козаком [9].

Науково-популярні тексти Р. Куриленка [10; 11] принагідно стосуються редакційно-видавничої діяльності Петра Волиняка. У публікаціях У. Лешко та М. Яблонського проаналізовано окремі аспекти функціонування журналів «Нові Дні» [21; 23] та «Соняшник» [12; 22]. Поза увагою залишилися обставини біографії Петра Волиняка, які презентують особливості роботи видавництва «Нові Дні», а також обґрунтування характеру названих часописів і відтворення переліку книжкової продукції видавництва «Нові Дні».

Мета статті — простежити шлях Петра Волиняка від видавця, який надав тільки поліграфічні послуги (Австрія, 1945–1948), до видавця та редактора періодичних і книжкових видань (Канада, 1948–1969).

¹ Петро Кузьмович Чечет (1907–1969) — журналіст, видавець, редактор. Народився в селі Гульськ поблизу містечка Корець на Волині. 1927 р. закінчив землевпорядну школу в Житомирі. Здобув ґрунтовну філологічну освіту (ф-т східних мов у Середньоазійському державному ун-ті (Ташкент); Український ін-т лінгвістичної освіти (Київ)). Із 1932 р. вчителював на Кубані, після згорання українізації в краї повернувся додому, де його було заарештовано 1933 р. Три роки відбував покарання, зокрема на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Після Другої світової війни — в еміграції. В австрійському Зальцбургу 1945 р. заснував книжково-журнальне видавництво «Нові Дні». Еміграційний період обумовив звертання П. Чечета до псевдоніма Петро Волиняк. 1948 р. прибув до Торонто, наступного року почав працювати в газеті «Гомін України». У 1950 р. відновив своє видавництво «Нові Дні».

Історик і публіцист В. Маруняк у монографії «Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні» (Мюнхен, 1985) характеризує Зальцбург, Інсбрук та Ляндек як центри пресового та видавничого життя в Австрії після Другої світової війни [14, с. 234]. У Зальцбургу в умовах таборів Ді-Пі, «в умовах безправ'я й безгрішшя починали ми свою працю в жовтні 1945 року» [16], — писав Петро Волиняк про обставини зародження своєї видавничої діяльності. У «Біографічній довідці», якою супроводжується книга вибраних статей та оповідань Петра Волиняка «Поговоримо відверто» (Торонто, 1975), інформується, що в Зальцбургу він залучив «до редакційної праці в своєму видавництві досвідченіших мешканців табору ДП, а серед них і Юрія Клена — свого кол. професора з УІЛО» [4, с. XVIII–XIX]. У видавництві «Нові Дні» виходили друком такі періодичні видання: щоденник «Останні Новини», тижневик «Нові Дні», літературно-мистецький і науково-популярний місячник «Літаври», пластовий двотижневик «Новий Шлях», а також літературно-мистецький і науковий збірник «Керма» (протягом 1946 р. побачили світ 2 квартальники); недільне число «Нових Днів», за свідченням Ф. Лукіяновича, мало літературний додаток [13, с. 95].

М. Могильницький залишив інформаційно насичені та колоритні спогади, у яких відтворено обставини австрійського періоду діяльності Петра Волиняка. «Весна 1945 року. Скінчилася 2-га світова війна. Наша група „остівців” швидко попрощалася з своїми бараками серед болот і опинилась у Зальцбургу, а згодом розмістилась у трьох таборах для переміщених осіб. Перший табір — Лексенфельд розташувався в одному з будинків католицького монастиря. Співмешканцями однієї з кімнат у бараку № 7 були Петро Кузьмович Волиняк і автор цих рядків.

Петро Кузьмович уже з перших днів існування табору заходився видавати невеличку, в основному лише інформативну газетку. Були неспокійні часи репатріації. Мешканці таборів потребували вістей зі світу, відомостей щодо можливостей переселення до заокеанських країн та про небезпеки репатріації. Дякуючи Петрові Волинякові почали виходити щоденні „Останні новини”. Редактором їх був Петро Сагайдачний. Постачав матеріяли покійний нині Юрко Пундик — беручи їх переважно з англійської й німецької преси. „Останні новини” спочатку друкувались на циклостилї. Кожного ранку були чути голоси кольпортерів, що повідомляли цікаві для таборян новини. Раз на тиждень, крім „Останніх новин”, виходили „Нові дні”. Згодом пощастило П. Волинякові купити вживану друкарню, придбати нові черенки шрифтів, і відтоді журнал „Нові дні” значно покращав і знайшов собі вдячних читачів не лише в таборах, а й далеко поза їх-

німи межами — аж до виїзду П. Волиняка до Канади» [4, с. 623]. Серед однодумців Петра Волиняка — Олекса Калиник (псевдонім Олекси Михайловича Самійленка), із яким приятелював ще з часів навчання в Київському інституті мовної освіти, де, до речі, він заснував студентську ланку підпільної Спілки Української Молоді [7].

Про початки видавництва «Нові Дні» йдеться й у спогадах Ф. Лукіяновича «Український табір Лексенфельд у Зальцбурзі»: «Як перебирали приміщення монастиря, то в одному закамарку знайшли стару ручну друкарську машину. Волиняк зацікавився нею, взяв пробки черенок, і за деякий час, в місяці жовтні 1945 року, почав появлятися друкований таборовий тижневик на дві сторінки „Нові Дні”.

Припадково він довідався, що на продаж є інша, новіша електрична друкарська машина. Редактор Волиняк закупив цю машину. Її приміщено в новозбудованому баракі ч. 14, де на друкарню відведено три кімнати. Волиняк зразу замовив потрібні черенки, а коли їх доставлено із Баварії та вмонтовано, то це приміщення перетворилось на друкарню» [13, с. 95]. Про низький рівень технічного забезпечення також ішлося на сторінках першого випуску збірника «Керма»: «Зачинало свою працю видавництво з малого: малою польовою машинкою могло відбити нараз ледве одну сторінку інформаційного щоденника, годі було розгорнути працю за браком українського шрифту» [3].

У спогадах М. Могильницького відтворено складні обставини, за яких функціонувало видавництво «Нові Дні»: «Таборова управа пробувала накласти руку на видавництво „Нові дні”, „усуспільнити його”. На захист Волиняка стала спілка літераторів, науковців і мистців, і цю атаку було відбито. Супротивники Волиняка відступили, але не зреклися своїх намірів відібрати в нього друкарню. Ця боротьба тривала довший час і вимотувала нерви. Петро Кузьмович був змушений продати друкарню першому, хто трапився. Купили її росіяни з табору Парш. Коли це сталося, виступи проти Волиняка ще посилились, і вдруге спілка письменників, науковців і мистців взяла Волиняка під свій захист та спростувала обвинувачення, що йому були за цей його вчинок зроблені» [4, с. 623].

Окрім періодики, Петро Волиняк видавав книги письменників діаспори та материкової України, а також портрети Т. Шевченка, С. Петлюри, зображення «образу „Моління про чашу” та десять листівок „Види Києва”» [16]. За його свідченням, «нові твори, твори українських письменників в Австрії, займають 50 відс. у загальній кількості виданих книжок. Решту 50 відс. становлять передруки старих видань» [16]. Тут презентована класична українська література (М. Гоголь, А. Кашенко, В. Стефанік, О. Стороженко), окремі твори

радянської літератури (М. Івченко, М. Хвильовий), література української діаспори (Б. Олександрів, А. Коломиєць, Д. Гуменна, І. Наддністровий, В. Скорупський, Порфи́рій Горотак (містифіковане ім'я, створене Л. Мосендзом та Юрієм Кленом)). Закономірно, що у видавництві «Нові Дні» побачили світ книги Петра Волиняка: «Земля кличе. Оповідання» (1946) та «Під Кизгуртом. Оповідання» (1947) [Додаток 1].

«Хто не жив у той час, в роки після II-ї світової війни у Німеччині чи Австрії, той не може до кінця збагнути, як тоді не легко було щось поважне затівати і виставляти голову, тим більше людині зі сходу, — наголошує журналіст і мовознавець Дмитро Кислиця (справжнє прізвище — Ієвлев). — Волинякові не бракувало й тоді ані відваги, ані оптимізму та енергії. Ні одна велика група (чи й ціле блискуче середовище) не в силі була зробити того у видавничій сфері, що доконав сам чи на власну руку Петро Волиняк у Зальцбургу. Відтоді й заповнила Волиняка ідея — видавцем бути й надалі» [4, с. 595].

В. Маруняк констатує, що «у зв'язку із масовою еміграцією українців Австрії в заокеанські країни та з переходом більшості залишенців на статус австрійських громадян, — від 1948 р. кількість періодиків постійно зменшувалася і в 1950 р. Австрія залишилася без українського друкованого слова» [14, с. 235]. Таку тенденцію засвідчує і історія видань Петра Волиняка.

Другий період — діяльність у Торонто. У «Біографічній довідці» Петра Волиняка йдеться про те, що «до Канади прибув П. К. (Петро Кузьмович Четет. — М. Я.) за контрактом влітку 1948 р. — як сільсько-господарський робітник і пропрацював у фермера з півроку. На весні наступного року він почав працювати в газеті „Гомін України“, Торонто, — як управитель видавництва, редактор відділу літератури, науки і мистецтва» [4, с. XIX]. Однак праця в періодичному виданні «Гомін України» не була тривалою. 1950 р. Петро Волиняк відновлює своє видавництво «Нові Дні», де й виходитиме друком редагований ним однойменний журнал, місячник для дітей «Соняшник», книжкова продукція. Дмитро Кислиця в статті «П. К. Волиняк — видавець і редактор» свідчив: «Хоч видавництво його не було дуже рентабельним, але трималося вже міцно — головним чином, завдяки скромним фінансовим вимогам видавця-редактора для його особистого життя» [4, с. 596].

У видавництві «Нові Дні» побачили світ видання творів О. Гончара, А. Любченка, П. Маляра, В. Чапленка. Більшою мірою у видавництві презентована дитяча література (твори Т. Шевченка, М. Трублаїні, збірки народних казок та авторських художніх текстів) [Додаток 2].

Потребою часу було видання українських підручників, і Петро Волиняк заповнює цю прогалину, маючи певний комерційний успіх. Однак, як пригадував Дмитро Кислиця, «латав Волиняк свій скромний бюджет коштом підручників. Не хотів слухати і дуже сердито реагував, коли, бувало, порадиш йому піднести ціни хоч на підручники, якщо на журнал не хоче» [4, с. 596, 598]. Автор спогадів наголошував на високому рівні цих навчальних видань: «Його шкільні підручники, наприклад, на голову й дві стоять вище за підручники не одного ніби патентованого автора чи ніби вченого. А до того ж його підручники дихають любов'ю до всього українського, до живої України» [4, с. 606]. Зокрема, у видавництві «Нові Дні» побачила світ низка підручників та читанок Петра Волиняка: «Барвінок», «Дніпро», «Запоріжжя», «Київ», «Лани», «Фізична географія України», які часто перевидавалися.

В. Софронів-Левицький у доповіді «Українська преса в Америці і Канаді», виголошеній на І З'їзді Українських Журналістів Америки і Канади (30–31 жовтня 1965 р.), презентуючи періодичні видання, поінформував зокрема і про щомісячні журнали Канади. Примітно, що першим було названо «Нові Дні» [18, ч. 212]. Ю. Тернопільський в алфавітному списку преси, яка виходила друком поза межами УРСР 1966 р., також згадує місячник «Нові Дні» [19, с. 67]. Цей часопис Петро Волиняк видавав 20 років. Дмитро Кислиця роздумував: «А все таки — як Волиняк міг утримати журнал двадцять років? Його пояснення було таке: знав читачів, був щирий з ними, був ощадний і не перегинав цін. Та це була загальникова відповідь, трохи формальна, хоч і цілком правдива. Як сам же він (Петро Волиняк. — М. Я.) признавався, мало йому поміг досвід видавничий із Зальцбургу, бо тут умови не ті — складніші, тяжчі, а читачі примхливіші і т. д. Там, у Зальцбургу, він міг найняти не тільки цілу людину — десятки людей, а тут треба покладатись на себе самого. Більше помогли йому спостереження над „Гомоном України“, вивчені причини труднощів у моєму видавництві („Наш Вік“) та в інших. Зважився він видавати „Нові Дні“ не відразу. З цієї ідеєю він проносився з півроку, безліч разів запитуючи сам себе і тих, що мали вже якийсь досвід: „Втримаюсь чи не втримаюсь?“» [4, с. 599]. Дмитро Кислиця пояснював секрет довговічності «Нових Днів» патріотизмом редактора і видавця в одній особі [4, с. 600].

Із лютого 1950 р. Петро Волиняк почав видавати місячник «Нові Дні». Зальцбурзький досвід видання журналу Юрія Клена «Літаври» слугував добрим ґрунтом для формування концепції свого видання. «Нові Дні» мав статус універсального, тобто передбачався різноплановий контент. Тематично місячник охоплював і літературно-мис-

тецьку, і суспільно-політичну сфери, у жанровому плані — художні тексти, які переважно супроводжувалися портретами письменників, іноді ілюстраціями; аналітика; інформаційні жанри. Велика увага приділялася ювілейним матеріалам. Подекуди траплявся розважальний матеріал, як правило, це сатиричні тексти, карикатура.

«Нові Дні» — одноосібний проєкт Петра Волиняка, який самостійно виконував роботу колективу редакції. Як наголошував Дмитро Кислиця, «витримати двадцять років без меценатів, без власного капіталу, без організації чи партії і т. д. — це таки гідний подиву подвиг на еміграції» [4, с. 596].

Архітектоніка часопису демонструє цілісність редакційно-видавничого задуму на змістовому, структурному та зображальному рівнях. У постійних рубриках «Наше листування», «Читачі пишуть», «Дописи», «Листування редакції», «Листи до редакції» Петро Волиняк вів відкритий діалог редактора з читачами. Рубрики «Інші про нас», «Наш коментар» також демонстрували активну позицію видання. Постійними були також такі рубрики, як «Огляд преси», «Рецензії», «Бібліографія», «З нових видань», «Дещо з преси», «З преси», «Нові публікації», «Оголошення», «Некрологи». Критичний ракурс презентували рубрики «Наша мізерія», «Мовні чудеса...». Разовою була рубрика «З документів минулого». У рубриках «З місцевого життя», «З праці „Козуба“», «З політичного життя в Канаді», «З канадського життя», «Наші здобутки в Канаді», «Листи з Оттави», «З канадських справ», «З життя організацій» висвітлювалися різнопланові аспекти суспільного та культурного життя в Канаді. Із творчістю авторів радянської України знайомили рубрики «Із сучасної поезії в Україні» («Сучасна поезія в Україні»), «Література в поневоленій Україні». Інформування та аналітичне осмислення подій у материковій Україні — у центрі уваги таких рубрик, як «Вісті з поневоленої України», «А що в Україні діється?..», «Вісті з України», «З нашої України», «Землею українською», «Міста України», «Наш Київ» (дві останні були разовими).

Поступово збільшувався обсяг реклами. На сторінках часопису наявні всі її типи, але кількісно переважає комерційна. Значну роль відіграла соціальна реклама, орієнтована на українців, яких очікують складні інтеграційні процеси в Канаді. Політична реклама презентована найменше. У рекламі переважає вербальний складник, роль світлин і малюнків незначна. Шаблонність рекламного гасла та загалом тексту, нагадування, емоційний чинник, використання такого маркетингового ходу, як підготовка споживача до появи товару на ринку, — до таких стандартів вдавався редактор журналу.

Як редактор, Петро Волиняк був «перебірливий і вибагливий в доборі матеріалу, вміщуваного в журналі, — далеко не все вміщував,

що під руку попадалося, уважно і вдумливо вивчав надісланий матеріал — і тому не могли в нього проскочити, наприклад, провокативні речі» [4, с. 601]. З другого боку, як свідчив Дмитро Кислиця, «не цензурував, як дехто інший, а друкував він навіть — як на його думку — непотрібні статті: аби тим довести, що він не затискає нікого, що він демократ на ділі» [4, с. 603–604]. Редактор шанував свою автуру, «а дуже ревно бідкався, тяжко потерпав і мало не плакав — з якоїсь причини втративши доброго автора» [4, с. 604].

Дмитро Кислиця наголошував, що за редакцією Петра Волиняка був «живий, цікавий і змістом та формою (мовою) добрий журнал, переважно з дуже актуальною тематикою. Не всі числа журналу були рівні й однаково добрі, та загалом журнал був одним із найкращих, що їх коли-будь мала українська еміграція» [4, с. 605]. На думку Вадима Сварога (справжнє прізвище — Балах), Петро Волиняк був «невіддільний від свого журналу, який був на скитальщині його біографією. „Нові дні” — це Волинякові мислі, ідеї і мрії. У безперервній присутності „Нових днів” на арені нашої еміграції Петро Кузьмович убачав свою життєву місію. Його журнал був його вкладом у нашу справу, його жертвним приношенням батьківщині» [4, с. XIII]. Автор спогадів розцінює двадцятилітнє видання Петром Волянком часопису «Нові Дні» як життєвий подвиг: «Свій журнал він зробив особливим явищем в нашій журналістиці. Він знайшов своєрідну стилістичну манеру, яка дуже імпонувала його читачам. Він прагнув зробити своє публіцистичне слово твердою крицею, тією іскристою зброєю, про яку мріяла Леся Українка. Він оголосив нещадну війну всім „героям” гучно-порожньої фрази й пози, обожувачам власної особи, власного гаманця й шлунку» [4, с. XIV].

У спогадах письменника та публіциста Сергія Домазара (псевдонім Сергія Федоровича Давиденка) наголошувалося на україноцентричній концепції редактора Петра Волиняка: «Дехто закидав йому, що він, мовляв, не любив галичан. Але цікаво, що всеукраїнці серед галичан не робили йому таких закидів. Бо ж і Волиняк не був тільки волянком. Він був всеукраїнець. Він боровся за всеукраїнську літературну мову. Він боровся за всеукраїнську людину. А це було дуже тяжко в американській Галичині, якою є українська Канада і США.

Адже й донині жодне періодичне українське видання там, газета чи журнал, не зробило поважної спроби дбати про чистоту української мови» [6, с. 5].

Сучасний публіцист і громадський діяч М. Слабошпицький твердить, що «Нові дні» «виразно тяжіли до тамтешньої універсальності» [9, с. 4].

Як наголошував С. Козак, «змінювалися умови видання журналу, тематика матеріалів, автори, навіть редактори, та оце — перебування „у духовному зв'язку з Україною” — залишалося тією „сталюю величиною”, яка супроводжувала історію та долю видання упродовж усього періоду його існування — усі майже п'ять десятиліть» [9, с. 9]. Історія «Нових Днів» тривала 48 років (573 числа), це історія «громадсько-політичного, суспільного та насамперед культурного буття українців після Другої світової війни. І не лише в Канаді, а й в усьому світі» [9, с. 11].

Ілюстрований місячник для дітей «Соняшник» (1956–1961) Петра Волиняка розвивався на тлі загальної кризи видань, орієнтованих на дитячо-юнацьку аудиторію. І. Кедрин у доповіді, виголошеній «на зустрічі Мистців Америки й Канади в Торонті» (1954), характеризує ознаки української еміграційної періодики, зауважив зокрема її бідність, «що проявляється головню в ділянці пресової ілюстрації і в браку часописів для дітей» [8, ч. 144].

Журнал «Соняшник» для Петра Волиняка став платформою для формування національно свідомого молодого покоління українців, виховання морально-етичних чеснот, пропагування здорового способу життя. Науково-популярні матеріали з історії України, об'єднані державотворчою ідеєю, статті про життя та діяльність визначних постатей політики, культури й мистецтва, популяризація художніх творів українських письменників, опубліковані як у рубриці «Знай історію свого народу!» («Вивчай історію свого народу»), так і поза нею, — усе це складники патріотичного виховання редакторської політики. «Соняшник» — видання, яке забезпечувало християнсько-релігійне, національно-патріотичне, етичне та естетичне виховання.

У діаспорному середовищі «Соняшник», як і Петра Волиняка, часто недооцінювали, звинувачуючи в прорадянській позиції. Зокрема, навіть наприкінці 1970-х рр. В. Барагура, співредактор журналу для дітей «Веселка» (Джерсі-Сіті, 1954–1984), закидав, що «Соняшник» призначений «для дітей зі східньоукраїнських земель з орієнтацією на підсоветський „Барвінок” і „Малютко”» [2, с. 119]. Такі звинувачення не мали підстав, бо ідеологічна основа видання Петра Волиняка була абсолютно протилежною.

Отже, спогади Дмитра Кислиці, Ф. Лукіяновича, М. Могильницького, Вадима Сварога, Сергія Домазара, дослідження з історії української еміграції та діаспорної преси стали основою для відтворення специфіки редакційно-видавничої діяльності Петра Волиняка в Зальцбургу (1945–1948) та в Торонто (1948–1969). Аналіз контенту журналів, які редагував і видавав Петро Волиняк (універсальний часопис «Нові Дні» (1950–1969) та місячник для дітей «Соняшник» (1956–1961)), свідчить про їхній високий професійний рівень.

У перспективі доречно зіставити діяльність Петра Волиняка як редактора та видавця місячника «Нові Дні» (1950–1969) з роботою редакторів цього часопису в наступні етапи — Дмитра Кислиці (1970–1976), Вадима Сварога (1977) та Мар'яна Дального (1978–1997).

1. Антонюк Н. Волиняк Петро / Н. Антонюк // Українська журналістика в іменах. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 59–60.
2. Барагура В. Четвертьстоліття навчальної і виховної ролі «Веселки» (15 вересня 1954 – 15 вересня 1979) / В. Барагура // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1980. – Нью-Йорк : Свобода, 1980. – С. 117–132.
3. Видавництво «Нові Дні» в Зальцбурзі // Керма. – 1946. – Число 1. – С. 126.
4. Волиняк П. Поговоримо відверто : вибрані статті й оповідання / вступ. ст. В. Сварога ; ред. В. Сварог, співред. Д. Кислиця. – Торонто : Нові Дні, 1975. – 662 с.
5. Головата Л. Літературно-мистецькі періодичні видання української еміграції в Австрії (друга половина 1940-х років): умови, центри, творці, зразки / Л. Головата // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника : зб. наук. пр. – Львів, 2017. – Вип. 9 (25). – С. 279–327.
6. Домазар С. Він палко її любив / С. Домазар // Нові Дні. – 1970. – Число 251. – С. 4–5.
7. Іванущенко Г. Шляхи Олекси Калиника / Г. Іванущенко // Визвольний шлях. – 2008. – № 10/12. – С. 103–110. – Режим доступу: <http://history.sumy.ua/research/article/124-shliakhyoleksykalynyka.html>
8. Кедрин І. Минуле й сучасне української преси (Доповідь на зустрічі Мистців Америки й Канади в Торонті) / І. Кедрин // Свобода. – 1954. – Число 143. – С. 3 ; Число 144. – С. 3.
9. Козак С. Раритети української діаспори : у 4 т. Т. 3: «Нові дні» (1950–1997) / С. Козак. – Київ : Ярославів Вал, 2016. – 532 с.
10. Куриленко Р. Петро Кузьмович Волиняк (Чечет) / Р. Куриленко // DKS. Новини (14.09.2015). – Режим доступу: <http://www.news.dks.ua/index.php/dose/8028-petro-kuzmovich-volinyak-chechet>
11. Куриленко Р. С. Петро Волиняк, письменник із Гульська, на тлі відродження незалежної України / Р. С. Куриленко // Звягель древній і вічно молодий: тези Всеукраїнської наук.-краєзн. конф. з нагоди 200-річчя утворення Волинської губернії, 200-річчя Волинської єпархії та 200-річчя найменування міста Звягеля Новоград-Волинський (Новоград-Волинський, 13–16 верес. 1995 р.). – Новоград-Волинський : [б. в.], 1995. – С. 162–164.
12. Лешко У. О. «Соняшник» — дитячий журнал українських емігрантів у Канаді (50–60 рр. XX століття) / У. О. Лешко // Світ соціальних комунікацій. – Київ, 2013. – Т. 9. – С. 74–76. – Режим доступу: <http://wsc.kyumu.edu.ua/> – Назва з екрана.
13. Лукіянович Ф. Український табір Лексенфельд у Зальцбурзі / Ф. Лукіянович // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1986. – Нью-Йорк : Свобода, 1985. – С. 65–110.

14. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Т. 1 : Роки 1945–1951 / Володимир Маруняк. – Мюнхен : Академічне в-во д-ра Петра Белея, 1985. – 432 с.
15. Одарченко П. В. Волиняк Петро Кузьмович / П. В. Одарченко // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27626 – Назва з екрана.
16. П. Ч. [Петро Чечет]. Видавництво «Нові Дні» / Петро Чечет // Нові Дні. – 1947. – № 8 (86). – С. 3.
17. Романюк М. Волиняк Петро / М. Романюк // Оратаї журналістської ниви: українські редактори, видавці, публіцисти : у 2 кн. Кн. 2 / М. Романюк ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики. – Львів, 2004. – С. 22–25.
18. Софронів-Левицький В. Українська преса в Америці і Канаді / В. Софронів-Левицький // Свобода. – 1965. – Число 211. – С. 2 ; Число 212. – С. 2 ; Число 213. – С. 2 ; Число 214. – С. 2 ; Число 215. – С. 2, 4.
19. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття / Ю. Тернопільський. – Джерзі Сіті : Видавництво М. П. Коць, 1974. – 176 с.
20. УРДП–УДРП : збірник матеріалів і документів / упоряд. О. Коновал. – Чикаго ; Київ : Фондація ім. Івана Багряного, 1997. – 856 с.
21. Яблонський М. З історії комерційної реклами: часопис «Нові Дні» 1960-х років / М. Яблонський // Вісник Львівського університету ім. Івана Франка. Серія: Журналістика. – Львів, 2020. – Вип. 47. – С. 56–67.
22. Яблонський М. Ілюстрований місячник для дітей «Соняшник»: організаційний аспект / М. Яблонський // Молодий вчений. – Херсон, 2018. – № 9.1 (61.1). – С. 153–157.
23. Яблонський М. Часопис «Нові Дні»: рубрики «Читачі пишуть» та «Наше листування» як складник редакторської політики Петра Волиняка (матеріали 1960 р.) / М. Яблонський // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія: Соціальні комунікації. – Дніпропетровськ, 2016. – Вип. 16. – С. 164–172.

REFERENCES

1. Antoniuk, N. (1996). Volyniak Petro [Volyniak Petro]. In *Ukrainska Zhurnalistyka v Imenakh* [Ukrainian journalism in names] (Vol. 3, pp. 59-60). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Barahura, V. (1980). Chvertstolittia navchalnoi i vykhovnoi roli “Veselky” (15 veresnia 1954 – 15 veresnia 1979) [Quarter-century anniversary of the educational and disciplinary role of “Rainbow” (15 September 1954 – 15 September 1979)]. In *Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu na rik 1980* [Almanac of the Ukrainian People’s Union for the 1980] (pp. 117-132). New York, NY: Svoboda. [In Ukrainian].
3. Vydavnytstvo “Novi Dni” v Zaltsburzi [Publishing House “New Days” in Salzburg]. (1946). *Kerma*, 1, 126. [In Ukrainian].
4. Volyniak, P. (1975). *Pohovorymo vidverto: vybrani statti i opovidannia* [Speaking frankly: A collection of essays and short stories] (V. Svaroh, D. Kyslytsia, Eds.). Toronto, Canada: Novi Dni. [In Ukrainian].
5. Holovata, L. (2017). Literaturno-mystetski periodychni vydannia ukraïnskoi emihratsii v Avstrii (druga polovyna 1940-kh rokiv): umovy, tsentry, tvortsi, zrazky [Literary and artistic periodicals of Ukrainian emigration in Austria (the second half of the 1940s): conditions, centers, creators, samples]. *Za-*

- pysky Lvivskoi Natsionalnoi Naukovoï Biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, 9(25), 279-327. [In Ukrainian].
6. Domazar, S. (1970). Vin palko yii liubyv [He loved her passionately]. *Novi Dni*, 251, 4-5. [In Ukrainian].
 7. Ivanushchenko, H. (2008). Shliakhy Oleksy Kalynyka [Ways of Alexey Kalinika]. *Vyzvolnyi Shliakh*, 10/12, 103-110. Retrieved from <http://history.sumy.ua/research/article/124-shliakhyoleksykalynyka.html> [In Ukrainian].
 8. Kedryn, I. (1954). Mynule i suchasne ukraïnskoi presy [Past and present of the Ukrainian press]. *Svoboda*, 143, 3; 144, 3. [In Ukrainian].
 9. Kozak, S. (2016). *Rarytety ukraïnskoi diaspory* [Rarities of Ukrainian Diaspora] (Vol. 3). Kyiv, Ukraine: Yaroslaviv Val. [In Ukrainian].
 10. Kurylenko, R. (2015). Petro Kuzmovych Volyniak (Chechet) [Petro Kuzmovych Volyniak (Chechet)]. *DKS. Novyny*. Retrieved from <http://www.news.dks.ua/index.php/dose/8028-petro-kuzmovich-volinyak-chechet> [In Ukrainian].
 11. Kurylenko, R. S. (1995, September). Petro Volyniak, pysmennyk iz Hulska, na tli vidrozdzyennia nezalezhnoi Ukrainy [Petro Volyniak, a writer from Gulska, against the background of the rebirth of independent Ukraine]. In *Zvyahel drevnii i vichno molodyi* [Zvyahel ancient and eternally young]. *Abstracts of Papers of scientific and local history conference* (pp. 162-164). Novohrad-Volynskyyi, Ukraine. [In Ukrainian].
 12. Leshko, U. O. (2013). “Soniashnyk” – dytiachyi zhurnal ukraïnskykh emihrantiv u Kanadi (50–60 rr. XX stolittia) [“Sunflower” is a children’s magazine of Ukrainian expatriates in Canada (50-60s of the 20th century)]. *Svit Sotsialnykh Komunikatsii*, 9, 74-76. Retrieved from <http://www.kymu.edu.ua/wsc/toms/09/074-076.pdf> [In Ukrainian].
 13. Lukiianovych, F. (1985). Ukraïnskyi tabir Lieksenfeld u Zaltsburzi [Leksenfeld Ukrainian camp in Salzburg]. In *Almanakh Ukraïnskoho Narodnoho Soiuzu na rik 1986* (pp. 65-110). [In Ukrainian].
 14. Maruniak, V. (1985). *Ukraïnska emigratsiia v Nimechchyni ta Avstrii po Druhii svitovii viini* [Ukrainian emigration to Germany and Austria after the Second World War] (Vol. 1). Munich, Germany. [In Ukrainian].
 15. Odarchenko, P. V. (2006). Volyniak Petro Kuzmovych [Volyniak Petro Kuzmovych]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. Retrieved from http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27626 [In Ukrainian].
 16. Chechet, P. (1947). Vydavnytstvo “Novi Dni” [“New Days” Publishing House]. *Novi Dni*, 8(86), 3. [In Ukrainian].
 17. Romaniuk, M. (2004). Volyniak Petro [Volyniak Petro]. In *Oratai zhurnalistskoi nyvy: ukraïnski redaktory, vydavtsi, publitsysty* [Plowmen of journalistic field: Ukrainian editors, publishers, and publicists] (Vol. 2, pp. 22-25). Lviv, Ukraine. [In Ukrainian].
 18. Sofroniv-Levytskyi, V. (1965). Ukraïnska presa v Amerytsi i Kanadi [Ukrainian press in America and Canada]. *Svoboda*, 211, 2; 212, 2; 213, 2; 214, 2; 215, 2, 4. [In Ukrainian].
 19. Ternopil'skyi, Y. (1974). *Ukraïnska presa z perspektyvy 150-littsa* [Ukrainian press from the perspective of its 150 years anniversary]. Jersey City, NJ: Vydavnytstvo M. P. Kots. [In Ukrainian].

20. Konoval, O. (Comp.). (1997). *URDP–UDRP: zbirnyk materialiv i dokumentiv* [URDP–UDRP: collection of materials and documents]. Chicago, IL; Kyiv Ukraine: Fundatsiia imeni Ivana Bahriano. [In Ukrainian].
21. Yablonskyi, M. (2020). Z istorii komertsii noi reklamy: chasopys “Novi Dni” 1960-kh rokiv [From the history of commercial advertising: Magazine “New Days” in 1960s]. *Visnyk Lvivskoho Universytetu im. Ivana Franka. Serii: Zhurnalistyka*, 47, 56-67. [In Ukrainian].
22. Yablonskyi, M. (2018). Iliustrovanyi misiachnyk dlia ditei “Soniashnyk”: orhanizatsiynyi aspekt [Illustrated monthly magazine for children “Sunflower”: Organizational aspect]. *Molodyi Vchenyi*, 9.1 (61.1), 153-157. [In Ukrainian].
23. Yablonskyi, M. (2016). Chasopys “Novi Dni”: rubryky “Chytachi pyshut” ta “Nashe lystuvannia” yak skladnyk redaktorskoj polityky Petra Volyniaka (materialy 1960 r.) [Magazine “New Days”: Sections “Readers Write” and “Our Correspondence” as a component of Petro Volyniak’s editorial policy (publications of 1960)]. *Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu. Serii: Sotsialni komunikatsii*, 16, 164-172. [In Ukrainian].

ДОДАТОК 1

Книжкові видання видавництва «Нові Дні» (Зальцбург, 1946–1948)

- Волиняк П.* Земля кличе : оповідання. Зальцбург : Нові дні, 1946. 63 с.
- Волиняк П.* Під Кизгуртом : оповідання. Зальцбург : Нові дні, 1947. 47 с.
- Волиняк П.* Українська читанка для V класи народних шкіл. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 164 с.
- Гоголь Микола.* Сорочинський ярмарок : повість. Зальцбург : Нові Дні, 1947. 26 с.
- Гортак Порфирій.* Дияболічні параболи : поезії / передм. Л. Мосендза. Зальцбург : Нові Дні, 1947. 105 с.
- Гуменна Докія.* Куркульська вілія : новелі. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 43 с.
- Івасик-Телесик :* нар. казка. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 16 с.
- Івасик-Телесик :* нар. казка / 2-е вид. Зальцбург : Нові Дні, 1947. 16 с.
- Івченко Михайло.* Напоєні дні : повість. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 88 с.
- Кащенко Адріян.* Під Корсунем : історична повість. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 192 с.
- Коломисць Авенір.* Казки. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 45 с.
- Лісовий цар Ох :* народна казка з малюнками. Зальцбург : Нові Дні, 1948. 20 с.
- Молитовник для православних.* Зальцбург : Нові Дні, 1946.
- Наддністровий Іван.* Серед століття : поезії. Зальцбург : Нові Дні, 1949. 56 с.
- Олександрів Борис.* Мої дні : лірика. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 80 с.
- Скорупський Володимир.* Весняний гомін : поезії. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 48 с.
- Скорупський Володимир.* Життя : поезії. Зальцбург : Нові Дні, 1947. 48 с.
- Стефанік Василь.* Вибране : оповідання. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 87 с.
- Стороженко Олекса.* Оповідання. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 78 с.
- Українська читанка для VI-ї класи народних шкіл.* Зальцбург : Нові Дні, 1946. 164 с.
- Хвильовий Микола.* Вальдшнепи : роман / післямова Ю. Дивнича. Зальцбург : Нові Дні, 1946. 121, VIII с.

ДОДАТОК 2

Книжкові видання видавництва «Нові Дні» (Торонто, 1951–1969)

- Волиняк П. Барвінок* : читанка для 2-ї класи та позашкільного читання. Торонто : Нові Дні, 1955. 108 с.
- Волиняк П. Барвінок* : читанка для 2-ї класи та позашкільного читання. Вид. 2-е. Торонто : Нові Дні, 1956. 108 с.
- Волиняк П. Барвінок* : читанка для 2-ї класи та позашкільного читання. Вид. 3-е. Торонто : Нові Дні, 1957. 108 с.
- Волиняк П. Барвінок* : читанка для 2-ї класи та позашкільного читання. Вид. 4-е. Торонто : Нові Дні, 1959. 108 с.
- Волиняк П. Дніпро* : читанка для 5-ї класи та позашкільного читання. Торонто : Нові Дні, 1953. 112 с.
- Волиняк П. Дніпро* : літературна читанка та історія української літератури. Ч. 1. Вид. 2-е. Торонто : Нові Дні, 1958. 112 с.
- Волиняк П. Дніпро* : літературна читанка та історія української літератури. Ч. 1. Вид. 3-е. Торонто : Нові Дні, 1964. 153 с.
- Волиняк П. Запоріжжя* : читанка для п'ятої класи та позашкільного читання. Торонто : Нові Дні, 1968. 104 с.
- Волиняк П. Київ* : читанка для 3-ої класи та позашкільного читання. Торонто : Нові Дні, 1954. 109 с.
- Волиняк П. Київ* : читанка для 3-ої класи та позашкільного читання. Вид. 2-е. Торонто : Нові Дні, 1958. 109 с.
- Волиняк П. Лани* : читанка для 4-ої класи та позашкільного читання. Торонто : Нові Дні, 1952. 96 с.
- Волиняк П. Лани* : читанка для 4-ої класи та позашкільного читання. 2-е вид. Торонто : Нові Дні, 1957. 114 с.
- Волиняк П. Лани* : читанка для IV класи. Вид. 3-е. Торонто : Нові Дні, 1962. 116 с.
- Волиняк П. Лани* : читанка для IV класи. Вид. 4-е. Торонто : Нові Дні, 1966. 116 с.
- Волиняк П. Фізична географія України*. Торонто : Нові Дні, 1962. 96 с.
- Волиняк П. Фізична географія України*. Вид. 2-е. Торонто : Нові Дні, 1966. 96 с.
- Гончар Олесь*. Собор. Торонто : Нові Дні, 1969. 169 с.
- Дві казочки*. Торонто : Нові Дні, 1951. 16 с.
- Деполович Л. П. Буквар*. Вид. 3-е. Торонто : Нові Дні, 1956. 100 с.
- Деполович Л. П. Буквар*. Вид. 4-е. Торонто : Нові Дні, 1957. 100 с.
- Деполович Л. П. Буквар*. Вид. 8-е. Торонто : Нові Дні, 1961. 100 с.
- Деполович Л. П. Буквар*. Вид. 10-е. Торонто : Нові дні, 1965. 100 с.
- Деполович Л. П. Буквар*. Вид. 11-е. Торонто : Нові дні, 1967. 100 с.
- Івасик-дурник*. Народня казка. Торонто : Нові Дні, 1951. 16 с.
- Кислиця Д.* Граматика української мови. Ч. I. Фонетика і морфологія. Торонто : Нові Дні, 1961. 128 с.
- Кислиця Д.* Граматика української мови. Ч. I. Фонетика і морфологія. Вид. 4-е. Торонто : Нові Дні, 1965. 128 с.
- Кислиця Д.* Граматика української мови. Ч. 1. Фонетика і морфологія. Вид. 5-е. Торонто : Нові Дні, 1968. 128 с.
- Кислиця Д.* Граматика української мови. Ч. II. Синтакса. Торонто : Нові Дні, 1963. 88 с.

- Кислиця Д.* Граматика української мови. Ч. II. Синтакса морфологія. Вид. 5-е. Торонто : Нові Дні, 1968. 88 с.
- Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови. Торонто : Нові Дні, 1960. 199 с.
- Лисичка-сестричка і вовк-панібрат* : народня казка. Торонто : Нові Дні, 1953. 16 с.
- Любченко А.* Щоденник : кн. перша. Торонто : Нові Дні, 1951. 150 с.
- Маляр Павло.* Золотий дощ : роман-трилогія. Кн. I : Чайка. Торонто : Нові Дні, 1965. 127 с.
- Маляр Павло.* Золотий дощ : роман-трилогія. Кн. II : Перевесники. Торонто : Нові Дні, 1968. 145 с.
- Миролобний Панас.* Українська мова : письмові й граматичні вправи для початкових клас української школи. Торонто : Нові Дні, 1952. 118 с.
- Моя збірочка* : казки та віршики / ред. П. Волиняка. Торонто : Нові Дні, 1952. 24 с.
- Райдуга* : збірочка для дітей молодшого віку. Торонто : Нові Дні, 1953. 16 с.
- Рукавичка* : казка. Торонто : Нові Дні, 1954. 16 с.
- Сонечко й хмаринка* : збірка для дітей молодшого віку. Торонто : Нові Дні, 1954. 16 с.
- Трублаїні Микола.* Про дівчинку Наталочку і сріблясту рибку. Торонто : Нові Дні, 1953. 12 с.
- Чапленко Василь.* У нетрях Копет-Дагу : повість. 2-е, переробл. вид. повісті «На узгір'ї Копет-Дагу». Торонто : Нові Дні, 1951. 124 с.
- Шевченко Тарас.* Вірші : збірка для дітей. Торонто : Нові Дні, 1953. 40 с.
- Яйце-райце* : народня казка. Торонто : Нові Дні, 1951. 24 с.

Стаття надійшла 28.04.2020 р.

Maksym YABLONSKYI, Candidate of Sciences in Social Communications, Senior Lecturer, Department of Social Communications, Lesya Ukrainka Eastern European National University (Lutsk, Ukraine).

Editorial and publishing activity of Petro Volyniak.

In the article on base of memories of Dmytro Kyslytsia, F. Lukiianovich, M. Mogylnytskyu, Vadym Svarog, Sergiy Domazar, works on Ukrainian Emigration history and diasporas press is explored specific of editorial and publishing activity of Petro Volyniak (pseudonym Petro Kuzmovych Chechet (1907–1969)), which has evolved after World War II in emigration.

It is analyzed the Austrian period (1945–1948) – functioning in Salzburg of the book-journal publishing house «New Days», where the daily newspaper «Last News», the weekly newspaper «New Days», the magazine «Litavry», the scout fortnightly newspaper «New Way», literary and artistic and scientific collection «Kerma», as well as books of Diaspora and continental Ukraine were published. The active editorial and publishing activities of Petro Volyniak in Toronto are highlighted, including the restoration of the «New Days» publishing house from 1950, where the universal journal of the same name, the monthly newspaper for children «Sunflower», and book production were published by him. The appendices reproduce a list of books of the Austrian and Canadian periodicals from the «New Days».

Particular attention is paid to the rubric of the universal month «New Days». The role of the permanent sections that provided an open dialogue with the editor («Our correspondence», «Readers write», «Posts», «Correspondence», «Letters to the editorial office») was singled out. It is focused on increasing the volume of commercial advertising and the role of social advertising.

It is emphasized that «Sunflower» is an edition that provided Christian-religious, national-patriotic, ethical and aesthetic education. An analysis of the content of the journals, edited and published by Petro Volyniak («New Days» (1950–1969) and «Sunflower» (1956–1961)), testifies to their high professional level and the Ukrainian-centric position of editor Petro Volyniak.

Key words: the history of Ukrainian emigration journalism, Petro Volyniak, editorial and publishing activity, «New Days», «Sunflower», rubric, memoirs.

УДК 94:008(94)

<https://doi.org/10.15407/ub.19.259>

*Тетяна Юріївна ПЕРГА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>*

ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ХУДОЖНИКИ В АВСТРАЛІЇ: ВАСИЛЬ ЦИБУЛЬСЬКИЙ

У статті подано розлогу біографію художника Василя Євгеновича Цибульського (Цибулько) (1904–1992) — видатного представника української діаспори в Австралії. Життєпис відтворено на основі аналізу задокументованих джерел особового фонду художника в Україні (Ф. 67 Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ)), частину з яких введено в науковий обіг вперше. Вони дають змогу відтворити малодосліджені сторінки й основні етапи біографії художника. Зроблено короткий огляд його мистецької діяльності.

Ключові слова: Василь Євгенович Цибульський, українська діаспора, українське мистецтво, художник, Австралія, особовий фонд В. Цибульського в ЦДАЗУ.

Українська діаспора зробила значний внесок у збереження мови і культури нашого народу. Однак досі залишаються малодослідженими біографії, діяльність і творчі здобутки багатьох зарубіжних українців. Це передусім стосується хвилі українських мігрантів, які переселилися після Другої світової війни в Австралію. Незважаючи на нечисленність цієї групи (близько двадцяти тисяч осіб), її представники не лише зберегли етнокультурну самобутність, а й створили низку мистецьких шедеврів, які достойно представили українську культуру в полікультурному середовищі Австралії та інших країн світу. Серед видатних австралійських українців варто згадати художника Василя Цибульського. Виявлення нових матеріалів і документальних джерел про його особистість і мистецьку діяльність становить значний науковий інтерес, адже життя українців на цьому далекому континенті в часи «залізної завіси» залишилося поза увагою більшості вітчизняних науковців.

У довідниках, опублікованих у Радянському Союзі до 1991 р., інформації про Василя Цибульського немає, адже митці-емігранти не могли потрапити до радянських видань. Після здобуття Україною незалежності почали відкриватися невідомі сторінки з діяльності зарубіжного українства, зокрема того, яке проживало в Австралії, проте ситуація суттєво не змінилась. Наразі в наукових публікаціях і медійному просторі можна знайти поодинокі згадки про митця, зокрема його прізвище та прізвисько (В. Цибульський; Цибулько), професію (художник), походження (українець). Типовий приклад — інформація, розміщена на сайті Полтавської обласної універсальної бібліотеки імені І. П. Котляревського, де в розділі «Знаменні і пам'ятні дати Полтавщини 2009 року» вказано, що 14 березня «виповнилось 105 років від дня народження Василя Євгеновича Цибульського (Цибулько) (1904–1992), українського художника, який народився в селі Гряковому, тепер Чутівського району» [4]. Схожа інформація розміщена в збірнику наукових праць «Чутівщина: від давнини до сьогодення» [13], короткому біобібліографічному довіднику, підготовленому П. Ротачем «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції» [7, с. 143–144], «Альманасі пошани і визнання Полтавщини» [1, с. 192–193].

У Центральному державному архіві зарубіжної українки існує фонд № 67 «Цибульський (Цибулько) Василь Євгенович, 1904–1992, художник (Австралія)», що налічує 14 справ і 55 документів. Документи митця та його родини були передані архіву в 2014 р. директором Українського центру гуманітарної інформації (УЦГІ) «Світогляд» В. Є. Славинським від імені дочки художника Ганни. У ньому містяться документи біографічного характеру, матеріали, пов'язані з творчою діяльністю, листи до художника, спогади про нього та статті, опубліковані у виданнях української діаспори в Австралії. Також представлена низка документів його дружини Антоніни і дочки Ганни. Частина матеріалів фонду вже опублікована, зокрема історія родини Цибульських відтворена в спогадах його дочки і розміщена на інтернет-ресурсі «Світогляд-Енерго» [5]. Водночас глибинного дослідження творчості художника, його внеску в розвиток українського мистецтва нині ще не здійснено.

В австралійських джерелах згадки про Василя Цибульського також фрагментарні, хоча і більш інформативні. Наприклад, короткі біографічні дані про нього можна знайти у двох довідниках: «Енциклопедія української діаспори» [3] та «Українці в Австралії. Енциклопедичний довідник» [8]. Він згадується також серед членів мельбурнського осередку Спільноти українських образотворчих митців Австралії (СУОМА) [8, с. 464]. Низка статей про творчість художника була опублікована в 1950–1980-х рр. у періодичних виданнях укра-

їнської діаспори в Австралії («Церква і життя» [2], «Українські вісті» [10], «Вільна думка» [11], «Новий обрій» [12] тощо). Автором більшості з них є Д. В. Нитченко [6], який працював під псевдонім Дмитро Чуб, — літературознавець, письменник, мемуарист, критик-мистецтвознавець, громадський діяч, засновник видавництва «Ластівка» та редактор ілюстрованого україномовного альманаху української діаспори «Новий Обрій», що виходив в Австралії.

Отже, нині важливо більш ґрунтовно дослідити життя і творчість Василя Цибульського, зокрема не лише узагальнити існуючу інформацію, а й запровадити в науковий обіг нові документи, які розкривають невідомі раніше факти його біографії.

Василь Цибульський народився 1904 р. у хліборобській сім'ї в селі Гряковому на Полтавщині. У дитинстві в хлопчика виявився хист до малювання, тому вже в школі його почали називати художником. Хоча батько прагнув, щоб син продовжив сімейну традицію і пішов навчатися агрономії, потяг до мистецтва переміг, і він вступив до Харківського художнього інституту. Учителями Цибульського були відомі на той час радянські художники М. Г. Бурачек, С. М. Прохоров, М. А. Шаронов, Ф. Г. Кричевський, І. І. Падалка, В. Т. Седляр [9, спр. 9, арк. 7]. Дехто з них став жертвою сталінських репресій у 1930-х рр. — І. І. Падалка, М. Л. Бойчук, М. Н. Грох, І. І. Врона, К. В. Гвоздик.

Політика коренізації в СРСР мала безпосередній вплив на життя української інтелігенції того часу. Зокрема, за спогадами митця, тривалий час Ф. Г. Кричевський, М. А. Шаронов та В. Т. Седляр носили козацьку зачіску. А сам молодий художник протягом року навчання в Харкові ходив у повному українському вбранні, за що отримав прізвисько «Мазепа». Під час навчання він познайомився зі своєю майбутньою дружиною Антоніною, яка стала його вірною супутницею і порадицею в мистецькій праці протягом всього життя [10, с. 2].

У Харківському художньому інституті, який він закінчив 1930 р. (довідка № 2532, видана 26 травня 1930 р.), Цибульський одержав кваліфікацію художника масової політосвітньої роботи [9, спр. 1, арк. 1], але цим не задовольнився і невдовзі вступив до Ленінградської Академії мистецтв, де навчався в професорів П. П. Кончаловського та Д. М. Кардовського. Здобувши фах вільного художника, Василь Євгенович у 1932–1941 рр. оформляв декорації театральних вистав, читав лекції з малярства в Харківському клубі друкарів, виконував доручення Народного комісаріату просвіти УСРР [9, спр. 9, арк. 2]. Він малював на замовлення портрети багатьох державних діячів пролетарської доби, наприклад В. І. Леніна, П. П. Постишева, С. М. Кірова, а також письменників — В. П. Минка, Р. Шевченка, В. М. Сосюри, М. В. Панова тощо [11, с. 3].

Життя Цибульських під час Другої світової війни і їх еміграція на Захід є однією з найменш досліджених сторінок життя цієї родини. Можна стверджувати, що на початку 1943 р. митець перебував на території Радянського Союзу. Зокрема, збереглося посвідчення, видане Василю Цибульському 25 січня 1943 р. професором Ступницьким, у якому вказано, що він є членом Авторського товариства і працює в ньому на посаді художника. Посвідчення було дійсне до 1 квітня 1943 р. Очевидно, що переїзд на Захід відбувся до цієї дати. Принаймні в «Енциклопедії Української діаспори» зазначено, що 1943 р. він емігрував через Львів до Німеччини, де перебував у таборі Ді-Пі (табори для переміщених осіб, назва походить від англ. «displaced persons») в Гослярі [3, с. 234], який був розташований у британській зоні окупації. Можна припустити, що митець долучився до польсько-української спільноти військовополонених, принаймні це згадується в листі одного з командирів британської окупаційної зони лейтенанта К. Е. Малета [9, спр. 8, арк. 3].

Опинившись на Заході, художник спочатку був змушений малювати портрети відомих німецьких військових, що принесло йому славу великого митця, зокрема портретиста. Пізніше він почав малювати портрети пересічних німців і британських офіцерів, а також картини на замовлення. Низку робіт Василя Цибульського було надіслано до приватних колекцій Британії, Канади та Америки. Як пише Дмитро Чуб в одній зі своїх статей, художник намалював 200 портретів німців і 50 англійців [11, с. 3]. У фонді зберігся цікавий документ — розписка керівника музею ім. Т. Г. Шевченка при Українському Центральному Допомоговому Комітеті Британської зони окупації у Бломберзі Л. Бачинського від 13 лютого 1949 р. про отримання двох картин — «1933 рік на Україні» та олійного образу в рамі «Голова запорожця» (інвентарні номери 1381, 1382), які були подаровані установі їх автором [9, спр. 1, арк. 4].

За підтримки К. Е. Малета художник організував лялькову фабрику, яка мала створити робочі місця для українців і підтримати їх у скрутну повоєнну добу, зокрема уможливити постачання для них продуктів харчування і одягу. Ляльки були зроблені в різних стилях: козаки, що танцюють із шаблями, дівчата в українських народних вбраннях, дівчата-співачки тощо. Деякі екземпляри навіть відправили до Британії, Канади та Америки. Василь Цибульський намалював також портрети лейтенанта К. Е. Малета і його дітей. Британський офіцер, високо цінуючи талант українця, представив його роботи художниці королівської родини, яка на знак високої оцінки передала для митця колекцію рідкісних на той час у Німеччині матеріалів для малярства — фарб, пензлів, полотен [9, спр. 8, арк. 2–3]. За свою мис-

тецьку діяльність, зокрема за створення робіт для британців та українців у 1946–1947 рр., К. Е. Малет, який був двоюрідним братом колишнього прем'єр-міністра Великої Британії Ентоні Ідена, дав Василю Цибульському рекомендаційний лист для подальшого працевлаштування [9, спр. 1, арк. 3] з огляду на плани митця переїхати з Німеччини в іншу країну. Вочевидь цей документ посприяв еміграції Цибульських до Австралії і отриманню 1951 р. (після завершення дворічного робочого контракту з австралійським урядом і проживання в таборі для мігрантів Бонегілла) роботи за фахом. Український художник отримав призначення від Г. Голта, який був покровителем мистецтва європейців у цій країні.

Спершу українець жив у Сідней, а потім переїхав до Джилонга, що розташований недалеко від Мельбурна (штат Вікторія), де до кінця життя працював за фахом. Тут він став активно працювати як художник і як член української громади. На це вказує низка грамот від Української громади міста Мельбурн за «діяльність на збагачення української культури в ділянці малярства» [9, спр. 2, арк. 1–4]. Зокрема, Василь Цибульський виконав багато портретів і відомих діячів української історії і культури (Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, І. Я. Франка, М. К. Зерова, Є. К. Коновальця, Івана Багряного, Р. О. Шухевича та інших), і найбільш шанованих українців в Австралії. Художник оформив десятки вистав, сцен до свят як в Джилонгу, так і в Мельбурні. Для української спільноти він виготовив низку сценічних оформлень, театральних декорацій, відзнак. Досить довгий час художник очолював Мельбурнський осередок СУОМА. Також він малював іконостаси в українських православних церквах [3, с. 234] (у Мельбурні, Джилонгу, Аделаїді, Канберрі, деяких містах штату Тасманія) [9, спр. 1, арк. 2–3]. У фонді зберігається низка листів від представників церковних парафій і музеїв, які дякують Цибульському за роботу. Наприклад, у листі від В. Салиги, скарбника Парафіяльної ради Свято-Покровської Парафії Української Автокефальної Православної Церкви в Аделаїді Інкорпорованої, вказується на фахове виконання ікони святої Покрови для іконостасу храму в Аделаїді [9, спр. 7, арк. 1]. Вельми цікавим є лист з Ватикану за підписом патріарха Йосипа Сліпого з подякою за картину художника, яку привезла з Австралії письменниця Зоя Когут. Високо оцінюючи цей твір мистецтва, кардинал сповіщає, що картину буде розміщено в Українському католицькому музеї в Римі і пропонує надсилати нові роботи [9, спр. 3, арк. 2]. Після цього він надіслав художнику ще один лист із подякою, у якому побажав добра, здоров'я і благословив на подальшу творчо-мистецьку працю [9, спр. 3, арк. 3].

Після перших виставок, у яких узяв участь художник, почали надходити замовлення і від австралійців — акторів, садівників, пересічних громадян. У 1975 р. Василь Цибульський намалював портрет кінозірки Джини Лоллобриджиди, яка гастролювала Австралією. Він хотів розіграти цей портрет у лотерею і зібрати гроші для допомоги бідним дітям, однак актриса не дозволила це зробити і, як власниця картини, забрала її із собою [9, спр. 8, арк. 3].

Василь Цибульський малював переважно в реалістичному стилі, хоча створив і низку картин в стилі імпресіонізму. Протягом життя він взяв участь у багатьох групових виставках і мав кілька персональних. Вони відбулись: у переходовому таборі Бонегілла відразу після приїзду в Австралію (ймовірно, 1949 р.), у Джилонгу — 1953 р., в Ессендоні — 1966 р., у Мельбурні — 1972 р. За картину «Мертва природа» (фр. *Nature morte* — дослівно — мертва природа) у 1978 р. він отримав перше місце на виставці «Sunbary Rotary Club». У 1986 р. портрет його пензля виборов друге місце ще на одній художній виставці. У 1989 р. Австралійська організація Червоного Хреста влаштувала персональну виставку Василя Цибульського в центрі Мельбурна в приміщенні «State Building City». Кілька робіт художника було продано, одну з них купив японський професор (картину «Нащо мені чорні брови»). На цій виставці виступала діаспорна група бандуристів «Колорит» під керівництвом Галини Корінь [9, спр. 3, арк. 4].

Виставка 1966 р. стала помітною подією в житті української громади Вікторії. Її допоміг підготувати і відкрив в українському домі референт із питань культури Української громади Вікторії Микола Глуховера, який тепло привітав Василя Цибульського й високо оцінив його майстерність і працьовитість. Якщо у Джилонгу митець демонстрував 30 картин, то цього разу широкому загалу було представлено 82 полотна; 35 з них були портретами відомих і мало відомих постатей, письменників, приватних осіб, решта — краєвиди, етюди тощо [2, с. 3].

Дмитро Чуб, який зробив репортаж з цієї виставки, згадує портрети Т. Г. Шевченка, президента УНР в екзилі С. П. Витвицького, письменників Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. К. Зерова, Івана Багряного, співачки Є. Павловської, діаспорної письменниці З. Когут, співака Я. Лещинського, художнього керівника танцювального ансамблю «Верховина» Я. Булки. Він пише, що «найбільшу увагу глядачів привернули своєю своєрідністю і виключністю портрети Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, К. Новохатька, М. К. Зерова, Я. Лещинського та Г. Драган — молодій дівчини в українському вбранні, а також автопортрет самого Василя Цибульського і його дочки Ганни». Найбільш

цікавим Дмитрові Чубу видалось полотно «Буря», якому більше пасувала назва «Я бачив, як вітер берізку зломив», бо в ньому відчувалась експресія, мова фарб. Критик описує цю картину так: «Угорі линуть шматки чорних хмар, гнуться дерева під шаленим натиском вітру, а на передньому плані — зламана берізка». Також Дмитро Чуб згадує невелику картину «Циганча»: «В очах чорнявої дівчинки світиться якась страшна туга, глибокий біль, що проситься до вислову. Недарма біля цього малюка багато глядачів зупиняється, розглядає». Він зазначає, що «майстерно виконані шість зимових красвидів, чудово схопив маляр постать роздягнутої дівчини („На лоні природи“), що йде по піскуватому берегу. Лишаються в пам'яті красвиди з річками та озерами, де митець майстерно відобразив скляну поверхню плеса або хвилі Дніпра з традиційними чайками над ним. Впадає в око, що майже 80 відсотків усіх праць присвячені українській тематиці, що охоплює доробок майстра від перших років малярства до моменту виставки. Тут і хвилі Дніпра, і постать запорожця, і жінка у воді, і етюд „Дівочі сподівання“, і сільські околиці та красвиди Закарпаття — „Марічка“ та „Вівці мої, вівці“. Австралійській тематиці було присвячено лише 10 картин, серед них — кілька красвидів табору Бонегілла» [11, с. 2–3].

До останнього дня свого життя митець продовжував малювати і говорив, що дуже не любить називатися і почуватися пенсіонером, адже відчуває, що його життя тільки-но починається. Він зміг повністю присвятити себе улюбленій справі, започаткував низку тематичних творів, як українських, так і австралійських; створив українську студію, у якій навчались лише українські діти, та студію для дорослих, які мали бажання удосконалити фах, набутий в інших школах. В інтерв'ю Дмитрові Чубу з нагоди золотого ювілею подружнього життя (28 червня 1973 р.). Василь Цибульський сказав: «...Я частіше задумуюсь над тим, чи використав своє життя так, як мріяв у молодості, чи виправдав своє перебування на еміграції. Також з'являються думки про майбутнє: чи ще встигну, чи вдасться перевести заплановані задуми?» [2, с. 2–3]. Помер художник 6 листопада 1992 р.; його поховали на кладовищі Фавкнер у Мельбурні поряд з іншими православними українцями.

Оцінюючи творчий спадок митця, візьмемо на себе сміливість відповісти на його питання. Усе життя і діяльність Василя Цибульського були присвячені Україні. Він зміг пронести любов до батьківщини крізь буремні роки радянської, Другої світової війни та еміграції, достойно представити українську культуру в світі і зробити цим непересічний внесок у її збереження і розвиток.

1. Альманах пошани й визнання Полтавщини : 100 видатних особистостей Полтавщини минулих століть / гол. ред. Л. Омелченко. – Полтава : Артполіграфсервіс, 2003. – 205 с.
2. Глуховера М. Золотий ювілей / М. Глуховера // Церква і життя. – 1973. – Число 19. – С. 2–3.
3. Енциклопедія Української Діаспори : у 7 т. Т. 4 : Австралія — Азія — Африка / гол. ред. В. Маркус ; Наукове Товариство ім. Шевченка, НАН України. – Київ ; Нью-Йорк ; Чикаго, 1995. – 248 с.
4. Знаменні й пам'ятні дати Полтавщини 2009 року : бібліогр. посіб. // Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського. – Режим доступу: https://www.library.pl.ua/nashi_vidannja/kalendar_znamen_i_pam_dat_poltavshini/osnovni_znamenni_j_pamjatni_dati_poltavshini_2009 – Назва з екрана.
5. Історія родини Цибульських // Світогляд – Енерго. – Режим доступу: http://світогляд.kiev.ua/ru/kultura/istorija_rodini_cibulskih.html – Назва з екрана. – (Дата звернення: 15.05.2020).
6. Нитченко Д. Під сонцем Австралії. Т. 2 : (З хроніки мого життя) / Дмитро Нитченко. – Мельборн : Байда, 1994. – 479 с.
7. Ротач П. Розвіяні по чужині: Полтавці на еміграції: короткий біобібліогр. довід. / П. Ротач. – Полтава : Верстка, 1998. – 162 с.
8. Українці Австралії : енциклопедичний довідник / за заг. ред. В. Шумського, М. Шумського. – Сідней : Вільна Думка ; Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. – 672 с.
9. Центральний державний архів зарубіжної україніки м. Києва. – Ф. 67 : Цибульський (Цибулько) Василь Євгенович, 1904–1992, художник (Австралія). – Оп. 1.
10. Чуб Д. Маляр В. Цибульський в житті і мистецтві / Д. Чуб // Українські вісті. – 1966. – № 52. – С. 2.
11. Чуб Д. Творчий звіт маляра В. Цибульського / Д. Чуб // Вільна думка. – 1966. – Число 15–16. – С. 3–4.
12. Чуб Д. Василь Цибульський в житті й мистецтві / Д. Чуб // Новий обрій : альманах. – 1980. – Число 6. – С. 191–198.
13. Чутівщина: від давнини до сьогодення : зб. наук. пр. / упоряд. В. М. Усенко. – Полтава : АСМІ, 2018. – 172 с.

REFERENCES

1. Omelchenko, L. (Ed.). (2003). *Almanakh poshany u vyznannia Poltavshchyny: 100 vydatnykh osobystostei Poltavshchyny mynulykh stolit* [Almanac of respect and recognition of Poltava region: 100 outstanding personalities of Poltava region of the past centuries]. Poltava, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Hlukhovera, M. (1973). *Zoloty yuvilei* [Golden anniversary]. *Tserkva i Zhyttia*, 19, 2-3. [In Ukrainian].
- 3, Markus, M. (Ed.). (1975). *Entsyklopediia Ukrainskoi Diiaspori*. Т. 4: Avstraliia – Aziia – Afryka [Encyclopedia of the Ukrainian Diaspora. Vol. 4: Australia – Asia – Africa]. Kyiv, Ukraine; New York, NY; Chicago, IL. [In Ukrainian].
4. *Znameniti u pamiatni daty Poltavshchyny 2009 roku* [Famous and memorable dates of Poltava region in 2009]. (2009). In *Poltavska oblasna Univer-*

- salna Naukova Biblioteka imeni I. P. Kotliarevskoho*. Retrieved from https://www.library.pl.ua/nashi_vidannja/kalendar_znamen_i_pam_dat_polt_avshini/osnovni_znamenni_j_pamjatni_dati_poltavshini_200 [In Ukrainian].
5. Istoriiia rodyny Tsybul'skykh [History of the Tsybul'skys]. (2020). In *Svitohliad – Enerho*. Retrieved from http://світгляд.kiev.ua/ru/kultura/istorija_rodini_cibul'skih.html (Date of access: 2020, May 15). [In Ukrainian].
 6. Nytchenko, D. (1994). *Pid sontsem Avstralii. T. 2: (Z khroniky moho zhyttia)* [Under the sun of Australia. Vol. 2: (From the chronicle of my life)]. Melbourne, Australia: Baida. [In Ukrainian].
 7. Rotach P. (1998). *Rozviiani po chuzhyni: Poltavtsi na emihratsii* [Scattered abroad: Poltava residents in exile]. Poltava, Ukraine: Verstka. [In Ukrainian].
 8. Shum'skyi, V., & Shum'skyi, M. (Eds.). (2001). *Ukrainci Avstralii* [Ukrainians in Australia] Sydney, Australia: Vilna Dumka, Tovarystvo Zberezhennia Ukrainskoi Spadshchyny v Avstralii. [In Ukrainian].
 9. Fond 67: Tsybul'skyi (Tsybulko) Vasyly Yevhenovych, 1904–1992, artist (Australia), Inventory 1. Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 10. Chub D. (1966). Maliiar V. Tsybul'skyi v zhytti i mystetstvi [Painter V. Tsybul'sky in life and art]. *Ukrainski visti*, 52, 2. [In Ukrainian].
 11. Chub D. (1966). Tvorchyi zvit maliara V. Tsybul'skoho [Creative report of painter V. Tsybul'sky]. *Vilna dumka*, 15-16, 3-4. [In Ukrainian].
 12. Chub D. (1980). Vasyly Tsybul'sky v zhytti y mystetstvi [Vasyly Tsybul'sky in life and art]. *Novyi obrii*, 6, 191-198. [In Ukrainian].
 13. Usenko, V. M. (Comp.). (2018). *Chutivshchyna: vid davnyiny do sohodennia* [Chutivshchyna: from ancient times to the present]. Poltava, Ukraine: ASMI. [In Ukrainian].

Стаття надійшла 25.05.2020 р.

Tetiana PERGA, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Associate, State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” (Kyiv, Ukraine).

Outstanding Ukrainian artists in Australia: Vasil Tsybul'sky.

The article for the first time presents a detailed biography of the artist Vasil Evgenovich Tsybul'sky (Tsybulko) (1904-1992) – an outstanding representative of the Ukrainian diaspora in Australia. The author has found the fragmentation in research of life and activity of the artist in the national and foreign historiography. These have determined the task of the article – to fill the existing scientific gap. The biography of V. Tsybul'sky is based on the analysis of articles in periodicals and reference materials of the Ukrainian diaspora in Australia, as well as materials and documented sources of the artist's personal fund in Ukraine (F. 67 of Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica (CSAFU)). The author used biographical documents, documents related to the artist's creative activity, letters to him, articles by foreign critics about his work. Most of materials of the fund have not yet been published and are of considerable practical interest given the important role that artist played in the preservation and development of the Ukrainian culture in the Australian continent. Some documents were put into scientific circulation for the first time, in particular, a letter from Vatican from Patriarch Joseph

Slipyi (Blind) with thanks to V. Tsibulsky for transferring the artist's painting to the Ukrainian Catholic Museum in Rome. Complex of these materials allow reconstructing the main stages of V. Tsybulsky's biography: staying in the USSR; life in the camps for displaced persons in Germany; and in emigration in Australia. In addition, the author made a brief overview of his artistic activity.

Key words: Vasil Evgenovich Tsybulsky, Ukrainian diaspora, Ukrainian art, artist, Australia, V. Tsybulsky personal fund at CSAFU.

*Наталія Миколаївна ТОМОЗОВА,
молодший науковий співробітник
відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології
Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-8301-8238>*

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ АКТОРА ТА РЕЖИСЕРА ВАЛЕРІЯ ВАСИЛЬЄВА

Режисер і актор Валерій Михайлович Васильєв (1891–1954) належав до відомої в українській науці та культурі родини: його батько Михайло Калинович — знаний інженер-технолог, автор низки наукових праць із проблем цукроваріння, а також діяч українського національного руху, етнограф, фольклорист; один із братів, Микола Михайлович, — учений-економіст, ректор та проректор Українського вільного університету. Сам В. Васильєв був оригінальним митцем та непересічною особистістю. У статті на базі архівних документів реконструюється його майже не досліджена біографія.

Ключові слова: Валерій Васильєв, режисер, актор, Польський театр, Молодий театр.

Доля відомого українського актора, режисера і театрального діяча Валерія Михайловича Васильєва сьогодні залишається майже не дослідженою. Лише в деяких театрознавчих працях, переважно присвячених історії «Молодого театру», він згадується побіжно. Між тим, це був цілком самостійний, оригінальний митець та непересічна, цікава особистість. Особова справа режисера, що зберігається у фонді Державного польського театру в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, висвітлює деякі аспекти його біографії та є виразним документом 1920–1930-х років, що позначилися величезними суспільними тектонічними зламами, були часом неймовірних сподівань та розчарувань, творчих злетів та падінь.

Валерій Васильєв народився 10 серпня 1891 р. у Києві [13, арк. 1, 3, 5] у родині особистого почесного громадянина Михайла Калино-

вича Васильєва [13, арк. 1, 3] (1863, м. Лебедин, Харківської губ., нині Сумської обл. — 27 квітня (10 травня) 1912, Київ).

Батько походив із міщан м. Олександрія [13, арк. 1] Херсонської губ. (нині — Кіровоградської обл.). Він був знаним інженером-технологом, автором низки наукових праць з проблем цукроваріння. Освіту здобув у Єлисаветградському земському реальному училищі та Санкт-Петербурзькому технологічному інституті. Уже в цей час сформувався як свідомий українець: належав до єлисаветградського гуртка, членами якого були Іван Карпенко-Карий, Опанас Михалевич, Євген Чикаленко, а в Петербурзі — українського студентського гуртка, за що був заарештований та ув'язнений на півроку [2; 4; 9]. Після повернення в Україну Михайло Калинович служив на цукрових заводах, де втілював нові принципи організації виробництва: на шебекінському заводі Ребіндерів (м. Шебекіно Курської губ., нині — Белгородської обл.), на білоколодязькому Скалонів (сл. Білий Колодязь Вовчанського повіту Харківської губ., нині смт Вовчанського р-ну Харківської обл.), на ходорківському Левандовських (с. Ходорків Сквирського повіту Київської губ., нині Попільнянського р-ну Житомирської обл.) [13, арк. 1]. Він був членом механіко-будівничого відділу Київського відділення Російського технічного товариства (1888–1911) [3, с. 236], природничо-технічної секції Українського наукового товариства в Києві (УНТ; 1907–1912), одним із засновників Товариства взаємодопомоги службовців цукрових заводів Російської імперії [2; 4; 9], брав участь у з'їзді хіміків у Берліні (1899) [13, арк. 1]. Його праці «Рафинадное производство» (Київ, 1908) та «Рафинадное производство. Редукционные вещества в рафинадном производстве (их происхождение, свойства и значение)» (Київ, 1910) створили автору значний авторитет серед фахівців. Однак Михайло Калинович уславився також як етнограф та фольклорист, автор розвідок про український народний театр, поезію, обряди і звичаї, збирач робітничих та рекрутських пісень, які оприлюднював на сторінках «Киевской старины» та «Этнографического обозрения» [2; 4; 9].

Мати режисера — Єлизавета Михайлівна Остапенко (1864 — після 1936, Київ) — походила з міщан м. Сум [13, арк. 1]. У родині, окрім Валерія, було два сини та дві доньки. Старший із синів — Борис Михайлович (1893 — після 1936) — імовірно, освіту здобув у Петербурзі, був інженером та виїхав у 1926 р. до Франції, де проживав у місті Канн [13, арк. 1–1 зв.]. Молодший — Микола Михайлович (22 червня 1901, Київ ¹ — 19 березня 1961, Обераммергау, земля Ба-

¹ Деякі дослідники вважають, що він народився у с. Ходоркові, хоча його брат Валерій свідчить, що вони постійно оселилися в Києві в 1900 р.

варія, Німеччина) — видатний український економіст, ректор (1955–1956) та проректор (1953–1955, 1956–1961) Українського вільного університету. Він емігрував у 1943 р., а до цього проживав у Києві та працював науковим співробітником Всесоюзного науково-дослідного інституту плодоовочевої промисловості [13, арк. 1–1 зв.; 6; 14]. Старша донька Михайла та Єлизавети Васильєвих — Ірина Михайлівна (1895 — після 1936) — була молодшим науковим співробітником Наукового інституту цукру в Києві, а молодша — Катерина Михайлівна (1899 — після 1936) — також мешкала в Києві та служила в Бурякотресті [13, арк. 1–1 зв.].

Валерій Васильєв у своїй анкеті зазначав, що родина постійно оселилася в Києві в 1900 р. [13, арк. 1]. Після смерті чоловіка Єлизавета Михайлівна разом з дітьми проживала в Києві на вул. Тарасівській, 9, кв. 40 [13, арк. 1, 2 зв.].

Початкову освіту Валерій Васильєв отримав у народній школі в м. Єлисаветграді (нині — Кропивницький), а 1902 р. вступив до Першого реального училища у Києві, повний курс якого закінчив у 1912 р.² [13, арк. 1 зв., 3, 5]. Семирічне навчання розтягнулося, тому що в 1910 р. Валерій вісім місяців лікувався у Швейцарії, а у 1912 р. перебував у Ментоні (Франція) біля вмираючого батька [13, арк. 1, 1 зв.]. У 1912 р. майбутній актор і режисер вступив до театрального інституту Київського товариства мистецтв і літератури, який закінчив 1915 р. [13, арк. 1 зв., 3, 5]. Цікаво, що свою національність в анкеті він визначив як «українець», а у графі «володіння мовами» повідомив: українська та російська — вільно, німецька і французька — читає та перекладає зі словником [13, арк. 1 зв.]. Про високий рівень володіння українською мовою свідчать і написані власноруч документи з його особової справи — анкети та автобіографія.

У 1915 р., зразу після закінчення театрального інституту, Валерій Васильєв вступив актором до трупи М. К. Садовського, що грала цей театральний сезон у Києві в Троїцькому народному домі [13, арк. 2 зв., 3 зв.; 5–5 зв.]. Але вже наприкінці 1916 р. митець був призваний на військову службу, служив писарем у різних частинах, а демобілізувався влітку 1917 р. [13, арк. 5 зв.].

У 1917 р. Валерій Васильєв разом із Лесем Курбасом, Семеном Семдором та групою молодих акторів брав участь у створенні «Молодого театру» [13, арк. 5 зв.; 7, с. 331], у якому зміг зреалізувати свої різнопланові здібності. Як актор він був задіяний Лесем Курбасом у виставі «Чорна пантера і білий медвідь» В. Винниченка (1917; роль

² Митець зазначає, що училище було розташовано на Софійській площі, але це неточність, оскільки воно було поряд — на Михайлівській площі.

Мігуелеса) [8], якою відкривався новий театр. Валерій Михайлович багато сил віддавав педагогічній діяльності: викладав у студії при театрі сценічну мову [1], читав лекції, зокрема в Інституті імені М. Кропивницького в Одесі [10, с. 171]. Саме в «Молодому театрі» відбулася прем'єра В. Васильєва як режисера: у 1919 р. він здійснив виставу «Тартюф» Мольєра, що мала величезний успіх та увійшла до золотого фонду українського театрального мистецтва [13, арк. 5 зв.]³.

Навесні 1919 р. «Молодий театр» було націоналізовано радянською владою і він став частиною Першого театру Української Радянської Республіки імені Шевченка, де театральний сезон 1919–1920 років Валерій Васильєв служив актором [13, арк. 2 зв., 3 зв.]. А 1920 р. разом із Гнатом Юрою, Амвросієм Бучмою та іншими акторами він стояв біля джерел Нового драматичного театру імені Івана Франка [13, арк. 5 зв.], із яким була пов'язана значна частина його творчого життя (1920–1922, 1923–1924, 1926–1930, 1932–1934) [13, арк. 2 зв., 3 зв.]. Саме для цього театру він поставив п'єси Мольєра «Лікар з примусу» та «Маніриці», які митець вважав своїм творчим успіхом [13, арк. 2 зв.]. Кілька років Валерій Михайлович був актором Першого театру Української Радянської Республіки імені Шевченка (1925–1926), Другого (1930–1931) та Першого (1931–1932) робочих театрів у Києві [13, арк. 2 зв., 3 зв., 5 зв.].

10 грудня 1934 р. Валерій Васильєв був прийнятий на посаду режисера до Державного польського театру [13, арк. 2 зв., 3 зв., 5 зв.]⁴.

³ Валерій Васильєв одночасно з роботою в театрі служив з 12 вересня 1919 р. до 1 січня 1920 р. виконувачем обов'язків голови театрального відділу Головного управління мистецтв і національної культури при Міністерстві народної освіти і мистецтв УНР. У той же період у театральному відділі діловодом служив актор «Молодого театру» Василь Міляєв, більш відомий як Василь Василько (1893–1972) [11, с. 27–28]. Звичайно, ці відомості про свою службу В. Васильєв не вказав у своїх анкетах та автобіографії.

⁴ Державний польський театр УРСР — єдиний у СРСР польський професійний стаціонарний театр. Із метою залучення до комуністичного виховання та соціалістичного будівництва широких мас етнічних поляків, що історично мешкали на українських теренах, ЦК РКП(б) у 1925 р. звернувся до КП(б)У з пропозицією створити в Києві польській професійний театр. У 1926 р. було засновано «Польську драматичну студію», що об'єднувала 25 слухачів — акторів-аматорів із середовища робітничої молоді. Нове творче об'єднання перебувало під наглядом Центрального польського бюро освіти, створеного при Наркоматі освіти УРСР. Силами студійців було підготовлено 25 п'єс та окремих театральних номерів. У 1929–1930 рр. головним режисером студії став В. Вандурський, відомий польський режисер-новатор, поет та драматург. За його ініціативою у 1929 р. студію було реорганізовано в «Польську театральну майстерню» (Польпрат). Цей період в історії театру пов'язаний із пошуками нових способів сценічного вираження, зверненням до сучасної польської драматургії (Б. Ясенський, В. Броневський, С. Станде) та національних культурних традицій (Ю. Словацький). Ця діяльність В. Вандурського та театральної

Тут він здійснив кілька вистав: Мольєр «Міщанин-шляхтич» (1934), В. Шекспір «Веселі віндзорські жінки» (1935) та Д. Давурін «Родина Волкових» (1936) [13, арк. 2 зв.]. Рецензії на виставу за мольєрівським твором були надзвичайно позитивні. Критики зазначали видовищність, веселість, добру зрежисованість спектаклю. Ця робота В. Васильєва була в цілому позбавлена радянських ідеологічних акцентів, але все ж у фінальній сцені, коли звуки «шляхетського» менуету заглушались простонародною музикою, прочитувалася певна алегорія на перемогу пролетарської революції над старим світом [15, s. 153–154]. Величезний успіх у публіки та преси мала вистава «Веселі віндзорські жінки» — легка, витончена, повна дотепного гумору та шарму. Критики відзначали, що режисерові вдалося передати дух епохи та стиль шекспірівської комедії, а гра акторів була цілком професійною, майстерною, позбавленою аматорства [15, s. 162]. За цю

трупі зазнала нищівної критики з боку українських партійних чиновників та радянської преси. Режисер був звинувачений у польському «націонал-більшовизмі» й відсторонений від керівництва театром. У 1930 р. трупа отримала назву «Перший державний польський театр» (із 1933 р. — Всеукраїнський польський театр, із 1935 р. — Державний польський театр УРСР). У 1933 р. у штаті театру було 144 особи, а кількість вистав збільшилася до 160 на рік. Після звільнення В. Вандурського художнім керівником і режисером було запрошено Г. Юру. Офіційне відкриття театру відбулося 3 березня 1931 р. виставою «Гута» білоруського драматурга Г. Кобеца. Вистави, що було здійснено у цей час, мали яскраво виражений пропагандистський характер, були ідеологічно вивірені, відповідали запитам «пролетарської культури». Щорічно театр гастролював по містах та селах України і Білорусі, зокрема в регіонах компактного проживання польського населення, а також у Москві та Ленінграді. Восени 1931 р. до театру на посаду художнього керівника було запрошено професійного режисера О. Скібневського, прибічника нових тенденцій у театрі. Він, розуміючи Польський театр як осередок національної культури, звернувся до польської літератури та історії. Окрім п'єс класиків польської літератури (Ю. Словацького, А. Фредра, З. Красинського), до репертуару залучалися твори сучасних польських авторів (Б. Ясенського, В. Вандурського). Однак художня лінія О. Скібневського, спрямована на втілення в життя нових художніх форм та пропаганду польської культури, викликала роздратування радянської тоталітарної системи. 3 липня 1933 р. О. Скібневський був заарештований органами Київського відділу ГПУ та разом з іншими представниками польської інтелігенції, серед яких були і працівники театру, звинувачений у приналежності до польської контрреволюційної організації — «Польської організації військової» (ПОВ). Після цього всілякі творчі експерименти було припинено. Польська мова в театрі почала втрачати свої позиції на користь російської. Польський елемент вичавлювався з колективу. Більшість п'єс, поставлених силами колективу, належали до випробуваної часом класики (Мольєр, В. Шекспір, Ф. Шиллер, О. Островський та ін.) та «творів пролетарської культури» (В. Катаєв, Ю. Яновський, Б. Ромашов та ін.). Закриттю театру передувала нова хвиля арештів. У Польському театрі в різні роки служили відомі діячі вітчизняної культури: актори — В. Драга-Сумарокова, М. Лівшиць, Х. Верещинська, режисери — О. Сумароков, Г. Юра, В. Васильєв, Д. Шклярєвський, художники — М. Уманський, Ф. Нірод та В. Борисовець.

роботу в червні 1936 р. Валерій Васильєв був премійований Управлінням у справах мистецтв по Інституту підвищення кваліфікації робітників мистецтв творчим відрядженням до Москви [12, арк. 31; 13, арк. 2 зв.]. П'єса Д. Давуріна, яку режисував В. Васильєв до московських гастролей Польського театру 1936 р., була зовсім іншого стибу — радянська агітка, позбавлена літературної цінності [15, s. 169–170]. Цей спектакль мав засвідчити високий ідейний дух та пролетарську сутність Польського театру.

3 квітня 1937 р., після кількох кампаній, організованих радянськими та партійними органами проти колективу Польського театру та череди арештів, з'явився наказ Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР про ліквідацію цього закладу, а навесні 1938 р. театр припинив своє існування.

Імовірно, саме через ці обставини Валерій Васильєв залишив Київ та очолив провінційний Артемівський (нині м. Бахмут) український драматичний театр імені Артема (у 1938–1941 рр. був директором і головним режисером) [5]. Помер митець 17 червня 1954 р. у Києві та похований на Байковому кладовищі.

На жаль, творчий потенціал цього митця повністю не розкрився через несприятливі суспільні умови. Він належав до генерації митців-новаторів, які сприймали революційні події як можливість свободи думки та творчості. Однак тоталітарна система управління, побудована більшовиками, знищила не тільки будь-які їхні надії, а й морально та фізично багатьох з них. У цьому сенсі доля Валерія Васильєва є типовою для тих часів, проте не найтрагічнішою. Він все ж устиг зробити значний внесок у розвиток українського театру. Діяльність Валерія Васильєва як актора, режисера та організатора театральної справи чекає на подальше дослідження та належну оцінку.

1. Блажко Э. Испытание верностью. Жена Курбаса – актриса Чистякова / Элеонора Блажко // Зеркало недели. – 2000. – № 14. – Режим доступа: https://zn.ua/SOCIUM/ispytanie_vernostyu_zhena_kurbasa_akt_risa_chistyakova.html – Название с экрана. – (Дата обращения: 10.04.2020).
2. Вахніна Л. К. Васильєв Михайло Калинович / Л. К. Вахніна // Енциклопедія сучасної України. Т. 4. – Київ, 2005. – С. 127.
3. Довганюк С. С. Історія становлення та розвитку механіко-будівельного відділу Київського відділення Російського технічного товариства (кінець ХІХ – поч. ХХ століть) / С. С. Довганюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 44. – Т. 2. – С. 231–236.
4. Кравченко В. І. Васильєв (Васильїв) Михайло Калинович / В. І. Кравченко // Лебединщина в іменах. – 25 лист. 2017. – Режим доступу: <http://lebedyn.org/2017/11/25/vasylyev-vasylyiv-myhajlo-kalynovych/> – Назва з екрана. – (Дата звернення: 10.04.2020).

5. Кравченко Л. М. Артемівський державний український музично-драматичний театр / Л. М. Кравченко // Енциклопедія сучасної України. Т. 1. – Київ, 2001. – С. 672–673.
6. Леник В. С. Васильєв Микола Михайлович / В. Леник // Енциклопедія сучасної України. Т. 4. – Київ, 2005. – С. 127.
7. Лесь Курбас: Спогади сучасників / за ред. В. С. Василька; упоряд. М. Г. Лабінський. – Київ : Мистецтво, 1969. – 412 с.
8. Лесь Курбас. Фотоархів. Чорна пантера і білий медвідь // Центр Леся Курбаса. – Режим доступу: <http://www.kurbas.org.ua/fotoarchiv/pantera/pantera.html> – Назва з екрана. – (Дата звернення: 10.04.2020).
9. Матях В. М. Васильєв Михайло Калинович / В. М. Матях // Енциклопедія історії України. Т. 1 : А–В. – Київ : Наукова думка, 2003. – С. 444.
10. Музичко О. Одеська українська театральна студія та Інститут імені М. Кропивницького (1919–1924) / Олександр Музичко // Українознавчий альманах. – Київ, 2011. – Вип. 5. – С. 168–172.
11. Сорочан Н. А. Головне управління мистецтв і національної культури в Українській народній республіці доби Директорії / Н. А. Сорочан // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія «Історія та географія». – Харків, 2010. – Вип. 38. – С. 25–30.
12. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 650. – Оп. 1. – Спр. 19.
13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 650. – Оп. 1. – Спр. 127.
14. Яремко Р. Васильєв (Васильїв) Микола Михайлович / Роман Яремко // Енциклопедія Наукового товариства ім. Шевченка. – Режим доступу: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=515 – Назва з екрана. – (Дата звернення: 10.04.2020).
15. Horbatowski P. W szponach polityki. Polskie zycie teatralne w Kijowie 1919–1938 / Piotr Horbatowski. – Warszawa : Oficyna Naukowa, 1999. – 255 s.

REFERENCES

1. Blazhko, E. (2000). Ispytanie vernostiu. Zhena Kurbasa – aktrisa Chistiakova [Test of fidelity. Kurbas's wife – actress Chistiakova]. *Zerkalo Nedeli, 14*. Retrieved from https://zn.ua/SOCIUM/ispytanie_vernostyu_zhena_kurbasa_aktrisa_chistyakova.html [In Russian].
2. Vakhnina, L. K̄. (2005). Vasyliiev Mykhailo Kalynovych [Vasyliiev Mykhailo Kalynovych]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine] (Vol. 4, p. 127). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Dovhaniuk, S. S. (2015). Istoriia stanovlennia ta rozvytku mekhaniko-budivelnoho viddilu Kyivskoho viddilennia Rosiiskoho tekhnichnogo tovarystva (kinets 19 – poch. 20 stolit) [History of the formation and development of the mechanical engineering department of the Kyiv department of the Russian Technical Society (end of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. In *Naukovi Pratsi Istorychnoho Fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho Universytetu, 44(2)*, 231–236. [In Ukrainian].
4. Kravchenko, V. I. (2017, November 25). Vasyliiev (Vasyliiv) Mykhailo Kalynovych [Vasyliiev (Vasyliiv) Mykhailo Kalynovych]. In *Lebedynshchyna v imenakh* [Lebedynshchyna in the names]. Retrieved from <https://lebe->

- dyn.org/2017/11/25/vasylyev-vasylyiv-myhajlo-kalynovych/ [In Ukrainian].
5. Kravchenko, L. M. (2001). Artemivskiy derzhavnyi ukrainnyi muzychno-dramatychnyi teatr [Artemivsk State Ukrainian Musical and Drama Theater]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine] (Vol. 1, pp. 672-673). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 6. Lenyk, V. S. (2005). Vasyliiv Mykola Mykhailovych [Vasyliiv Mykola Mykhailovych]. In *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine] (Vol. 4, p. 127). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 7. Vasylyk, V. S. (Ed.), & Labinskyi, M. H. (Comp.). (1969). *Les Kurbas: Spohady suchasnykh* [Les Kurbas: Memories of contemporaries]. Kyiv, Ukraine: Mystetstvo. [In Ukrainian].
 8. Les Kurbas. Fotoarkhiv. Chorna pantera i bilyi medvid [Les Kurbas. Photo archive. Black panther and polar bear]. (n. d.). In *Tsentr Lesia Kurbas*. Retrieved from <http://www.kurbas.org.ua/fotoarchiv/pantera/pantera.html> [In Ukrainian].
 9. Matiakh, V. M. (2003). Vasyliiv Mykhailo Kalynovych [Vasyliiv Mykhailo Kalynovych]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine] (Vol. 1, p. 444). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka. [In Ukrainian].
 10. Muzychko, O. (2011). Odeska ukrainska teatralna studiia ta Instytut imeni M. Kropyvnytskoho (1919-1924) [Odessa Ukrainian Theater Studio and M. Kropyvnytskyi Institute (1919-1924)]. *Ukrainoznavchyy Almanakh*, 5, 168-172. [In Ukrainian].
 11. Sorochan, N. A. (2010). Holovne upravlinnia mystetstv i natsionalnoi kultury v Ukrainskii Narodnii Respublitsi doby Dyrektorii [General Department of Arts and National Culture in the Ukrainian People's Republic times Directory]. *Zbirnyk Naukovykh Prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody]*. Seriya "Istoriia ta Heohrafiia", 38, 25-30. [In Ukrainian].
 12. Fond 650, Inventory 1, Unit 19. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 13. Fond 650, Inventory 1, Unit 127. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
 14. Yaremko, R. (2015). Vasyliiv Mykola (Vasyliiv) [Vasyliiv Mykola (Vasyliiv)]. In *Entsyklopediia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka* [Encyclopedia of the Shevchenko Scientific Society]. Retrieved from http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=515 [In Ukrainian].
 15. Horbatowski, P. (1999). *W szponach polityki. Polskie zycie teatralne w Kijowie 1919-1938* [In the Grip of Policy. Polish Theatrical Life in Kyiv in the 1919-1938]. Warszawa, Poland: Oficyna Naukowa. [In Polish].

Стаття надійшла 20.04.2020 р.

Nataliia TOMOZOVA, Junior Research Associate, Department of Screen-Performing Arts and Cultural Studies, Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

Details from biography of actor and stage director Valerii Vasyliiv.

Biography of Valerii Mykhailovych Vasyliiv, an excellent actor and an extraordinary personality, is reconstructed in the article on basis of his personal

records from the State Polish Theater's archive in Kyiv (kept in the Central State Literature and Art Archive-Museum of Ukraine).

The indicated document set comprising a personal enquiry, a personal data sheet and an autobiography has been published for the first time. Valerii Vasyliiev came from the family well-known in Ukrainian science and culture: his father Mikhail Kalynovych Vasyliiev (1863-1912) was a prominent industrial engineer, innovator in the field of sugar production, ethnographer, folklorist, and participant of Ukrainian national movement, and his younger brother Mykola Mykhailovych Vasyliiev (1901-1961) was a prominent economist, rector and pro-rector of the Ukrainian Free University. Valerii Mykhailovych Vasyliiev was one of founders of such famous theatre teams such as "Young Theater" and "Ivan Franko's New Dramatic Theater". His colleagues were famous Ukrainian theatre figures – Les Kurbas, Hnat Yura, Semen Semdor. Performances under Moliere's plays staged by Valerii Vasyliiev brought him professional success and glory of the perfect expert of theater classics. In 1934 Valerii Vasyliiev was employed as a stage director in the State Polish Theater. Here he arranged several successful performances Moliere and Shakespeare. Unfortunately, the Polish Theater was liquidated soon, and many its employees were arrested as "Polish spies" and "counter-revolutionaries". Probably, for this reason Valerii Vasyliiev left Kyiv and headed provincial Artem Ukrainian Dramatic Theater. Unfortunately, his life path and professional activity have not been sufficiently researched.

Key words: Valerii Vasyliiev, stage director, actor, Polish Theater, Young Theater.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ІНФОРМАЦІЯ

*Всеукраїнський бібліотечний
«Біографічний рейтинг»*

Номінація «Життєписи»

ЧЕРГОВИЙ АРГУМЕНТ У ДЕБАТАХ ПРО ДМИТРА ДОНЦОВА

[Рецензія на видання: Зайцев О. Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова. 1922–1939 роки : начерк інтелектуальної біографії. – Київ : Критика, 2019. – 344 с.]

ANOTHER ARGUMENT IN THE DEBATES ABOUT DMYTRO DONTSOV

[Publication review: Zaitsev, O. The Nationalist in Fascism era. Dmytro Dontsov's Lviv period. 1922–1939. An outline of an intellectual biography. – Kyiv : Krytyka, 2019. – 344 p.]

З-поміж видань, що потрапили до першої десятки «Біографічного рейтингу» 2019 року, є книжка, яка запам'ятовується дискусійністю своєї назви — «Націоналіст у добі фашизму». Важко знайти в українській інтелектуальній історії публіциста, який би міг конкурувати за популярністю та яскравістю ідей із Дмитром Донцовим (1883–1973). Автор сотень статей на політичну тематику, літературознавчих нарисів, великих ідеологічних трактатів, «батько українського міжвоєнного націоналізму» — і це далеко не всі грані постаті, яка змогла збурити ціле покоління українців до боротьби силою власного письма.

Постать Донцова викликає захоплення серед багатьох сучасних українців, але й скептиків та антагоністів має не менше, особливо в таборі, що не надто схвально ставиться до самого факту існування самостійної держави українців. Важко уявити вичерпну біографічну працю про цю постать, що могла б охопити всі аспекти її ідей та контраверсій. Книжка Олександра Зайцева, за зізнанням самого автора, не претендує на це, її мета — аналіз інтелектуальної біографії Дмитра

Донцова в контексті сучасних йому настроїв і тенденцій, про що, взагалі, варто пам'ятати, згадуючи про всіх осіб, яких ми шануємо або ж засуджуємо.

Хронологічно життєпис охоплює міжвоєнну добу — період чи не найбільшого впливу ідеолога на суспільство, зокрема й завдяки редакторству у видатному часопису «Літературно-науковий вістник». Автор книги дискутує з різними «шанувальниками» постаті Донцова у вступі, зазначаючи, як важко ця постать повертається до наукового та суспільного сприйняття, що можна було простежити і на ситуації з відкриттям меморіальної дошки на будівлі «Укрінформу» — спадкоємиці Української Телеграфічної Агенції, яку очолював Донцов у часи Гетьманату Павла Скоропадського.

Історіографічна частина, яку автор слушно визначив як «дебати про Донцова», містить не лише огляд основних українських та закордонних праць про діяча та його політичні доктрини. Автор відшукує апологетів і таврувачів мислителя, а також зазначає еволюцію у сприйнятті його націоналістичних ідей. Це стосується і книжки Сергія Квіта, перевидання якої відрізняється від початкового варіанту зокрема в баченні автором практичного застосування деяких ідей та гасел Донцова в сучасній Україні. Серед особливостей власної книги, і, вочевидь, її основною відмінністю від попередників, Олександр Зайцев визначає погляд на «чинний націоналізм, як на динамічну ідеологію», а також — загострення уваги не лише на національній боротьбі, як основному історичному контексті, а й пануванні фашистських настроїв у тогочасній Європі.

Побудовано книгу за проблемним принципом, у її тринадцяти розділах вичерпно схарактеризовано найосновніші аспекти інтелектуальної еволюції Дмитра Донцова. Популярна серед донцовознавців тема ідейного переходу діяча від марксизму до націоналізму теж не лишилася поза увагою автора. Сконцентрувавши значну увагу на основній праці періоду до завершення Національної Революції — «Підстави нашої політики», автор побіжно простежує ідейне становлення та перехід Донцова до основоположників націоналізму під завершення Національної Революції, певною мірою полемізуючи з попередніми біографами: Михайлом Сосновським та Олегом Баганом.

Три розділи присвячено редакторським проектам ідеолога: відновлення «ЛНВ», спроба організації двотижневика «Заграда» та становлення суто донцовського «Вістника». Не раз згадуючи про кола авторів, що формувалися навколо цих видань, автор простежує тенденції, що сприяють народженню нової ідеології — націоналізму в донцовському баченні. Цю тему теж розкрито в трьох розділах, при-

чому автор порівнює тодішні расові, волюнтаристські та антиліберальні гасла, що витали в різних країнах, зокрема з'являлися у висловах Гітлера, Муссоліні та інших таврованих сьогодні ідеологів.

Націоналістичну доктрину розділено на основні пункти, що робить її досить легкою для сприйняття. Автор проводить аналогії до висловлених ідей у досить позитивному ключі. Протистояння з основним українським консервативним антиподом Донцова — В'ячеславом Липинським докладно висвітлене, як і спростування висловлених монархістами звинувачень у плагіаті.

Ще чотири розділи демонструють ідеї Дмитра Донцова на контраверсіях з ООН, фашизмом, різноманітними критиками та соратниками-вістниківцями. Особливо важливою є тема антисемітизму в працях ідеолога. Олександр Зайцев аналізує ті фрагменти, що давали змогу називати Донцова ненависником євреїв, і доходить висновку, що причиною більшості подібних фраз є реакція ідеолога на виправдання С. Шварцбарта, який, як відомо, бездушно вбив основного очільника українців 1920-х років — Симона Петлюру. У 1930-х роках це обурення підсилювалося ідеєю тотожності єврейства із комуністичним рухом.

У розділі, що прояснює співвідношення ідей Донцова та фашизму й нацизму, автор проводить чимало паралелей і цитат, що свідчать як на користь спільного, так і відмінного, і підштовхує до певного висновку цитатою самого ідеолога, який теж часто був змушений відповідати на це питання. Проте значне захоплення ідеями та постатями Італії та Німеччини 30-х років — факт беззаперечний, його автор, разом із висловами самого Донцова, пояснює багатьма причинами, зокрема і європоцентризмом націоналістичного ідеолога. Адже в багатьох, навіть демократичних, країнах Європи антисемітизм ставав тенденцією, про яку вони зараз воліють не згадувати.

Ще в одному розділі — «Напередодні війни» — автор простежує думки Донцова щодо можливої допомоги нацистської Німеччини українцям в ході майбутньої війни з СРСР. До окупації Карпатської України така позиція була майже непохитною. Проте автор цитує статті Донцова, що демонструють його сподівання, насамперед, на сили українців, які незалежно від союзника мають розбити московський імперіалізм. Саме останнє для ідеолога українського націоналізму було основним злом, і він чимало теоретизував щодо можливих варіантів розвитку подій, шукаючи найсприятливіші моменти для українців.

То чи був Дмитро Донцов фашистом у «добу фашизму»? Олександр Зайцев наводить чимало аргументів із різних позицій, залишаючи читачеві можливість зробити власні висновки. Книжка,

звісно, ставить лише деякі крапки над «і» в біографії та значенні одного з найталановитіших українських публіцистів усіх часів, проте, безумовно, заслуговує на увагу читачів та є достойним доказом про перманентне побутування ідей Дмитра Донцова в українському політичному, культурному та історичному дискурсах.

*Ігор Іванович СТАМБОЛ,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри бібліотекознавства та інформології
Інституту журналістики Київського університету
імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-3099-3862>
Ihor STAMBOL,
Candidate of Historical Sciences, Docent,
Department of Library Studies and Informology,
Institute of Journalism, Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine)*

Стаття надійшла 23.06.2020 р.

Номінація «Збірник бібліографічних матеріалів»

СКЛАДНИЙ І СЛАВНИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ

[Рецензія на видання: Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : персоналії і факти : у 2 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка, Філол. ф-т ; авт. вступ. ст. та ідеї В. П. Саєнко ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, Т. С. Кара ; гол. ред. І. М. Коваль ; наук. ред. Є. М. Черноіваненко ; відп. ред. М. О. Подрезова. – Одеса, 2018. – Т. 1. – 606 с. ; Т. 2. – 618 с. – (Розвиток науки в Одеському національному університеті ; Філологія)].

A COMPLEX AND GLORIOUS PATH OF DEVELOPMENT

[Publication review: History of the Department of Ukrainian Literature of Odessa National University: personalities and facts : in 2 vols. / Odessa I. I. Mechnikov Nat. Univ., Science library, Philol. faculty; introduction art. and idea of V. P. Saienko; comps. and bibliogr. ed.: V. P. Pruzhyna, T. S. Kara; goal. ed. I. M. Koval; science ed. Ye. M. Chernoiivanenko; resp. ed. M. O. Podrezova. – Odessa, 2018. – Vol. 1. – 606 p. ; Vol. 2. – 618 p. – (Development of science at Odessa National University ; Philology)]

Двотомне видання «Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : персоналії і факти» — результат спільного проекту Наукової бібліотеки та філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова — посіло III місце в номінації «Збірник бібліографічних матеріалів» на Всеукраїнському бібліотечному «Бібліографічному рейтингу» — 2018 (НБУВ); окрім того, книжка здобула нагороду в номінації «Довідкове видання» в конкурсі «Краща книга

¹ *Бібліографічний* покажчик праць кафедри української літератури Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (по липень 1991 р.) / упоряд.: Є. В. Савельєва, П. Т. Маркушевський. Одеса, 1991. 97 с. (Праці вчених Одеського (Новоросійського) університету); *Філологічний* факультет Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова : бібліографія, 1991–2001 / відп. ред. Н. М. Шляхова. Одеса : Астропринт, 2003. 248 с. (Праці вчених Одеського (Новоросійського) університету).

² *В'язовський* Григорій Андрійович : бібліогр. покажч. / склала Л. В. Арюпіна. Одеса, 1986. 42 с. (Письменники Одеси ; вип. 4.); *Дузь* Іван Михайлович : бібліогр. покажч. / склала Л. С. Скржипчак. Одеса, 1980. 68 с. (Письменники Одеси ; вип. 1); *Наталія* Борисівна Кузякіна : біобібліогр. покажч. л-ри / упоряд. Л. М. Бур'ян. Одеса,

виставки-форуму», що відбувся в межах ХХ Всеукраїнської виставки-форуму «Українська книга на Одещині» (ОННБ).

Час від часу наукова діяльність членів кафедри висвітлювалася на сторінках тематичних ¹ та біобібліографічних ² покажчиків. А ювілей кафедри української літератури Одеського національного університету став не просто знаменною подією в науковому житті всієї України: з'явилася праця, у якій осмислено багатолітній шлях кафедри, панорамно представлено її роль і значення в розвитку української науки й освіти. Тут відображена і персональна історія кожного члена кафедри, і взаємодія поколінь науковців кількох генерацій, об'єднаних спільною справою в розбудові україністики — від кінця 1930-х років і до сьогодні.

Перший том цієї фундаментальної праці містить бібліографічний покажчик, другий — антологію літературознавчої думки.

У першому томі дві вступні статті: «Від упорядників», у якій розкриваються засади розміщення зібраного матеріалу, і «Кафедри української літератури Одеського університету — 80 літ: персоналії і факти», автор якої, В. П. Сасенко, надзвичайно ретельно досліджує історію цього науково-педагогічного осередку: подає періодизацію етапів її розвитку, характеризує найвагоміші досягнення, аналізує напрями досліджень, які є об'єктом наукових зацікавлень учених кафедри.

Основи україністики в Одеському національному університеті, як зазначає В. П. Сасенко, закладали ще на зорі функціонування закладу такі відомі історики і філологи, як Іван Линниченко, Олександр Грушевський, Євген Будде, Василь Істрін, Віктор Григорович, Дмитро Овсянико-Куликовський, Василь Мочульський, Михайло Комаров, Михайло Слабченко, Роман Волков та інші. Філологічний факультет розпочав свою роботу 1937 року. Тоді ж були засновані провідні кафедри української літератури й української мови. А вже 80 років тут існує кафедра української літератури — одна з чільних кафедр філологічного факультету, із якою пов'язані долі провідних науковців, котрі доклали багато зусиль до формування одеської літературознав-

2009. Вип. 40. 35 с. (Вчені Одеси); *Левченко Михайло Олександрович* : біобібліогр. покажч. / упоряд. О. І. Кравченко. Одеса, 2000. Вип. 16. 43 с. (Письменники Одеси); *Маркушевський Петро Трохимович* : бібліогр. покажч. / упоряд. Є. В. Савельєва. Одеса, 1989. 55 с.; *Недзвідський Андрій Володимирович, 1908–1984* : біобібліогр. покажч. / упоряд. Є. В. Савельєва ; наук. ред. та авт. вступ. ст. В. В. Фащенко. Одеса, 1986. 48 с.; *Срьоменко С. В., Строченко Л. В.* Полтавчук Василь Григорович : біобібліогр. покажч. Одеса : Астропринт, 2009. 37 с.; *Прісовський Євген Миколайович* : бібліогр. покажч. / склала Л. М. Бур'ян. Одеса, 1990. 60 с. (Письменники Одеси ; вип. 7); *Фащенко Василь Васильович* : бібліогр. покажч. / склала Л. В. Арюпіна. Одеса, 1985. 52 с. (Письменники Одеси ; вип. 3); *Полтавчук В. Г., Фащенко М. М.* Фащенко Василь Васильович : бібліогр. покажч. Одеса : Чорномор'я, 2004. 72 с.

чої школи, відомої далеко за межами Півдня України. Її представники і вихованці відомі й за межами університету, вони становлять інтелектуальний капітал усієї України. Це Г. А. В'язовський, І. М. Дузь, Н. Б. Кузякіна, М. О. Левченко, Н. П. Малютіна, А. В. Незвідський, В. Є. Панченко, Є. М. Прісовський, В. П. Сасенко, В. В. Фашенко, О. Г. Шупта-В'язовська та інші.

Як зауважує В. П. Сасенко, найважче було простежити склад членів кафедри перших років її діяльності, бо кадрове забезпечення українцями «балансувало між загрозою потрапити в жорна тоталітарної машини після згорання українізації, що переросла в одверту русифікацію, по-перше, а по-друге — нестача кадрів призводила не тільки до сумісництва, а й переходу багатьох українців заради порятунку в русистику» (с. 14). Прикладом є, зокрема, доля Назарія Івановича Букатеви́ча, який розпочинав свою наукову діяльність як україніст-фольклорист, але, боячись звинувачень у націоналізмі, перекваліфікувався, ставши професором, завідувачем кафедри російської мови.

У 1970–1980-ті роки, як зазначає авторка, науковий потенціал кафедри був чи не найсильнішим в Україні — 6 професорів, докторів наук. На її основі почали самостійне функціонування три літературознавчі кафедри: теорії і методики викладання літератури, радянської літератури і літератури народів СРСР (пізніше змінила назву на кафедру літератури ХХ століття) та історії української літератури.

Особливістю біобібліографічного покажчика в першому томі є те, що в ньому структуровані бібліографічні матеріали не за хронологічним принципом, а за тематичним спрямуванням праць кожного співробітника кафедри незалежно від різножанровості досліджень. Упорядники покажчика надзвичайно відповідально поставилися до наукового рівня видання. У ньому вміщено 47 персоналій учених за таким принципом: коротка біографічна довідка, бібліографія праць за період роботи на кафедрі, список відгуків і рецензій, присвячених дослідникові та його науковій роботі. Є ілюстративний блок: фотографії викладачів, які працювали і працюють на кафедрі в різні роки. Довідково-допоміжний апарат представлений іменним та предметно-тематичним покажчиками, у яких посилання подані на сторінки видання. У предметно-тематичному покажчику за алфавітом подана інформація про наукові напрями та вказані імена вчених, які їх репрезентують. Цей покажчик дає повне уявлення про різноманітні сфери наукових зацікавлень учених, які охоплюють проблеми шевченкознавства, франкознавства, лесезнавства, класичної української літератури ХІХ століття, прози, поезії, драматургії та сатири ХХ століття. Окремо виділено компаративістські студії, русистику, театрознавство, мистецтвознавство, кіномистецьку критику, роботи про

Одесу, роботи навчально-методичного характеру та ін. Додається список скорочень.

У другому томі репрезентуються зразки публікацій упродовж 80-літнього кафедрального шляху: тут представлено по одній статті кожного автора (враховано не лише викладачів, а й лаборантів, які друкували літературознавчі розвідки!), що найбільше характеризують їхню творчу й наукову діяльність, таким чином, читач бачить і особливості наукового спрямування діяльності кожного вченого, і авторський стиль дослідника. Уміщено також іменний покажчик.

Отже, покажчик «Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти : у 2 т.» (Одеса, 2018) гідно репрезентує наукові здобутки одеських викладачів-науковців і стане в пригоді багатьом літературознавцям, історикам науки (і не тільки!), актуалізуватиме їхні знання з цієї галузі філології та з історії Одеського класичного університету. Видання є вагомим внеском у розвиток не лише сучасної бібліографії, а й модерної біографістики, яка нині динамічно розвивається, і засвідчує її високий концептуальний рівень.

*Галина Андріївна АЛЕКСАНДРОВА,
доктор філологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>
Halyna ALEKSANDROVA,
Doctor of Philological Sciences,
Leading Research Associate,
Institute of Biographical Research, VNLU
(Kyiv, Ukraine)*

Стаття надійшла 10.07.2020 р.

«ІДЕЇ МУСЯТЬ НАДИХАТИ НАРОД НА ЧИН»

[Рецензія на видання: Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії) : монографія. – Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2019. – 312 с.]

«IDEAS SHOULD INSPIRE PEOPLE TO ACTION»

[Publication review: Hyrych I. Vyacheslav Lypynsky: farmer and soldier (The ratio of democratic and conservative in his historiosophy): monograph. – Kyiv : M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, 2019. – 312 p.]

Нова книжка знаного київського історика Ігоря Гирича, яка щойно побачила світ, є, з одного боку, концентрованим підсумком його багаторічної праці над студіюванням життєвої долі та спадщини громадського діяча, політичного мислителя, історика, публіциста, теоретика українського консерватизму В. Липинського (1882–1931), з другого — містить безліч оригінальних думок, концептуальних висновків, влучних, інколи парадоксальних, спостережень. Позначена вона кращими рисами академічного письма, написана стилістично бездоганно, зрозуміло й доступно, добірною літературною мовою.

За жанром це не класична монографія, не науково-популярний нарис чи банальний життєпис. Це, швидше за все, інтелектуальний портрет героя, де біографія присутня як тло подій. Суспільно-політичний та ідейний ландшафт доби слугують тканиною, у яку вплітаються його вчинки й думки, переживання, надії, змагання. Взаємини Липинського з сучасниками, майстерно реконструйовані автором, постають каркасом, який дає змогу простежити складне мереживо стосунків, пристрастей, дискусій, котрими сповнювалися імперське життя та українсько-польські відносини на початку ХХ ст. і до вибуху Першої світової війни.

Книжка написана саме в тій тональності, якої потребує критично мислячий читач — без зайвих сентиментів, без пафосу й надмірного захоплення своїм героєм, без його ідеалізації. Вона читається «на одному диханні». Окремі сюжети тернистих шляхів і пошуків істини Липинським сприймаються як інтелектуально детективні. Не виникає бажання прогорнути/проминути якісь сторінки: кожне слово, нюанс, напівтон — важливі, як і кожен акцент, зважено розставлений талановитим дослідником.

Структура книжки містить передмову, стислий історіографічний огляд, п'ять розділів, поділених на підрозділи (і це зовсім не зайве, бо читач має можливість краще зорієнтуватися в тексті, повернутися до цікавих йому моментів і перечитати наново), післяслово («Замість післямови»), іменний покажчик.

І. Гирич так визначає жанр і мету своєї праці: «Ця книжка є однією з ланок дослідження про батька національного консерватизму. Автор не мав на меті подати повне дослідження життя і діяльності В. Липинського, що у такому обсязі є неможливим». Завдання праці, наголошує дослідник, «поєднати обидва компоненти: фактографічну історію та історію інтерпретаційну». Автор зізнається, що намагався більше зануритися в теоретичні й концептуальні підвалини творів В. Липинського, передусім тих, що написані були до 1914 р. [с. 18]¹. Джерелами дослідження слугували епістолярій діяча, його публіцистичні, полемічні й наукові праці, газетна й журнальна періодика, архівні документи. Використано мемуари й щоденники сучасників, меморіальні збірки. Автор виявляє широку обізнаність із напрацюваннями українських і польських істориків у царині липинськознавства, залучаючи до своєї праці здобутки колег або, навпаки, толерантно полемізуючи з їхніми висновками.

Важливою для сучасних біографічних студій уявляється теза, яку І. Гирич формулює з приводу можливості використання джерел, що можуть змалювати постать героя в не вельми привабливому вигляді: «На моє переконання, це варто робити, якщо документ містить велику кількість невідомої інформації, якщо серед суб'єктивного є багато цінного фактичного матеріалу, якщо при з'ясуванні стосунків перед нами на повний зріст постає характер людини та її духовні цінності. Сьогодні є багато охочих смакувати «полуничку», порпатися у звивинах свідомості великих, не занурюючись у документ, не аналізуючи обставини історичного часу, не зважаючи моментів особистої вдачі у поєднанні з перипетіями громадської праці та взаємин з іншими суспільними діячами. Насправді не існує „незручних” тем в історії, лише наше незнання проблеми, неспроможність зрозуміти документ та його відповідним чином проінтерпретувати» [с. 65].

У розділі 1 «Республіканський консерватор: В. Липинський до Української революції 1917–1921 рр.» відтворено біографічну канву до революційного періоду життя Вацлава Казимировича (1882–1917), окреслено сімейне оточення, чинники формування національної й мовної ідентичностей, початки громадської активності в гімназійній громаді, належність до гуртка молоді М. Требінської (знамениті

¹ Тут і далі в квадратних дужках посилання на рецензовану працю.

«журфікси»), співробітництво в газеті «Рада», «Літературно-науковому вістнику», інших органах преси, видання тижневика «Przegląd Krajobowy» (Київ, 1909), видання «Історії України» М. Аркаса та відгук Липинського на цю працю, втручання М. Грушевського як редактора в текст рецензії, шкідливі наслідки цього вчинку й болючі переживання молодого автора. Особливу увагу приділено змісту брошури В. Липинського «Шляхта на Україні» (Краків, 1909), яку І. Гирич називає ключовою серед українських історіософських книжок ХХ ст., порівнюючи з такими текстами концептуального характеру, як «Две русские народности...» М. Костомарова, «Историческая Польша и великорусская демократия» М. Драгоманова, а також виступами Ю. Бачинського й М. Міхновського у справі самостійності України [с. 38]. Дослідник підкреслює, що це — політичний памфлет, «першопочатковий твір з пропагандою концепції українського консерватизму» [с. 38]. Окремо розглянуто створення альманаху «Z dziejów Ukrainy» (1912), його місце й значення у творчості Липинського.

Змальовано особисте життя, у діалогічному ключі зображено спілкування з сучасниками, відтворено психоемоційний та фізичний стан, зокрема, проблеми зі здоров'ям, із яким Липинському не поталанило ще з молодих років. «Хвороби не давали можливості працювати з максимальною віддачею. Не дуже лагодилося особисте життя, а це ще більше розхитувало слабке здоров'я» [с. 23]. На с. 21–23 ретельно зафіксовано всі переміщення Липинського, який з 1907 р. по квітень 1913 р. переважно мешкав у Кракові, але бував і у Львові, і в Закопаному, і батьківській садибі в с. Затурцях на Волині. З липня 1913 р. до липня 1914 р. постійно мешкав у своєму маєтку на Уманщині — хуторі Русалівські Чагарі, який дістав у подарунок від дядька.

У 1903–1908 рр. Липинський здобував вищу агрономічну освіту в Ягеллонському університеті, але швидко захопився історичними студіями, розпочав навчання в Кракові і Женеві на гуманітарних факультетах, планував навчатися у Львівському університеті, хоча згодом відмовився від цієї думки. «Проте справжнього «наукового приготування» Липинський не отримав, бо... поринув у дослідницьку працю, водночас розгортаючи публіцистично-популяризаторську діяльність» [с. 22]. І. Гирич зауважує, що для його героя «ідеальним» було поєднання культурно-наукової праці з хліборобською, що знімало психічну напругу, заспокоювало та урівноважувало самопочуття [с. 24]. Змальовуючи стиль життя, побутові дрібниці, особливості характеру героя в період редагування часопису «Przegląd Krajobowy», запеклу полеміку з Б. Ярошевським, І. Гирич характеризує його як кипучу натуру, повну життєвої енергії, схильну в молоді роки до божественного способу життя, здатну знайти спільну мову з людьми різних політичних поглядів і

суспільного становища [с. 80–81]. Автор наголошує, що, пропагуючи українську ідею серед польського населення, Липинський був змушений користуватися польською мовою. Він мав чимало однодумців, проте «більшість його сучасників, не розуміючи його думок, вважала його українським донкіхотом» [с. 97].

Окреслюючи місце Липинського в тогочасному українському політичному й культурному соціумі, автор документовано показує його активну комунікацію з М. Грушевським, С. Єфремовим, Б. Грінченком та В. Доманицьким, підкреслює особливе значення дружби з останнім, називаючи Василя Миколайовича Доманицького, молодого здібного історика, текстолога й публіциста, найближчою для Липинського людиною з усього українського демократичного оточення, якій він довіряв найзаповітніші мрії й був з ним відвертим; Доманицький був для нього своєрідним «хрещеним батьком» у царині літератури [с. 24–25].

У розділі 2 «Політичне та ідеологічне тло діяльності В. Липинського» І. Гирич дає обґрунтовану відповідь на питання, чи був його герой у довоєнний період консерватором і прихильником монархічної влади, чи, може, став таким уже з початком Української революції; аргументовано з'ясовує, як співвідносилися в його суспільній ідеології консервативне мислення й демократична практика [с. 98–138]. Простежено стосунки з українськими націонал-демократами й соціал-демократами, вироблення спільної лінії щодо політичної окремішності України. Найбільш детально досліджено контакти з М. Грушевським, Є. Чикаленком, С. Єфремовим, А. Жуком. Особливе місце приділено київському з'їзду українців польської культури (1909 р.) — події, яка не пройшла повз сучасників.

Теоретичне значення має розділ 3 «Історіософія В. Липинського в його політичній публіцистиці» [с. 140–178], де аналізуються суспільно-політичні погляди мислителя 1908–1917 рр., демонструється кристалізація понять «нація», «територіалізм», «самостійність». Центральне місце приділено аналізу концепту «українська шляхта», який розробив діяч у своїх працях цього періоду. «Шляхта втілювала для Липинського, та й усіх істориків класичної Європи, хліборобський, землевласницький світ, який збудував європейську цивілізацію. Частиною цивілізації Європи є й Україна, й вона повинна мати своїх цивілізаторів — свою шляхту» [с. 154]. Як доводить І. Гирич, Липинський цю працю впроцювання «української шляхти» в тіло української історії здійснив блискуче, створив «позитивний міф шляхти як явища соціальної структури ранньомодерної доби», з'ясував її лідерські функції в суспільстві й не протиставив козацтво шляхті, а поєднав їх в один організм [с. 155]. «Трактування В. Липинським було і свіжим, і несподіваним, і захопливим», — зауважує І. Гирич. Воно суттєво відрізнялося

від поглядів «народників» і політиків із інтелігентсько-демократичного табору. Міф «української шляхти» був потрібний Липинському для витлумачення поняття «класократія», давав змогу на рівні науки і політики розводити в різні боки поняття «національне» і «соціальне», шукати паралелей між політичною ситуацією кінця XIX — початку XX ст. та реаліями XVII ст. [с. 158–161]. Саме в цей час Липинський остаточно дійшов висновків, що нація — поняття суто політичне, що вона будується з усіх етносів української землі, що саме нація порушує і розв’язує проблему будівництва держави, що для перемоги національного проекту потрібна послідовна боротьба з чужими національними міфами й національно-державними ідеями в Україні, зокрема, теорією «триєдиної Польщі» або «триєдиної Русі» [с. 174–175].

Автор висловлює впевненість (і ця думка є наскрізною для фабули книги), що для В’ячеслава Казимировича на першому місці завжди були моральний імператив, політика чистих рук, доводячи цю тезу фактичним матеріалом [с. 177].

У розділі 4 з’ясовується біографічна канва останнього періоду життя В. Липинського (1914–1931 роки) — служба в діючій армії, життя в Полтаві у складі кінного резерву, де застала його Лютнева революція; спроби українізувати свою військову частину, творення Української демократично-хліборобської партії (УДХП) спільно з братами Шеметами, участь нової партії у виборах до Всеросійських Установчих зборів та — після III Універсалу Центральної Ради — до Українських Установчих зборів. Вибори для УДХП були провальними. Автор висловлює слушне припущення, що це розчарування могло переконати Липинського в неефективності парламентської виборчої системи, коли «люди голосують за фантомні уявлення, а не реальні програми і справи» [с. 181]. Фактографічно висвітлюється діяльність Липинського на посаді посла Української Держави в Австро-Угорщині (з 21 червня 1918 р. до 26 липня 1919 р.) та створення навесні 1920 р. нової монархічної партії орденського типу, якою став Український союз хліборобів-державників (УСХД), початок писання головного ідеологічного партійного трактату — «Листів до братів-хліборобів», перемовини з П. Скоропадським та згода останнього визнати концепцію «трудової монархії». Автор показує, як завдяки діяльності Липинського гетьман, а точніше, гетьманський рух, здобув на чужині величезну популярність, хоча «це важко було навіть спрогнозувати за кілька років до постановня УСХД» [с. 181–183].

Значну увагу приділено берлінському періоду буття Липинського, його недовгому співробітництву з Українським науковим інститутом (з 1926 р.), початку конфлікту з гетьманським середовищем, дискусіям із О. Назаруком (що його Липинський розглядав як свого селянського

Санчо-Пансу) та С. Томашівським, які спочатку були серед його прихильників, заснуванню нової консервативної організації — Братства українських класократів-монархістів (вересень 1930 р.) [с. 184–192].

Окремий підрозділ присвячено характеристиці найвідомішого історичного дослідження мислителя — «Україна на переломі» (1920), твору, що, на думку фахівців, започаткував державницьку історіографію [с. 211–222] на противагу історіографії народницько-позитивістській.

Докладно проаналізовано ідеологічні дискусії з М. Грушевським у 1920-ті рр. [с. 226–235]. Сутнісним уявляється такий висновок І. Гирича: «Попри виразну меншість симпатиків консерватизму і монархізму серед суспільної когорти діячів, писання не демократа М. Грушевського, а консерватора В. Липинського справляли на інтелектуалів більший вплив. Чому? ... в порівнянні зі стилем писань М. Грушевського твори Липинського сприймаються як якесь одкровення, як відкриття істини... а магія сугестії викладу перетворює читача у союзника тих думок, що, на перший погляд, неминуче, здавалося б, приречені на несприйняття» [с. 234].

Здійснено змістовне порівняння поглядів Липинського з галицьким консерватизмом С. Томашівського [с. 235–245], у новому ракурсі й з новими деталями висвітлено непримиренний конфлікт із ідеологом інтегрального націоналізму Д. Донцовим [с. 245–254], взаємини з Вільгельмом Габсбургом (В. Вишиваним) і П. Скоропадським [с. 254–265].

У розділі 5 проаналізовано ідеологію, суспільні концепти і меседжі, стиль, форму й мову «Листів до братів-хліборобів», що з'явилися окремим виданням 1926 р. І. Гирич зазначає: «Твір цей не є перенесенням на український ґрунт загальноєвропейських ідей. Він є працею наскрізь оригінальною... Цим твором В. Липинський відразу вписав себе до мислителів світового рівня...» [с. 267]. Торкаючись причин української бездержавності у трактуванні Липинського, І. Гирич підкреслює, що той «творив українську мрію, національну легенду. Українська держава може бути тою силою, яка допоможе не лише українцеві, а й усьому світу відродитися» [с. 291]. Зауважимо, що ці месіанські думки бриніли ще в програмових документах Кирило-Мефодіївського братства. Актуальність провідних постулатів «Листів...» дослідник формулює, спираючись на доповідь І. Лисяка-Рудницького 1982 р. Водночас не оминає й тих думок, які вже втратили актуальність (модель української монархії, несприйняття республіканського парламентаризму, заперечення державотворчого потенціалу в українських політиків-демократів) [с. 294–295].

Усім змістом своєї глибокої, розумної й такої своєчасної книги автор переконує читача, що магнетизм творчого доробку Липин-

ського полягає в тому, що навіть у наскрізь суперечливій тезі він все одно буває або може бути правий. Його історія — це не те, що було, а те, що могло би бути. Він і історична, і дуже позаісторична людина. Творець моделей суспільства. Його творчість зрілого періоду — це чистий модерн: будівництва бажаної правди, а не правди, яка була. Його писання — література, філософія, ідея, а не банальний матеріалізм — і це більше, ніж факт. Завдяки цьому він є притягальним і надзвичайно конструктивним, повчальним для читача.

У післямові І. Гирич акцентує на головних уроках Липинського, до яких належать визнання безумовної потреби національної держави; усвідомлене розуміння, що саме якість провідної верстви (еліти) вирішує долю країни й народу; що лише традиція й культура змінюють суспільство на краще, бо «культура творить українську націю і державу»; необхідність постановня політичної нації (дух землі як визначальний чинник для визрівання нації); «культ героїв», «культ дорогих могил» як складові історичної пам'яті; середній клас, продуценти й хлібороби-власники як опора соціальних перетворень; відповідальність заможних верств за долю суспільства, класовий мир та злагода як шанс «врятувати українську державу від анархії та загибелі, забезпечити процвітання всіх її громадян» [с. 301]. Хочеться мати надію, що рецензована книга виявиться цікавою й потрібною не лише для фахівців-гуманітаріїв, а й для молодого прагматичного покоління, яке може багато чому навчитися у Вацлава Липинського.

*Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
доктор історичних наук,
завідувач кафедри публічного управління,
права та соціогуманітарних дисциплін
Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій
(Запоріжжя, Україна)
<https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>
Svetlana IVANYTSKA,
Doctor of Historical Sciences,
Head of the Department of Public Administration,
Law and Social Disciplines,
Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies
(Zaporizhzhia, Ukraine)*

Стаття надійшла 18.06.2020 р.

**СВІДЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОГО ОЧЕВИДЦЯ:
1920–1940-ті рр.
У СПОГАДАХ ТА ПУБЛІЦИСТИЦІ
В. ДУБРОВСЬКОГО**

[Рецензія на видання: Дубровський В. «Дрібні замітки на великі теми»: Сторінки мемуарів та публіцистики / авт. передм. та упоряд. В. А. Казимір. – Харків ; Чернігів : Видавець Олександр Савчук, 2020. – 352 с. ; 37 іл.]

**THE EVIDENCES OF INDIFFERENT WITNESS:
1920–1940s
IN V. DUBROVSKYI'S MEMOIRS
AND JOURNALISM**

[Publication review: Dubrovskiy V. “Small notes on important topics”: Pages of memoirs and journalism / preparation for printing by V. Kazymir. – Kharkiv ; Chernihiv : Publisher Oleksandr Savchuk, 2020. – 352 p. ; 37 il.)]

Автор зібраних у рецензованій книжці різножанрових праць — один із маловідомих представників «Розстріляного Українського Відродження». Василь Васильович Дубровський (1897–1966), історик (наукова спеціалізація — історія України, сходознавство), організатор архівної справи, громадський діяч, журналіст, який друкувався в українських виданнях багатьох країн світу. Народився він у Чернігові, навчався в Ніжині, працював у рідному місті, згодом — у Харкові. Далі його життєвий шлях як засудженого за «український буржуазний націоналізм» простягся аж до Забайкалля, а після ув'язнення В. Дубровський працював у сільській школі на Полтавщині. У роки Другої світової війни він організовував в окупованому нацистами Харкові «Просвіту», а 1943 р. разом із родиною виїхав до Німеччини, із 1956 р. мешкав у США (м. Річмонд, штат Вірджинія). Статусу «переміщеної особи» український емігрант, здається, так і не змінив.

Зацікавившись біографією та науковим доробком цієї непересічної особистості, молодий історик Віра Казимір підготувала й успішно захистила у 2013 р. кандидатську дисертацію, а потім на її основі написала монографію ¹, яка побачила світ 2018 р. Перша книжка про В. Дубровського отримала чимало позитивних відгуків, свідченням успіху став і Диплом учасника топ-10 Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу — 2018» в номінації «Життєписи».

¹ Казимір В. А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943): монографія. – Харків–Чернігів : Видавець Олександр Савчук, 2018. – 312 с.: іл.

І ось маємо другу книжку — збірник спогадів і публіцистики В. Дубровського еміграційної доби, де В. Казимір є упорядницею, автором передмови та приміток до кожного з текстів. Її працю підтримали нащадки Василя Дубровського, які мешкають у Німеччині. Його донька й онука поділилися доступними їм джерелами, рідкісними виданнями, допомогли видати обидві книги матеріально. За сприяння цієї шляхетній українській родині має подякувати не лише авторка й упорядниця, а й уся вітчизняна гуманітаристика, зокрема біографістика. Бо спогади, оприлюднені в цій книжці, містять чимало унікальної інформації про представників «Розстріляного Відродження», видатних українських істориків, лідерів націонал-комунізму, священників, маловідомих громадських діячів, зрештою в'язнів ГУЛАГу.

Цей збірник має тим більше значення, що публікації розкидані по малодоступних виданнях, комплекти й навіть поодинокі числа яких переважно відсутні в книгосховищах України. У монографії «Правда і добра воля переможуть» уміщено як додатки 14 передруків, у «Дрібних замітках...» — 33, тобто маємо майже півсотні автобіографічних та публіцистичних текстів, перевиданих в Україні. Це приблизно п'ята частина відомих нині публікацій В. Дубровського. На жаль, як зазначила упорядниця в передмові, частина спогадів утрачена. Здебільшого вони не друкувалися повністю. Щоб їх оприлюднити, мемуарист змушений був публікувати окремі сюжети. Для невеликих за обсягом фрагментів, памфлетів охоче надавав шпальти ще один відомий уродженець Чернігівщини — Євген Онацький — редактор української газети «Наш клич», що виходила в Буенос-Айресі з 1934 р. [с. 12]². Більшість публікацій припадає на першу половину 1960-х рр.

Стисло, без зайвої афектації, В. Дубровський пояснив стимули до щоденної наполегливої праці — це все робилося заради майбутньої незалежної України. Спогади, присвячені академіку Д. Яворницькому, мемуарист завершив пророчими словами: «Несумнівно, що коли Україна стане вільною від большевицької окупації, — цьому Музеєві буде надано ім'я Д. І. Яворницького...» [с. 55].

Трактування України як уярмленої, замордованої, але єдиної Батьківщини дано в притчі (авторське визначення) «Злидариха», оприлюдненій у газеті українських вигнанців «Земля» в 1944 р. [с. 299–302]. Біблійним духом віє від рядків лапідарного тексту про вдову Параску Придніпрянську та її чотирьох синів. У вигляді прозорої алегорії викладено історію України першої половини ХХ ст., сформульовано ставлення автора до більшовиків та нацистів. Можна однозначно стверджувати, що він ненавидів і перших, і других. Але внаслідок по-

² Тут і далі у квадратних дужках покликання на рецензоване видання.

разки Німеччини у Другій світовій війні нацизм зазнав краху, агресивна ж радянська ідеологія, на думку «переміщеного спостерігача», отруювала світ і в повоєнну добу. В. Дубровський не повірив у добрі наміри М. Хрущова, який почав викривати «культ особи Сталіна», вважаючи, що «органи диктатури продовжують існувати й діяти в цій советській „соціалістичній” Тюрмі Народів» [с. 152].

Спогади В. Дубровського про перебування в таборі БАМЛАГу в середині 1930-х рр., написані підкреслено беземоційно (тільки факти), але розкривають витoki вкрай негативних оцінок більшовизму як явища та демонструють вороже ставлення до практики «соціалістичного будівництва». У «попередніх зауваженнях» мемуарист сформулював засадничі принципи відтворення на папері одного з найважчих періодів свого життя: «Основна вимога від спогаду-свідчення, щоб він мав характер історичного документу, це його цілковита правдивість і фотографічно-докладна фіксація в ньому імен, дат, подій обставин і всього спостереженого (баченого й чутого особисто). Цього я прагну дотриматися у своєму викладі» [с. 114–115]. Тому ретельно, скрупульозно, з величезною кількістю подробиць описано функціонування одного з численних таборів ГУЛАГу, в'язні якого будували сумнозвісну БАМ (її перший, сталінський, варіант). Але відсторонений підхід давався колишньому в'язню непросто, час від часу він наводив жакливі приклади свавілля й безглуздої жорстокості, котрі процвітали в таборі, як наприклад, відправлення «на вірну смерть старенького священника... за довгу сиву бороду. Та ще, на лихо, начальник побачив, як цей бідолаха перехрестився» [с. 140]. Економили звичайно на дармовій робочій силі, коней жаліли значно більше, бо «коні коштували грошей, а життя з/к не коштувало нічого» [с. 136].

В. Дубровський належав до тих, хто нічого не забув і не пробачив. Тому хай не дивує читача сповнений гніву і навіть якоїсь огиди нарис про земляка й однокашника по Чернігівському духовному училищі Василя Елланського (Еллана-Блакитного). Між ними було кілька років різниці, і хоча обидва походили з духовних родин, дуже рано втратили батьків (Василь Дубровський взагалі народився після трагічної смерті батька), проте дружні відносини між ними так і не склалися. Цьому на заваді стали деякі негативні риси характеру В. Елланського, а, головне, зрада ним української справи. Так оцінив перехід боротьбиста на бік більшовиків і здобуття високої посади в партійно-радянській ієрархії його молодший товариш. «Це була чиста „культура” українського Квіслінгства на послугах Москви», — затаврував він позицію В. Елланського [с. 246]. При цьому В. Дубровський знав, що Еллан-Блакитний виступав і проти росій-

ського шовінізму, тому тільки рання смерть врятувала головного редактора друкованого органу ВУЦВК від розправи.

Цікаво, що образ Миколи Скрипника в біографічному нарисі-спогаді змальовано набагато привабливішим, хоча він завжди був переконаним більшовиком. Але цей діяч йшов від більшовицької догматики до сприйняття українства, він справді багато зробив для реалізації політики українізації. Уперше В. Дубровський побачив і почув народного комісара юстиції і водночас Генерального прокурора УСРР наприкінці 1924 р. Високий гість прибув до Чернігова на губернський з'їзд робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Коли виголосив промову, то його запитали: «Чому представник уряду УССР складає звітну доповідь російською мовою?» [с. 92–93]. Відчувається, що авторіві спогаду сподобалася реакція на це зауваження: М. Скрипник перейшов на українську, хоча й знав її кепсько, але пообіцяв вивчити. Судячи з тексту, В. Дубровського вразила звістка про «фатальну смерть» видатного більшовицького діяча, а особливо те, як відреагувала на самогубство влада. «Твори М. Скрипника після його смерті, — наголосив автор, — були вилучені з обігу. Посилання на його думку каралися з не меншою суворістю, ніж прихильне цитування творів акад[еміка] М. Грушевського, який був, без сумніву, його політичним противником» [с. 92]. Порівняння з істориком, якого В. Дубровський щиро поважав, на нашу думку, свідчить про певну симпатію до опального наркома освіти, який пустив собі кулю в серце.

У книжці привертають увагу спогади про видатних українських учених-істориків — сучасників В. Дубровського. Власне, це — не класичні мемуари, а вдале поєднання історико-біографічної статті зі згадками про особисті контакти, розмисли про вчинки та долі людей зі світу науки, у яких пощастило навчатися, під орудою яких довелося працювати молодому чернігівцю. Збірник відкривається написаною 1957 р. статтею, присвяченою Д. Багалію. Її оригінальний початок дає підстави стверджувати, що автор замислив цикл публікацій: «Кожен з трьох Дмитрів Івановичів, видатних українських істориків новішого часу, заслуговує того, щоб за нього було згадано все, що потрібно для повної оцінки його й увічнення пам'яті як науковця й громадянина. Це шляхетний акад[емік] Д. І. Дорошенко, „останній запорожець” — акад[емік] Д. І. Яворницький і невтомний, до глибокої старости — дослідник і громадський діяч — акад[емік] Д. І. Багалій». Далі автор, вражений збігом імен і по батькові, констатує: «Вони ніби репрезентували три частини Великої України: перший — її Лівобережжя — Гетьманщину, другий — Степове Запоріжжя, третій — Слобідську Україну. І за напрямком свого громадського думання кожен з них ніби репрезентує окрему течію, що історично склалася в самому українському народі: перший — старшин-

ську, консервативно-монархічну, другий — течію республіканської запорізької вольности, третій — ліберально-демократичної міської людности. Такі три яскраві особистості ніби втілювали морально-політичні надбання, що їх мав український народ на початку ХХ століття... Тому освітлення думок, поведінки й діяльності цих трьох осіб має значення не тільки особисте (біографічне), але й далеко ширше — громадське, всеукраїнське» [с. 21]. По-різному можна оцінювати ці характеристики, але факт залишається фактом — представники марксистсько-більшовицької історіографії тут відсутні, усі інші підходи приймаються. Імовірно, В. Дубровський ніколи не зустрівся з Д. Дорошенком, а от спогади про академіка Д. Яворницького він залишив. До цього циклу належать і його спогади про ніжинських викладачів — професорів Василя Ляскоронського, Георгія (Юрія) Максимовича та Миколу Петровського. Останній був однокурсником мемуариста. До речі, оскільки навчався В. Дубровський у Ніжинському історико-філологічному інституті в роки революції, то його спогади містять значну кількість маловідомої інформації про побут студентів та викладачів за цієї нелегкої доби. Загалом ці спогади написані досить стримано, із великим співчуттям до людей, яким довелося зазнати багато лиха.

Вони різко контрастують з розгорнутою рецензією на колективну працю співробітників Інституту історії АН УРСР — перший том «Історії УРСР», що вийшов друком у 1953 р. Історію обговорення його змісту в ЦК КП(б)У упродовж 1951 — початку 1953 рр. з'ясував С. Єсельчик. Вища партійна влада УРСР боялася критичних оцінок Москви, і тільки після смерті Сталіна, у грудні 1953 р., затвердила том до друку³. З одного боку, В. Дубровський розумів, що писати узагальнювальну працю з історії України вкрай небезпечно: нарахувавши 12 авторів і 5 редакторів, він оцінив таке велелюддя як спробу «перестраховки». З другого, його прикро вразила зневага до загальноновизнаних вимог оформлення наукової праці, скажімо, відсутність посилань на джерела [с. 252]. За рахунок такого підходу, «широко» використовуючи праці видатних українських істориків, наприклад, М. Грушевського, автори таврували його як «буржуазного націоналіста». Нині до вчених академічного інституту ставлення значно по-блажливіше, бо сучасні дослідники добре розуміють, що не від хорошого життя дехто з них змушений був вдаватися до перекручень фактів, фальсифікацій і творити українську історію за московськими лекалами. Полоненими тоталітарного режиму визнавав Р. Корогодський письменників, що жили за сталінської доби. Він поширив цей

³ Єсельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — Київ : Критика, 2008. — С. 174.

статус на інтелігенцію взагалі: «життя кількох генерацій української інтелігенції проходило в розмаїтих формах ув'язнення»⁴. А ось висновки, міркування В. Дубровського щодо сутності московської імперської політики, згідно з якою українців позбавляли національної ідентичності, історії, мови, культури та навіть території, не втратили актуальності й нині. Основним в «Історії УРСР», на думку В. Дубровського, стало «приспособлення всієї історії України до історії єдино-неподільної Росії. Безсумнівно, таким було соціальне завдання партії й уряду для колективу авторів-марксистів» [с. 256–257]. Інші міркування вченого з цієї ж розлогої аналітичної публікації, оприлюдненої в Мюнхені 1956 р., демонструють глибоке й всебічне розуміння засад, на яких ґрунтувався міф «про непорушну дружбу двох народів-братів».

Зазначимо, що спогади й публіцистика В. Дубровського — це не лише недалеке минуле України; вдумливе прочитання його праць дасть змогу по-новому оцінити найбільш дражливі проблеми сучасності.

Підготувавши рецензію на книжку Віри Казимір, авторка цих рядків побажала, щоб дослідниця не припиняла своїх студій над біографією та творчим спадком нашого земляка⁵. Завершуючи аналіз вдалої, на нашу думку, першої спроби видання збірки вибраних творів В. Дубровського, хочеться висловити сподівання, що пошук та вивчення творчої спадщини талановитого вченого, цікавого журналіста, триватиме. Спадщина інших представників «Розстріляного Відродження» теж чекає на своїх дослідників.

*Тамара Павлівна ДЕМЧЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
член Національної спілки краєзнавців України,
Заслужений працівник освіти України
(Чернігів, Україна)
<https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>
Tamara DEMCHENKO,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
member of National Union of Local Historians of Ukraine,
Honored Education Worker of Ukraine
(Chernihiv, Ukraine)*

Стаття надійшла 21.08.2020 р.

⁴ Корогодський Р. До Брама Світла. Портрети / упоряд., авт. післямови та прим. О. Сінченко. — Київ : Дух і літера, 2016. — С. 404.

⁵ Демченко Т. [Рец.]: Казимір В. А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943) : монографія. — Харків—Чернігів, 2018 // Сіверянський літопис. — 2019. — № 1. — С. 236.

**Біографіка та біобібліографія
як інформаційно-комунікативний ресурс
суспільно-політичних і культурних трансформацій
Секція Міжнародної наукової конференції
«Бібліотека. Наука. Комунікація:
Актуальні тенденції в цифрову епоху»
(Київ, 8–10 жовтня 2019 р.)**

**Biographical studies and biobibliography
as an information and communication resource
of socio-political and cultural transformations
Section of the International scientific conference
“Library. Science. Communication:
Current trends in the digital age”
(Kyiv, October 8–10, 2019)**

10 жовтня 2019 року як один із заходів Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація: Актуальні тенденції в цифрову епоху» відбулося засідання секції «Біографіка та біобібліографія як інформаційно-комунікативний ресурс суспільно-політичних і культурних трансформацій», яку організував Інститут біографічних досліджень НБУВ. До програми роботи секції було включено 21 доповідь науковців і бібліотечних працівників — співробітників НБУВ, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, Інституту історії України НАН України, Інституту геотехнічної механіки ім. М. С. Полякова НАН України (Дніпро) та ін. У засіданні також взяли участь співробітники Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, Національної бібліотеки України для дітей, наукових бібліотек Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана та Національного авіаційного університету.

У вступному слові директор Інституту біографічних досліджень НБУВ доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України **Володимир Іванович Попик** зазначив, що дослідники-біографісти повинні повною мірою враховувати зміни, які відбуваються в суспільстві у ставленні до гуманітарної науки й культури. Від авто-

рів і видавців історико-біографічної літератури, упорядників мережових ресурсів нові покоління очікують творів та інформаційних продуктів, відповідних сучасним європейським дискурсам відкритого демократичного суспільства, свободи і всебічного розвитку особистості. У центрі їх інтересів — людина, здатна до свідомої, самостійної й цілеспрямованої розбудови свого життя, успішної самореалізації в суспільстві, яке стрімко ускладнюється в умовах глобальних зрушень, інформаційної революції, поширення складних наукоємних технологій. Сучасний погляд на людей попередніх поколінь, на їх вчинки, цінності, долі стає більш глибоким: люди минулого цікаві саме тим, що з ними можна вести своєрідний віртуальний діалог, зв'язуючи з їх досвідом свої дії і сподівання. Розробки Інституту біографічних досліджень мають сприяти тому, щоб вітчизняне минуле — у постатях, у портретах — постало справді живими обличчями, які дійсно цікаві для наших сучасників.

У доповіді *«Нові можливості і завдання бібліотек у справі інтеграції та поширення історико-біографічних знань»* В. І. Попик зосередив увагу на новітніх реаліях, які безперервно формуються у науково-інформаційному та культурно-інформаційному просторі, нових суспільних запитах, які визначають завдання роботи науковців та фахівців бібліотечно-інформаційної галузі. Бібліотеки є, по суті, єдиними соціальними інституціями, які налаштовані на здійснення систематично продовжуваної науково-дослідної та інформаційної роботи в галузі біографіки та біобібліографії. Для цього вони мають досвід, традиції, школи. Перевагою спеціалізованого академічного підрозділу, яким є в галузі біографістики Інститут біографічних досліджень (ІБД), стала можливість систематично спостерігати всю картину поступу галузі в цілому — як розвиваються дослідження, постають нові проблеми, та самим змінювати пріоритети наукового пошуку. Нині ІБД розпочав перехід до розбудови «Українського національного біографічного архіву» на засадах розгортання роботи віртуальної дослідницької лабораторії із залученням спеціалістів різних установ. Необхідно сприяти утвердженню сучасної методології, нових форм письма, діалогу з читачем, розвиткові комунікації між авторами, бібліотеками, видавництвами, різними читацькими аудиторіями. Досвід ІБД в організації і проведенні два роки поспіль Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу» засвідчив, що ми можемо об'єднувати навколо себе зусилля широкого кола учасників комунікативних процесів. Головним же пріоритетом для ІБД в сучасних умовах має стати теоретичне і науково-методичне забезпечення поступального розвитку наукової і літературної роботи, видавничої діяльності, зусиль бібліотек з інтеграції та поширення біографічного знання.

Валерій В'ячеславович Томазов, кандидат історичних наук старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, у доповіді *«Місце біографістики у комплексі спеціальних історичних дисциплін»* розглянув взаємозв'язок біографістики та інших спеціальних історичних дисциплін, зокрема генеалогії і просопографії, окреслив роль біографістики в історичній науці, зупинився на проблемі класифікації джерел, предметній галузі біографічних студій та дослідницькому інструментарії. Акцентувалася увага на необхідності залучення біографістами для повноти дослідження речових та візуальних джерел.

Наталія Петрівна Марченко, кандидат історичних наук старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у виступі *«Всеукраїнський бібліотечний «Біографічний рейтинг»: вітчизняна біографіка як об'єкт читання»* назвала виклики, що постали перед біографікою в умовах «постісторії» та «постправди». Доповідач окреслила стан біографічного читання за даними шести незалежних всеукраїнських соціологічних досліджень часів Незалежності; проаналізувала досвід проведення та результати Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу» (2018–2019 рр.) як соціально-комунікаційної технології вивчення вітчизняної біографіки та формування інтересу до біографічного читання; на прикладі вибірки за 2018 р. продемонструвала, що «Біографічний рейтинг» дає змогу деталізовано відстежувати фактичний стан вітчизняної біографіки та сприяє вирішенню проблеми її цілісного бачення як об'єкта читання.

Надія Іванівна Любовець, кандидат історичних наук завідувач відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у своєму виступі *«Видавничі проекти як інструмент (чинник) суспільної комунікації: з досвіду діяльності кооперативу «Червона Калина» (1921–1939 рр.)»* розглянула діяльність львівського видавничого кооперативу «Червона калина» як інструменту суспільної комунікації в умовах наступу Польщі на національні права українців. Зокрема, Н. І. Любовець проаналізувала періодичні видання «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.) та «Літопис Червоної Калини» (1929–1939 рр.; видавався з підзаголовком «Ілюстрований журнал історії та побуту»), а також історико-мемуарні твори, спогади, ілюстративні та музичні видання з воєнної історії. Доповідач зазначила, що основою всіх проектів «Червоної калини» був людиноцентричний (антропологічний) підхід.

Олег Миколайович Яценко, кандидат історичних наук завідувач відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів ІБД

НБУВ, виступив з темою *«Розробка моделі віртуальної біографічної лабораторії: черговий етап на шляху укладання „Українського національного біографічного архіву”»*. Доповідач визначив етапи укладання «Українського національного біографічного архіву» (УНБА) та висвітлив питання його нової фази — розробки моделі віртуальної біографічної лабораторії. На сьогодні це є актуальним завданням для колективу ІБД НБУВ. З її реалізацією відкриваються нові можливості УНБА, зокрема забезпечення дослідникам доступу до біобібліографічного ресурсу про діячів української історії, науки та культури, у т. ч. можливості формування та уточнення біографічної інформації.

У своєму виступі *«Теоретичні проблеми польської біографістики на сторінках видання „Polish biographical studies”»* Ігор Іванович Стамбол, кандидат історичних наук старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, визначив основні тенденції розвитку біографістики в Польщі на початку XXI ст. За основу було взято публікації наукового журналу «Polish Biographical Studies», що виходить з 2015 р. при Центрі біографічних досліджень Щецинського університету. Польських біографістів найбільше цікавить період перших двох третин XX ст., зокрема біографії мислителів часів Другої Речі Посполитої, освітян та державних діячів. Помітним є дискурс, присвячений боротьбі в підпіллі. За професійним складом у виданні «Polish Biographical Studies» більшість біографій мають нахил до політичного контексту і вони «вистісняють» біографії інженерів, спортсменів та митців.

У доповіді Галини Андріївни Александрової, доктора філологічних наук провідного наукового співробітника відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, *«Визнаний, але незнаний: постать Миколи Стороженка (1836–1906) в мемуарах сучасників»* було розглянуто мемуарні твори, у яких аналізується науковий шлях М. І. Стороженка — відомого за життя, але нині забутого в Україні науковця, шекспірознавця, шевченкознавця, професора Московського університету. Акцентувалося на тому, що варто подолати традицію відчуження доробку М. І. Стороженка від національно-культурного ґрунту, яка надовго закріпилася в наукових працях: російське літературознавство досі вважає вченого лише своїм представником, незважаючи на українське походження, виховання, освіту в Київській гімназії. Доведено, що мемуари є цінним джерелом не лише для розуміння його біографії, творчої індивідуальності, а й для вивчення портретів його сучасників, історії літературознавства, культурного дискурсу доби.

Ірина Дмитрівна Войченко, науковий співробітник відділу національної бібліографії НБУВ, у виступі *«Бібліографія літератури*

про життя і творчість Тараса Шевченка (2004–2018) в контексті шевченкіани НБУВ: пошуки, здобутки, перспективи» проаналізувала повноту та хронологічні межі вітчизняних шевченкознавчих праць, розглянула сучасні напрями бібліографічних досліджень, повідомила про електронну базу даних, сформовану в процесі роботи відділу національної бібліографії над працею «Тарас Григорович Шевченко: бібліографія літератури про життя і творчість, 2004–2018» — завершальною частиною проекту НБУВ зі створення єдиної зведеної наукової бібліографії шевченкіани, розпочатого в 2012 році.

Світлана Андріївна Дзюбич, молодший науковий співробітник відділу національної бібліографії НБУВ, у доповіді *«Твори Лесі Українки на сторінках літературних альманахів і збірників XIX — початку XX ст.»* представила науково-бібліографічне дослідження «Леся Українка. Твори. Переклади. Література про життя та творчість» — новий проект відділу національної бібліографії, започаткований у зв'язку з ухвалою Верховної Ради України Постанови «Про відзначення 150-річчя з дня народження Лесі Українки», який передбачає висвітлення життєвого і творчого шляху письменниці. Доповідач проаналізувала основні українські літературні альманахи кінця XIX — початку XX ст., в яких публікувалися твори Лесі Українки, висвітлила тематику, структуру видань, розкрила особливості їх підготовки.

Обмеженість часу не дозволила виступити усім доповідачам, але їхні доповіді теж заслуговують на увагу, отже подаємо їх короткий виклад.

Лариса Іванівна Буряк, доктор історичних наук, професор провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у доповіді *«Осмилення переосмиленого, або Стимули/імпульси та обмеження/диспропорції сучасного біографічного дискурсу»* з огляду на плинність усталених форм життя та кардинальні зміни соціуму обґрунтувала необхідність осмилення концептуальних засад вітчизняного біографічного дискурсу, відмови від стереотипних уявлень та обмежень, пошуку оптимальних алгоритмів біографічних реконструкцій, сучасної методології, відповідних форм презентації. Зокрема, серед перспективних шляхів дослідництва бачить розширення діапазону студій, орієнтованих на розмаїття персоналій, як минулого, так і сучасного, що за принципом калейдоскопа обертаються в дослідницькому фокусі, а необхідними умовами еволюції біографічного дискурсу висуває подолання стереотипних меж «герой/жертва», актуалізацію сучасних дослідницьких методів та механізмів для розкриття складного, суперечливого біографічного світу людини.

У доповіді **Сидора Степановича Кіраля**, доктора філологічних наук, професора, завідувача відділу національної бібліографії НБУВ, і **Лариси Семенівни Новосолової**, наукового співробітника того ж відділу, «*З історії видання „Вибраних оповідань” Лесі Українки у видавництвах „Сяйво” (Київ) та „Рух” (Харків) у 1930 році*» з’ясовано питання про видання «Вибраних оповідань» Лесі Українки 1930 р. в контексті підготовки відділом національної бібліографії НБУВ наукової бібліографії Лесі Українки в 4 томах. Перше видання «Вибраних оповідань» Лесі Українки побачило світ у київському видавництві «Сяйво», друге — ідентичне першому — у харківському видавництві «Рух». Цікаво те, що харківське «рухівське» видання відрізняється від київського «сяйвівського» лише оформленням обкладинки, й інформація про нього відсутня в «Літопису Українського Друку» за 1930–1931 рр.

«*Неактуалізована праця Василя Базилевича: до створення біобібліографії історика*» стала об’єктом вивчення **Ірини Нінелівни Войцехівської**, доктора історичних наук професора кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яка дослідила текст лекцій В. Базилевича з курсу геральдики, що викладав учений у 1918–1923 рр. у Київському археологічному інституті. Доповідач проаналізувала змістове насичення лекційного курсу історика, виокремивши базові питання в розвитку геральдичної науки; зацентрувала актуальні проблеми, пов’язані із сучасними поглядами та оціночними критеріями геральдистів; поетапно розглянула роль та місце гербових знаків на пам’ятках історії та культури, підкреслюючи характерні особливості українських гербових знаків, їх традиції та символічне значення.

Вікторія Василівна Патик, кандидат історичних наук старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, підготувала доповідь «*Епістолярна спадщина Гната Житецького*», у якій, визначивши місце епістолярної спадщини в наукових дослідженнях, розглянула приватне листування Г. Житецького як інформаційний ресурс вивчення життя та діяльності вченого і довела, що архівні документи Інституту рукопису НБУВ значно доповнюють та збагачують уже загальновідомий біографічний матеріал про Г. Житецького та його родину, розкривають цікаві та невідомі факти з їхнього приватного життя.

«*Участь Василя Кравченка у дослідженні національних меншин Волині*» висвітлена **Сергієм Миколайовичем Міщуком**, доктором історичних наук, професором провідним науковим співробітником відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ. Доповідач характеризував внесок відомого українського етнографа, фольклориста,

народознавця в дослідження побуту, звичаїв і вірувань поляків, німців, євреїв та чехів Волині, а також розглянув співпрацю ученого з Всеукраїнською академією наук під час його активної участі в академічних дослідницьких програмах.

Олена Валентинівна Бугасва, кандидат історичних наук старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії ІБД НБУВ, у доповіді *«Біографічна проблематика публікацій „Українського музикознавства“: сучасний погляд на персоналізовану історію музичної України»* проаналізувала наукові публікації спеціалізованого фахового періодичного видання «Українське музикознавство» з позицій існуючих нині стандартів розвитку біографічного знання в галузі музичного мистецтва та конституювання музичної персоналістики в гуманітарному просторі України. Представлений у дослідженні спектр наукових розвідок окреслює методичні підходи, специфіку й новітні тенденції сфери національної музичної біографіки останнього десятиріччя, пріоритетне місце в якій належить випадково або свідомо викресленим з історії українського мистецтва маловідомим постатям.

Олексій Леонідович Вернік, кандидат психологічних наук старший науковий співробітник ІБД НБУВ, висвітлив *«Особливості проектування і розробки локації „Психологи“ „Українського національного біографічного архіву“»*, зокрема обґрунтував актуальність такої локації, описав процес її створення, подав деякі характеристики реєстру персоналій локації. Доповідач довів, що добір значимих персоналій у конкретному домені найбільш ефективно та якісно можуть здійснити насамперед фахівці у цій сфері професійної діяльності / соціальної активності.

Тетяна Володимирівна Котлярова, молодший науковий співробітник ІБД НБУВ, у доповіді *«Біографіка на сторінках журналу „Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія“»* проаналізувала контент фахового наукового журналу за 15 років його існування з метою виявлення матеріалів, які містять біографічну інформацію, визначила форми репрезентації на сторінках часопису життя та діяльності осіб, причетних до розвитку галузей, яким присвячене видання, окреслила потенціал його матеріалів для формування УНБА, зокрема його наповнення та уточнення відомостей.

Юлія Вікторівна Вернік, науковий співробітник ІБД НБУВ, у доповіді *«Світові тенденції розбудови біографічних баз даних»* розкрила особливості функціонування світових біографічних архівів; визначила вектори удосконалення та розвитку, зокрема доповнення новітніми можливостями та функціями, «Українського національного біографічного архіву»; зробила висновок, що вивчення досвіду фун-

кціонування та формування зарубіжних біографічних ресурсів дає широкі можливості для розвитку УНБА, а інтегрування його до світових баз сприятиме приверненню уваги до постатей українського суспільства.

Наталія Павлівна Філіппова, молодший науковий співробітник ІБД НБУВ, підготувала доповідь «*Утворення репозитарію персональних бібліографічних показників у складі „Українського національного біографічного архіву”*». Зокрема, дослідниця схарактеризувала значення консолідованого формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів, окреслила коло наукових публікацій, у яких розкриваються окремі аспекти формування ресурсів біографічної і біобібліографічної інформації, визначила завдання, що постають перед Інститутом біографічних досліджень НБУВ як розпорядником репозитарію персональних бібліографічних показників у складі УНБА.

Наталія Володимирівна Осіння, молодший науковий співробітник Інституту геотехнічної механіки імені М. С. Полякова НАН України (Дніпро), зупинилась на темі «*Геологічні наукові школи Харківського та Київського університетів (XIX — початок XX ст.): наукова спадщина, ретроспективна бібліографія, біобібліографія*». Доповідач висвітлила внесок українських учених — представників наукових шкіл геологів Харківського та Київського університетів XIX — початку XX ст. у розвиток геологічної науки та практики й зазначила, що спадщина учених харківської та київської шкіл геології стала фундаментом створення ретроспективної бібліографії та біобібліографії.

Дякуємо всім учасникам конференції та запрошуємо до подальшої співпраці!

Тетяна Володимирівна КОТЛЯРОВА,
молодший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-6310-8778>
Tetiana KOTLIAROVA,
Junior Research Associate,
Institute of Biographical Research, VNLU
(Kyiv, Ukraine)

Стаття надійшла 22.06.2020 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Українська біографістика» здійснює публікації наукових статей, археографічних досліджень, науково-інформаційних матеріалів, рецензій тощо. Мови збірника — українська, англійська, польська.

Редколегія приймає статті за адресою:

01601, МСП, Київ-33, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень НБУВ.

Контактний телефон: (0-44) 288-13-84

e-mail: ibd@nbuv.gov.ua

Просимо авторів дотримуватися загальноприйнятих вимог до наукових публікацій. Докладно про вимоги до оформлення статей, процес рецензування та проходження рукопису див. на сайті збірника «Українська біографістика»: <http://ub.nbuv.gov.ua/>

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Випуск 19

Collection of scientific papers is dedicated to theoretical and methodical principles of biographical science of our country as a separate special historical discipline, historical experience, modern problems, tendencies and perspectives of development of Ukrainian and global biography study and bio-bibliography, issues of forming electronic bio-bibliographical resources, covering life and creative development of prominent men of Ukrainian science, art and culture.

It is meant for scientists, pedagogues, students and postgraduate students of higher educational institutions, employees of museum, archival and library institutions, local historians.

Секретар редакції: Т. В. Котлярова
Літературний редактор: Г. А. Александрова
Коректор: Т. В. Комарянська
Оригінал-макет: Д. Л. Сичов

Підписано до друку 20.10.2020 р.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 17,9. Обл.-вид.арк. 19,5
Наклад 200. Зам. № 10

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. Голосіївський, 3

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.